

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“**

КРАСИМИРА ГЕОРГИЕВА ФУЧЕДЖИЕВА

**СЕМАНТИЧНИ АСПЕКТИ НА ЕТИМОЛОГИЧНИЯ
АНАЛИЗ НА БЪЛГАРСКА ГЛАГОЛНА ЛЕКСИКА
(ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ „БЪЛГАРСКИЯ
ЕТИМОЛОГИЧЕН РЕЧНИК“)**

ДИСЕРТАЦИЯ

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

Научен ръководител:

доц. д-р Христина П. Дейкова

София, 2023

СЪДЪРЖАНИЕ

I. УВОДНА ЧАСТ

Въведение.....	7
1. Обект, предмет, цели и задачи на изследването	9
2. Изходни теоретични постановки на изследването	12
2.1. Общолингвистични методологични принципи.....	12
2.2. Теоретични постановки за лексикалното значение	14
2.2.1. Понятието лексикална семантика	14
2.2.2. Специфика на глаголното значение	18
2.2.3. Динамика на лексикалното значение. Семантична номинация и многозначност	23
2.2.4. Компонентен анализ на лексикалното значение	33
2.3. Семантичен аспект на етимологичния анализ	37
2.3.1. Семантична реконструкция. Деетимологизация	37
2.3.2. Семантична типология и семантичен паралелизъм	48
2.3.3. Когнитивната теория за лексикалното значение и етимологичните изследвания	63
3. Състояние на изследванията по темата на дисертацията	68
4. Методология на изследването. Подходи и методи	73

II. ИЗЛОЖЕНИЕ

ПЪРВА ГЛАВА. Семантичен развой на български глаголи от праславянското гнездо <i>*per-/ *pъr-/ *par-</i>	82
1. Глаголът <i>perà</i>	82
2. Българските глаголи <i>пèркам, перàстим</i> и производни от тях	86
3. Глаголът <i>прàщам, прàтя</i>	97
ВТОРА ГЛАВА. Семантичен развой на глаголи от етимологичното гнездо на <i>прàскам</i> (< праслав. <i>*prāskāti</i>)	104
1. Значения на глаголите <i>прàскам</i> и <i>пращя</i> и на техни производни	104
2. Етимология на глаголите <i>прàскам</i> и <i>пращя</i>	110
2.1. Етимология на глагола <i>прàскам</i>	110
2.2. Етимология на глагола <i>пращя</i>	126
3. Семантичен анализ на глагола <i>прàскам</i> и семантични преходи в етимологичното му гнездо	128
3.1. Значения, възникнали въз основа на семантичния признак 'удрям (силно)'	131
3.1.1. 'Удрям силно, шумно и обикн. счувам (нещо)' → 'удрям силно'	131
3.1.2. 'Удрям силно' → 'със силен удар извършвам някакво конкретно действие'	137
3.1.3. 'Удрям силно' → 'тъпча, натъпквам'	139

3.1.4. ('Удрям силно' →) 'тъпча, натъпквам' → 'ям (пия) много'	146
3.2. Значения, възникнали въз основа на семантичния признак 'шум'	149
3.2.1. 'Удрям силно с шум (и обикновено счувам нещо)' → 'издавам шум, звук (докато / когато счувам нещо)'	149
3.2.2. 'Удрям силно с шум' → 'издавам шум, докато извършвам друго действие'	151
3.2.3. ['Удрям силно с шум'] → 'издавам силен шум (като удрям или извършвам някакво друго действие)' → 'говоря бързо'	154
3.2.4. ['Удрям силно с шум'] → 'издавам силен (продължителен) шум (докато удрям или извършвам някакво действие)' → 'говоря празни приказки / глупости / врели-некипели'	155
ТРЕТА ГЛАВА. Семантичен развой на различни по произход български глаголи от едно и също лексико-семантично поле	160
1. Лексико-семантично поле 'удрям (силно)'	161
1.1. <i>Люскам, люция, лускам, луция, лузгам</i>	163
1.2. <i>Луня, лупам, люня</i>	169
1.3. <i>Жуля</i>	172
1.4. <i>Дера</i>	173
1.5. <i>Блъскам</i>	175
1.6. <i>Млъскам</i>	176
2. Лексико-семантично поле 'ям'	183
2.1. Значения, възникнали в резултат от метафоричен развой.....	184
2.1.1. 'Тъпча, натъпквам' → 'ям лакомо, пия много'	185
2.1.2. 'Пъхам, мушкам' → 'ям'	186
2.2. Значения, възникнали в резултат от метонимичен развой	190
2.2.1. 'Беля, махам неядливата част от нещо' → 'ям'	192
2.2.2. 'Откъсвам, отделям със сила част от нещо' → 'ям'	196
2.2.3. 'Правя на парчета' → 'ям'	200
2.3. Значения, възникнали в резултат от метафоричен и метонимичен развой	204
2.3.1. 'Отхапвам, откъсвам със зъби (с клюн)' → 'ям'	205
2.3.2. 'Раздробявам, наситнявам, стривам' → 'ям'	206
2.3.3. 'Мачкам, смачквам, сгъвам' → 'ям'	211
2.3.4. 'Гълтам' → 'ям'	216
3. Лексико-семантично поле 'говоря'	218
3.1. Звукоподражателни глаголи със значение 'говоря (прекалено много) (празни приказки)'	219
3.1.1. <i>Говоря</i>	220
3.1.2. <i>Плямпам</i>	223
3.1.3. <i>Врѐвя</i>	223
3.2. Звукоподражателни глаголи с редулициран корен със значение 'говоря безсмислено' ('говоря много' или 'говоря неясно')	226

3.2.1. Дрѣдра, дърдѣря.....	228
3.2.2. Бѣбря, бърбѣря	229
3.2.3. Пѣпра, пърпѣря	230
3.2.4. Мрѣмря, мърмѣря	232
3.2.5. Фѣфря, фърфѣря	233
3.2.6. Кѣкря, къркѣря	234
3.3. Глаголи със значение 'говоря неразбрано, неясно'	236
3.3.1. Звукоподражателни глаголи с редуциран корен	236
3.3.1.1. Бѣбля, бълбѣля	238
3.3.1.2. Фѣфля, фълфѣля	239
3.3.2. Глаголи с изходно значение 'дѣвча'	240
3.3.2.1. Дѣвча	240
3.3.2.2. Мелѣвам	241
3.3.2.3. Ломѣтя	243
3.3.2.4. Мѣмулѣжа	243
3.3.2.5. Мѣлям	245
3.4. Глаголи със значение 'говоря със силен глас' (→ 'говоря')	245
3.4.1. Окам	246
3.4.2. Вѣкам	246
3.4.3. Ёкам.....	248
3.4.4. Клѣкам	248
3.4.5. Рѣка, рѣквам	249
3.4.6. Рѣва	250
3.5. Глаголи със значение 'карам се'	250
3.5.1. Звукоподражателни глаголи	251
3.5.1.1. Окам	251
3.5.1.2. Вѣкам	251
3.5.1.3. Ёкам	252
3.5.1.4. Рѣкам	252
3.5.1.5. Рѣквам, прѣрекавам се	253
3.5.2. Глаголи с изходно значение 'лая'	253
3.5.2.1. Лая	253
3.5.2.2. Дѣдѣфкам	255
3.5.3. Глаголи с изходно значение 'нацапвам, омърсявам'	256
3.5.3.1. Мурдѣрим	256
3.5.3.2. Мундзѣсам, мундзѣсвам	256
3.5.3.3. Бърлявим	257
3.5.3.4. Дѣрля се	258
3.5.4. Глаголи с изходно значение 'наранявам'	260
3.5.4.1. Кастря	260
3.5.4.2. Одѣлвам, дѣлякаме се	260
3.5.4.3. Жѣля	261
3.5.4.4. Натрѣвам	262
3.5.4.5. Грѣза	262

3.6. Глаголи със значение 'обиждам'	264
3.6.1. <i>Ранявам, наранявам</i>	264
3.6.2. <i>Уязвявам</i>	265
3.6.3. <i>Ханя</i>	265
3.6.4. <i>Наранам</i>	265
3.6.5. <i>Кълвã</i>	266
3.6.6. <i>Оскърбявам</i>	266
3.6.7. <i>Накърнявам</i>	267
3.6.8. <i>Бодã</i>	267
3.6.9. <i>Обиждам</i>	267
3.7. Глаголи със значение 'клеветя, оклеветявам, злепоставям'	269
3.7.1. Глаголи с изходно значение 'мърся, цапам'	269
3.7.2. Глаголи с изходно значение 'пробождам, надупчвам'	270
3.7.2.1. <i>Напийквам</i>	270
3.7.2.2. <i>Одупвам</i>	271
3.7.2.3. <i>Наишлям</i>	272
3.7.3. Глаголи с изходно значение 'вдигам силен шум'	273
3.7.3.1. <i>Клèпя</i>	273
3.7.3.2. <i>Клюкам, клукам</i>	275
3.7.3.3. <i>Др̀нкам, раздр̀нквам се</i>	276
3.7.3.4. <i>Трд̀нам</i>	277
3.7.3.5. <i>Клеветя</i>	277
3.8. Етимологични етюди, свързани с глаголи за говорене	278
3.8.1. За произхода на глагола <i>лапард̀свам</i> 'бърборя' (опит за обяснение чрез семантични паралели)	278
3.8.2. Значението на глагола <i>казвам</i> като резултат от семантичен развой	286
3.8.3. Значения на глагола <i>вадя</i> 'клеветя, злословя' и на производния от него глагол <i>обаждам (се)</i>	290
3.8.4. За възможния домашен произход на думите <i>ваджия</i> и <i>ваджийшки</i>	294
III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ	310
IV. ПРИЛОЖЕНИЕ: Каталог на семантични преходи, установени в изследването	320
Библиография	364
Справка за научните приноси в дисертацията	377
Декларация за оригиналност и достоверност на данните	381

I. УВОДНА ЧАСТ

ВЪВЕДЕНИЕ

Като дял от езиковедството, който се занимава с изследване на източниците за формиране на речниковия състав на езика и с процесите, свързани с това, етимологията има за цел да реконструира речниковия състав на даден език във възможно най-древния му предписмен етап на развитие. В търсене на етимона, на първичната форма и значение, етимолозите проследяват фонетичните, словообразователните и семантичните изменения, настъпили в конкретната езикова единица поради различни лингвистични и екстралингвистични фактори. Тези изменения са най-интензивни именно в предписмения период на езика, което допълнително усложнява етимологичните търсения, тъй като по правило този период е по-продължителен, но за сметка на това липсват всякакви засвидетелствани данни за промените, които настъпват през него (Варбот 1997). А дори и най-старите писмени паметници по принцип „представят само случайно регистриран етап от техния непрестанен развой“ (Георгиев 1969: 5).

Утвърждаването на етимологията като научна дисциплина е пряко свързано с възникването на сравнително-историческия метод в езиковедството, който се опира на законите за фонетичните изменения, а също и на закономерности и тенденции в изменението на единиците на морфонологично, морфологично, словообразователно, синтактично и лексикално ниво. Изхожда се от разбирането, че: „промените в езика не стават безразборно, а винаги по силата на вътрешни, специфични за всеки отделен език закономерности“ (Мирчев 1958: 5). Изясняването на историческите изменения, които думата е претърпяла във връзка с действащи в дадена епоха фонетични, словообразователни и други закономерности, е неизбежна задача на етимологията. Целта на

конкретното етимологично изследване е да се определи в какъв език, на какъв исторически етап, на базата на каква първична мотивация, по какъв словообразователен модел и с какво първично значение е възникнала дадена дума, както и да се изяснят пътищата и причините за преобразуване на нейните първични форми и значения до съвременното състояние на думата (Варбот 1997: 644).

Предмет на етимологичния анализ в частност е реконструирането на първичната мотивация за назоваването, на първичната форма и значение на думата, а по своята същност това представлява отъждествяване на основата на разглежданата дума с основата на друга дума, която е изходна, произвеждаща основа, идентифициране на другите структурни елементи на думата (префикс, суфикс и пр.) и изясняване на техните функции (Варбот, пак там).

Етимологичният анализ по правило не може да се ограничи в изследване само на един аспект на думата, той винаги трябва да бъде комплексен, тъй като единството на думата като лексикална единица се проявява във взаимозависимостта между всички структурни и семантични изменения, настъпили по време на нейното съществуване. Прилагането на **комплексен етимологичен анализ**, който съчетава методите на **фонетичния, словообразователния и семантичния анализ** на думата, е основен методологичен критерий за успешно етимологизиране на думите. Пренебрегването на някой от посочените лингвистични аспекти на анализа е предпоставка за неубедителни и недостоверни етимологични тълкувания. А комплексният етимологичен анализ при всички случаи трябва да отчита и екстралингвистичните факти, за което срв. и мисълта на Ст. Младенов, че „извънредно често историята на една дума е също един къс културна история“ (Младенов 1979: 188).

На съвременния етап от развитието на етимологията се отделя все по-голямо внимание на семантичния аспект на етимологичния анализ, който дълго време е бил подценяван в сравнение с фонетичния и словообразователния аспект на анализа. И настоящото изследване е посветено на семантичния аспект на етимологичния анализ на българска глаголна лексика, като е ориентирано към етимологичната лексикографска практика в „Българския етимологичен речник“ (по-нататък БЕР).

1. ОБЕКТ, ПРЕДМЕТ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на настоящото изследване са български глаголи от общоупотребимата и диалектна лексика, които са включени в „Българския етимологичен речник“. Това са глаголи предимно от домашен произход, които в общоупотребимия днес език са многозначни, а етимологично свързаните с тях диалектни варианти представят различни свързани значения като резултат от различни етапи на семантичен развой.

Подбрани са, от една страна, глаголи от етимологичното гнездо на *перà*, продължители на праславянския отгласен ред **per-/ *pъr-/ *par-*, чийто изходен индоевропейски корен е с установено първично значение 'удрям'. От друга страна, обект на анализ са глаголите от етимологичното гнездо на *прàскам*, чийто първичен корен, традиционно определян като звукоподражателен, е с неустановено първично значение. Като доказателствен материал за предполагаемите различни степени на семантичен развой при глаголите от тези гнезда

се привеждат и редица други глаголи с различен произход, но с подобна семантика. От трета страна, обект на анализ са различни по произход глаголи от лексико-семантичните полета 'удрям', 'ям', 'говоря', които са широко представени сред включената в БЕР лексика. Като отправна точка за избора на тези лексико-семантични полета служат някои от установените степени в семантичния развой на посочените по-горе глаголи.

Предмет на изследване в настоящата работа са диахронните семантични изменения в системен план при посочения фрагмент от българската глаголна лексика и семантична реконструкция в нейното широко разбиране, т. е. насочена не само към установяване на първичното значение, а и на отделните етапи в семантичния развой.

Цел на изследването е въз основа на конкретен лексикален материал, разгледан системно, да бъдат установени семантични преходи, които могат да бъдат определени като регулярни в българския език, а и в по-общ типологичен план.

Като по-конкретна цел се набелязва и съставянето на *Каталог на семантични преходи, установени в изследването*, който би могъл да бъде полезен за етимологичната практика в „Българския етимологичен речник“, тъй като разкриването на възможни регулярни семантико-деривационни процеси в диахронен план може да подпомогне семантичния аспект на етимологичния анализ на конкретни думи, особено в случаите на думи с неясна етимология, както и разграничаването на древни и по-късни омонимни корени. От друга страна, примерите в подобен списък на възможни семантични преходи биха могли да бъдат използвани като доказателствен материал в полза на една или друга етимологична хипотеза.

Тъй като такъв ще бъде изработен само въз основа на изследвания в конкретната работа материал, то той по-скоро трябва да

се приема като основа, която впоследствие може да бъде допълвана и разширявана с допълнителен лексикален материал.

За постигане на поставената цел се поставят следните **задачи**:

1. Изясняване на етимологията на разглежданите глаголи в рамките на избраното етимологично гнездо или на съответното лексико-семантично поле;

2. Възстановяване на първичното значение на изходния глагол в етимологичното гнездо и проследяване на семантичния развой въз основа на всички засвидетелствани значения в български и в родствениите славянски езици;

3. Опит за изясняване на механизмите на семантичната деривация в диахронен план чрез разкриване на конкретните семантични признаци, залегнали в първичното значение, и посоките на семантичен развой;

4. Удостоверяване на изградените хипотези за възможните отношения на производност между значенията с помощта на семантични паралели;

5. Установяване на възможна регулярност на определени типове семантични преходи чрез привеждане на други типологични паралели, включително и от други езици;

6. Установяване на други възможни пътища на семантична деривация, довели до синонимно значение в рамките на едно лексико-семантично поле;

7. Систематизиране на установените регулярни семантични преходи въз основа на анализиранияте примери

2. ИЗХОДНИ ТЕОРЕТИЧНИ ПОСТАНОВКИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

2. 1. Общолингвистични методологични принципи

В настоящата работа се изхожда най-общо от основната теоретична постановка за . Както отбелязва Бояджиев, понятията *система* и *структура* са едни от ключовите термини в съвременната лингвистика, които имат „извънредно висока методологическа стойност“. Чрез тях езикът може да бъде представена като *структура*, съставена от *системи*, а също и като *система* (от *системи*), на която е присъща определена *структура* (Бояджиев 1995: 40). Като прави кратък преглед на теории за езика от древността до днес (от знаменития древноиндийски граматик от IV в. пр. н. е. Панини, през теориите на т. нар. компаративисти, натуралисти и др.), българският езиковед обобщава, че в съвременната наука „заслуга за осъзнаването на езика като структурирано цяло принадлежи на бележити швейцарски, френски, полски и руски учени от последната трета на XIX в. и от първите десетилетия на нашия век: Ф. дьо Сосюр, А. Мейе, Я. Бодуен де Куртене, М. Крушевски, Л. В. Щчерба и др.“ (Бояджиев 1995: 41). Самото понятие *структура* следва да насочва вниманието към „вътрешната „подреденост“ на езиковата система, на съвкупността от вътрешносистемни и междусистемни връзки“ (Бояджиев 1995: 42).

В рамките на разбирането за езика като за сложна структура, изградена от множество свързани помежду си системи и подсистеми, като една от основните системи, наред с фонологичната, морфологичната и синтактичната, трябва да бъде разглеждана и

лексикалната система. На съвременния етап от развитието на езикознанието системната организация на лексиката не се поставя под съмнение. Настоящото изследване се провежда именно на равнището на тази езикова система, и по-точно – на подсистемата на пълнозначните думи, която обхваща и глаголната лексика.

Друго общо положение, от което изхождаме в настоящата работа, е идеята за **единството между синхронията и диахронията в лингвистичните изследвания**. Рязкото Сосюрово разграничение между синхрония и диахрония в езикознанието вече отдавна е преодоляно в науката. Теоретичната лингвистична мисъл през ХХ век достига до заключението за сближаване на типологическото и историческото езикознание, за това, че системно-структурният синхронен подход не бива да противоречи на сравнително-историческия диахронен подход (Якобсон 1963, Гамкрелидзе, Иванов 1984). Посочените автори изказват идеята, че данните на типологията трябва да се използват при оценка на реконструкциите в сравнително-историческото езикознание, а типологичният подход може да се прилага и при изследване на диахронните изменения. Съчетаването на синхронния и диахронния подход в етимологичните изследвания води до „особено плодотворни езиковедски търсения“ и съответства на „диалектичното единство на диахронията и синхронията и съдържа голяма познавателна сила“ (Тодоров 2002: 24).

2. 2. ТЕОРЕТИЧНИ ПОСТАНОВКИ ЗА ЛЕКСИКАЛНОТО ЗНАЧЕНИЕ

2. 2. 1. Понятието лексикална семантика

Тъй като обект на настоящата работа са отделни лексикални единици (предимно многозначни глаголи), и по-конкретно тяхната семантика, ще се спрем преди всичко на някои основни теоретични постановки за лексикалната семантика.

Известно е, че днес Сосюровата представа за езиковия знак като двуединство от означаемо и означаващо, от звук и форма, е значително усложнена. „Според Огден-Ричардс и Г. Фреге думата се разглежда от логическа и психологическа гледна точка като знак (символ, **W**), включен в тройна зависимост – графично изразявана с триъгълник, едната страна на който свързва знака с означаваното понятие (значение, **S**), а другата – с действителността (денотат, предмет, обект от действителността **D**)“ (Новиков 1982: 91). Както се отбелязва още „Българска лексикология“, Фреге всъщност различава две съставки в съдържателната страна на знака – *значение и смисъл*, „от което триъгълникът се изменя до четириъгълник“ (БЛ 2013: 409). Важно за нашето изследване е заключението, че „по принцип думата варира и по форма..., и по съдържание“, което е свързано с факта, че „езиковият знак със своето съдържание се проявява едновременно като **виртуална** (абстрактна и смислово недоуточнена без допълнителни данни, без контекст) и като **актуална** единица: първата – в познанието и в системата на езика (парадигмата), а втората – в реалната употреба на тази единица в речта“ (БЛ 2013: 411).

Задълбочените изследвания на връзките между лексикалното значение, от една страна, и мисленето и действителността, от друга, става причина през втората половина на XX в. да възникнат нови направления в теорията и философията на езика, в центъра на които се поставя **понятието лексикална семантика**. В съвременната лексикология с това понятие се назовава онзи дял и аспект в изучаване на езиковия знак, чийто обект е неговото **създаване** като средство за означаване на отделните и осмислени в процеса на познанието обекти от околната действителност, както и неговото **смислово съдържание** и **системни взаимоотношения** предимно с оглед на това съдържание (БЛ 2013: 397).

В разбирането за лексикалното значение Л. Новиков откроява четири аспекта: 1) значението като специфична езикова форма на обобщено отражение на действителността (сигнификативно значение); 2) значението като структурен компонент на думата и лексикосемантичната система (релационно, системно значение); 3) значението като израз на отношението на говорещия към употребяваните думи и на въздействието на думите върху хората (прагматично значение); 4) значението като актуално, конкретно обозначение, назоваване на предмет, явление, ситуация (денотативно значение) (Новиков 1982: 88). При това трябва да се има предвид, че първият аспект е свързан с концептуализацията и означаването на действителността, вторият и четвъртият се отнасят до системното утвърждаване на значението и до конкретните му прояви в речта, които са предмет на семасиологията, а третият аспект може да се свърже със **структурно-системното виждане за езиковия знак** (БЛ 2013: 412–413).

Друг важен момент в разбирането за лексикалното значение е фактът, че то се разглежда като **структура от семантични компоненти**, или като **комплекс от семантични признаци**, наричани

още *семи, семантични множители, семантични маркери* (Пернишка 1993: 40) (в настоящото изследване е възприет терминът *семантичен признак*). Съществено за нашата работа е и заключението, че „семите на лексикалното значение обикновено са **имплицитни, скрити**“ (в смисъл че езиковият знак е арбитражен); съществуват обаче и **явни** признаци, които при производни („мотивирани формално“) думи се проявяват в словообразователното (структурното) значение, отчасти видимо от формата“ (БЛ 2013: 412). С оглед на поставените задачи основен интерес в изследването ни ще представляват именно имплицитните признаци.

Съвременната представа за лексикалното значение като компонентна структура възниква в средата на миналия век и е пренесена в областта на семантиката от фонологията и граматиката, в които отделните градивни единици се класифицират въз основа на диференциални признаци. „Структура е вторият ключов термин в лингвистиката. Този термин обозначава преди всичко структурата на езиковата система, последователно разкрита въз основа на установения факт, че езикът винаги съдържа само малък брой основни елементи, но тези елементи, които сами по себе си не са многобройни, могат да влизат в голям брой комбинации... Следователно структурата представлява типове отношения, въз основа на които единици от определено ниво се комбинират помежду си“ (Бенвенист 1974: 23–24).

В този смисъл днес езикознанието приема, че семантичната структура на лексикалната единица е изградена от разнородни единици (семантични признаци), между които съществуват **йерархични връзки**. „Смисълът на думата не е неразложимо цяло: той като правило се състои от елементарни смисли, свързани по определен начин един с друг, т. е. образуващи някаква структура“ (Катц 1981: 34 – 35). Тези „елементарни смисли“ (или семантични признаци) са разположени в ядрото и в периферията на лексикалното значение и съответно се

определят като **ядрени** или **периферни** семи. Ядрото съдържа формалното понятие за предмета, тъй като ядрените семи са съществени за отделяне на даден обект между други в даден класификационен (парадигматичен) ред. Ядрените семи могат да бъдат родова, категориалносемантична сема, наричана още **архисема**, и видови (**диференциални**) семи (Пернишка 1993: 42). С най-висок ранг в ядрената структура е **архисемата**, тъй като именно тя „класифицира денотата и го свързва с други понятия в определена семантична система, парадигма“ (БЛ 2013: 413). Поради това, че свързва различни лексеми в **една семантична парадигма**, тя се нарича още **интегрална**. Важно е уточнението, че по правило интегралната архисемата не интегрира лексикалните значения в семантичната структура на една и съща дума, а напротив, често е различна за всяко от тях (Пернишка 1993: 42, БЛ 2013: 413). Архисемата се пояснява чрез видовете семи, които също се намират в ядрото на лексикалното значение. Чрез тях обозначеното понятие се разграничава от останалите понятия в семантичната парадигма, към която конкретното лексикално значение е отнесено чрез архисемата. Важно е уточнението, което прави Е. Пернишка, че дадено лексикално значение може да има няколко архисеми (Пернишка 1993: 43). В периферията на лексикалното значение са разположени **потенциални семи**. Те отразяват странични и възможни характеристики на денотата, т.е. на съдържателното понятие. Тези периферни семи са резултат от допълнителни знания за класа предмети и от конотации в прагматичния опит на обществото или на даден човек. **Потенциалните семи имат съществено значение за вторичната номинация** (БЛ 2013: 413–414).

Всички тези признаци правят възможно свързването на думата в речта, както и преосмислянето ѝ под влияние на нови денотации. Те са не само качествени параметри на лексикалното значение, но също така определят и **обема на понятието**, т.е. възможността му да се включи в

по-голям или по-малък кръг денотати. Според Пернишка обемът на понятието е по-голям, когато в лексикалното значение се отделят по-малко видове, диференциални семи, а „промяната на качествените семантични признаци или на тяхното количество има значение за промяната на номинативната функция на думата и за типологизацията на вторичната номинация“ (Пернишка 1993: 44-45).

2. 2. 2. Специфика на глаголното значение

„Целият понятиен свят на човека е разделен на две главни сфери. Едната от тях, сферата на глагола, обхваща състояния (положения, качества) и събития; другата, сферата на съществителното, обхваща предметите (както физически обекти, така и овеществени абстракции)“ (Чейф 1975: 114). Доколкото обект на настоящата работа са общобългарски и диалектни глаголи, а акцентът е върху тяхната семантика, ще се спрем и на някои най-общи особености на глаголното значение. При това изхождаме от разбирането на Е. Пернишка, че семантичният тип на значенията (първични номинанти) има потенции, които определят връзките и развитието на тези значения в речта (Пернишка 1993: 60).

Основна характеристика на лексикалното значение на глагола е неговата предикатност. Като типичен представител на признаковите (предикатни) значения, глаголните значения се различават от предметните (непредикатни) по някои същностни черти. Прието е, че за предметните значения например е характерна неизчерпаемост на семантичните признаци, като при това те могат да бъдат и разнородни. Този тип значения се определят като цялостни, дискретни семантични единици, тъй като са описателно-квалификационни, свързани са с отделими понятия и имат ясни граници на референцията (Богданов

1977: 30). Тяхната комуникативна стойност се описва като **идентифицираща**. От друга страна, с признаковите значения се назовават нематериални, най-често абстрактни понятия. Семантичното им съдържание се образува от по-ограничен брой и по-хомогенни, еднородни семантични компоненти в сравнение със семантичното съдържание на предметните значения. Комуникативната стойност на признаковите значения е **характеризираща**, тъй като поради изброените си семиотични особености те в много по-голяма степен в сравнение с предметните значения изразяват субективно виждане и оценка на нещата – това, което познаващият субект мисли за света (Пернишка 1993: 60).

Като важна характеристика на признаковите значения Е. Пернишка посочва факта, че те са лишени от референция (денотати) и имат само сигнификативно значение, като при това то се стреми към откъсване от денотата и запазване само на един признак от него (Пернишка 1993: 59). От друга страна, според Арутюнова, „обикновено предикатът се стреми да нахлуе в зоната на своите съседи“ (Арутюнова 1976: 337). Това може би е свързано с едно универсално свойство на глаголното значение, посочено от Уфимцева, а именно с факта, че **„всеки пълноценен глагол е потенциална синтагма“** (подчерт. мое – К. Ф.). Това се дължи на самия характер на признаковите имена, които в съдържателен план сформират свое знаково значение в самия „акт на знакообразуване, в номинацията, при което се взема предвид носителят (субект, обект) на този признак“. Освен това при употребата в речта това значение „допълнително се уточнява, конкретизира и формира чрез самия кръг от имена на предмети, с които се съчетава“ (Уфимцева 1986: 137). Тази особеност на глаголните значения безспорно стои в основата на наблюдението, че „между пълнозначните думи най-силно развиват многозначност признаковите думи“, и то най-вече глаголите (БЛ 2013: 523).

Основни характеристики на глаголната лексема систематизира Е. Падучева във връзка с разработваната от нея (и колектив) лексикална база данни „Лексикограф“¹ (Кустова, Падучева, Розина 1993). За целите на конкретната разработка тя разпределя тези характеристики в няколко категории. На първо място обособява **тематичен клас (семантично поле)**, обединяващо думи с общ семантичен компонент, който заема централно място в тяхната смислова структура (битийни глаголи; глаголи за притежание; физическо действие, движение, реч и предаване на съобщения, възприемане, мисли, чувства, издаване на звук и мн. др.). При това уточнява, че тематичният клас има характерни проявления в синтаксиса, като глаголите за предаване на съобщения например задължително имат **адресат**, глаголите за създаване – **резултат**, глаголите за движение – **участник** и **характерна среда**, в която се осъществява движението. Във втората категория, наречена **таксономична (онтологична)**, Е. Падучева различава *действия, дейности, процеси, състояния, произшествия* и под. Третата категория

¹ „Лексикограф“ е семантичен речник, представен под формата на база данни. Проектът първоначално е свързан с идеята на С. А. Крилов от 1990 г. за създаване на библиографска база данни за лексикална семантика: проект за речник на руския език, в който всяка дума или значение на дума да бъдат свързани със съответстваща библиография. Тази идея постепенно се трансформира в идеята за създаване на **работен инструмент**, представен във вид на база данни за лексикална семантика. „Съвременната лексикална семантика изхожда от факта, че лексиката (както и другите езикови нива - граматика, фонетика на езика) е подредена като система. Лексикалната система на езика се основава на повтарящи се семантични компоненти (като "знам", "виждам", "движа се", "започвам", "разум", "субект") и параметри на лексикалното значение като таксономична категория, тематичен клас, диатеза (свързана с участниците в определената ситуация и начините на тяхното синтактично изразяване), таксономичен клас на участника“ – уточняват авторите на проекта. Те споделят и разбирането, че „никоя дума в езика не е равна на друга – нито по смисъл, нито по съчетаемост, нито по друг начин. Въпреки това е възможно да се намерят големи групи от думи, които показват значителни прилики. Това сходство се определя от семантични компоненти и параметри, които се повтарят – едни в десетки, други в стотици и хиляди думи. Тези параметри и компонентите дефинират класове от думи, които са сходни по своето езиково поведение“ (<http://lexicograph.ruslang.ru/>). Разработената база данни се намира на посочения сайт. Тя е насочена главно към синхронни изследвания в синтактичен план.

се отнася до **задължителните участници** в описваната от глагола ситуация, при което предлаганото от нея тълкуване се състои от отделни синтактически независими компоненти, описващи ролята на един от участниците в ситуацията; различават се преден план и периферия, съответно – централни и периферни участници, на които съответстват централни и периферни компоненти на тълкуването. Две лексеми могат да се различават по смисъл само по това, че даден семантичен компонент се намира в центъра (на преден план) при едната лексема, а при другата – в периферията (във фона). На четвърто място Падучева поставя таксономичните и други семантико-прагматични характеристики на участника, които също влияят на значението на глагола, тъй като идентификацията на лексикалното значение се опира на категоризацията на неговите актанти (напр. много глаголи имат две значения, които се различават по таксономическата си категория *Субект*, което руската езиковедка илюстрира с глаголи като рус. *стучать*, *разрушать*, *разбудить*, чиито значения са различни, ако субектът е лице и ако е природна сила например). Друг важен акцент в статията на Е. Падучева е свързан с това, че **в глаголната семантика може да се открият задължителни и факултативни признаци** (Падучева 1998).

Възможността на глаголното значение да приема семантични признаци от контекста, като при това обаче запазва много от първоначалните си признаци, е една от главните предпоставки за характерната за това признаково значение полисемия. Въобще многозначността, в това число и **регулярната многозначност**, за която говори Ю. Апресян (Апресян 1974), е норма за езиковата система и именно тя стои в основата на семантичната деривация (Падучева 1998: 3). Тя възниква чрез изместване на изходното значение поради свързването на конкретната номинативна единица с нова номинативна функция, произтичаща от конкретния контекст, както заключава и Е.

Падучева: „развоят на значенията е обусловен от контекста“ (Падучева 1998: 3). Именно поради това глаголната полисемия най-често се изследва в контекста на синтактичната функция на глагола. В етимологичните изследвания обаче полисемията най-често се изследва в диахронен план, поради което конкретните употреби на всяко от засвидетелстваните значения, в рамките на определен реален контекст, рядко могат да бъдат опора за изследването.

Наблюдения от неологията, свързани с типологизиране на нововъзникнали значения при глаголите, могат да дадат най-обща представа за механизмите, по които се развиват тези значения по принцип. Такова задълбочено изследване прави С. Колковска, която специално обръща внимание на факта, че признаковата метафора и метонимия са значително по-слабо проучени върху български езиков материал в сравнение с метафоризацията и метонимизацията при субстантивната лексика. „Доколкото ни е известно, липсва обширно и детайлно изследване върху метафоричните и метонимичните модели при признаковите значения. Съществуват само някои статии върху метафорични значения на отделни групи глаголи като глаголите за движение (Ватева 2003, Ватева 2006) или по-обща статии върху глаголната метафора (Стоилова 2005)“ (Колковска 2013: 185). Към днешна дата плод на такова обширно изследване е трудът на Н. Костова „Глаголни неологизми в българския език“ (Костова 2018), което представлява първото цялостно изследване на промените в глаголната система на българския език в края на ХХ и началото на ХХІ в .

Още по-малко са диахронните обобщаващи изследвания на глаголната семантика, тъй като необходимостта да се отчитат множеството екстралингвистични културни и социални фактори не отпада, но информацията за тези фактори от предписмената епоха обикновено е оскъдна. Нещо повече, съществуването на диахронни

семантични закономерности по принцип е било отричано от авторитетни учени като Ф. дьо Сосюр, според когото диахронните събития имат винаги случаен и частен характер (Сосюр 1992: 123). И макар днес тези закономерности да са безспорни, конкретните факти, които могат да служат като доказателство за закономерен семантичен развой в диахронен план, са ограничен брой и при това не са систематизирани.

2. 2. 3. Динамика на лексикалното значение. Семантична номинация и многозначност

Динамиката на лексикалното значение трябва да бъде разбрана в контекста на общата представа за всеки жив език като за динамична, постоянно променяща се система, в която „винаги нещо се ражда и нещо отмира – ясно или приглушено, по-бавно или по-ускорено“ (Бояджиев 1995: 44). На този изначален и непрекъснат кръговрат е подвластна цялата лексикална система и в частност (и най-вече) – лексикалното значение. Този феномен К. Мирчев обяснява така: „най-бързи са промените, които стават в общия речников състав, тъй като в него намират отражение промените в културата и историческата обстановка, в която живее и се развива даден народ“ (Мирчев 1958: 6). Макар и представеното като добре подредена йерархична конструкция от отделни компоненти, лексикалното значение не е статично, а представлява структура, която винаги може да бъде допълвана, преподреждана или разрушавана. Нещо повече, някои учени виждат в тези процеси проява на естествения „стремеж“ на езиковия знак да се променя непрекъснато, при което центърът на крехкото равновесие между означаемо и означаващо лесно може да бъде изместван. Сред тях е С. Карцевски, според когото езиковият знак винаги „се стреми да

придобие други функции вместо своята собствена“, а значението „се стреми да се изрази с други средства, вместо със своя собствен знак. Те са асиметрични; бидейки съчетани (*accouplés*), те се оказват в състояние на неустойчиво равновесие“ (Карцевский 1965). Именно това има предвид и Ж. Бояджиев, когато заключава, че по правило в езиковата система възникват „участъци на „нарушено равновесие, зони с „повишено напрежение“, които обикновено са зародиши на нови явления и процеси“, поради което „в езика *системното* и *антисистемното*, *правилата* и *изключенията* се допълват и пронизват“ (Бояджиев 1995: 44).

Основни „антисистемни“ процеси в семантиката са **стесняването** и **разширяването** на семантичния обем на думата, които се осъществяват по време на целия езиков развой. Постоянна тенденция към стесняване на значението например в старобългарския език наблюдава Дора Иванова-Мирчева в труда си „Стесняване на семантичната структура на думата като исторически процес“ (Иванова-Мирчева 1964). Тя определя явлението като „исторически процес, в който закономерно се проявява една от основните тенденции в езика – търсенето на яснота, точност и недвусмисленост в езиковите изразни средства“ (Иванова-Мирчева 1964: 151).

Обратната тенденция – разширяване на семантичния обем на думата – се свързва с явлението **многозначност**. Най-често то възниква в резултат от **метафора** (едно понятие се използва за назоваване на друго понятие въз основа на установено сходство, близост, аналогия) или и от **метонимия**, при която семантичните признаци се пренареждат по значимост. При това се осъществява изместване на фокуса на вниманието, което може да се тълкува като метонимичен пренос – един от главните механизми на семантичната деривация. Е. Падучева обяснява този процес със следния пример:

а. *Гърнето се спука (Кувшин треснул)* = 'възникнала е деформация – вероятно придружена от определен вид звук';

б. *Нещо изпука в гората (Что-то треснуло в лесу)* = 'чу се звук – може би причинен от някаква деформация'.

При това се уточнява, че за глагола *треснуть* „сме готови да разпознаем две значения, т. е. две лексеми... Разместването на акцентите обаче може да се констатира не само за различните лексеми, но и за различните контексти на употребата на една и съща лексема: дори на една лексема не може да се даде тълкуване, което да е подходящо за всички контексти на нейната употреба“ (Падучева 2004: 130).

Нови значения могат да възникват и въз основа на **конотация**, при което „чрез различни асоциативни връзки с признаци, поведение, действия на животни, птици, растения, хора и др. техните названия се използват за преназоваване на други обекти, за да се изрази оценка – положителна или отрицателна – към тях“ (БЛ 2013: 109). Важно за нашето изследване е заключението, че „тези по-късно възникнали значения понякога остават единствени, в други случаи се запазва и началната семантика“ (БЛ 2013: 109). На такива семантични изменения лексикалната система е подложена непрекъснато и техните проявления в синхронен план, в процеса на възникването им, се описват от неологията (Колковска 2011, Колковска 2012, Колковска 2013, Колковска 2013а); специално внимание на семантичните изменения при глаголната лексика обръща и Н. Костова (Костова 2012, Костова 2014, Костова 2015) и др. Общоприето е все пак мнението, че „подобни промени се очертават по-ясно в исторически план“ (БЛ 2013: 110). „Разгледана като процес, като развитие на първичното лексикално значение, т. е. в семасиологичен план, семантичната номинация в естествения език, както и номинацията изобщо, е историческо явление.

В синхронията се виждат само нейните резултати – било първични знакове (форми с първични значения), било вторични знакове, т. е. значения. Термините **първичен** и **вторичен** по принцип имат диахронен аспект“ (Пернишка 1993: 70).

Способността на езиковия знак да получава вторична функция, която се изследва от семасиологията и от семиотиката, е предпоставка за явлението **вторична номинация**. Наричано още **семантична номинация**, то се разбира като „комбинирано семасиологично-ономасиологично явление, начин за създаване на имена на обектите от действителността посредством изменение на значенията на вече съществуващи знакове – думи“ (БЛ 2013: 517). Най-общо механизмът на възникване на вторичната номинация се определя като „втора фаза на познавателния процес“, при което „се осъществява движение на думата чрез мисловната дейност към предмета – в посока $W \rightarrow S \rightarrow D$ “ (дума \rightarrow мисловна дейност \rightarrow предмет), „обратно на движението при първичното знакообразуване $D \rightarrow S \rightarrow W$ “ (БЛ 2013: 521). Този процес води до разчленяването на първичното лексикално значение, като при определени обстоятелства на преден план може да излезе семантичен признак от периферията му. Така думата се използва вторично, с вторична функция за означаване на един отделен признак от това лексикално значение или на друго понятие, като по този начин попада в нови парадигматични отношения. В основата на това изменение стоят процеси като **разместване**, **отпадане**, **включване** или **заместване** на отделните семи, което става „под влияние на установените в отражателната дейност на човека количествени и качествени връзки между обектите и благодарение на естествената способност на мисленето да синтезира и разлага в процеса на човешкото познание и формиране на понятията“ (пак там).

С утвърждаването (лексикализирането) на вторичните значения в езика възниква явлението **многозначност (полисемия)**. То се

изразява в това, че един езиков знак може да се използва „за назоваване на много съвсем различни понятия“, или, в семасиологичен план, „да придобива много значения..., да бъде многозначен“. При това лексемата все пак „остава тъждествена сама на себе си“ (БЛ 2013: 522-523). Значенията на многозначната дума са свързани помежду си и в определена *системна йерархия според мотивационната връзка* между изходното и получените от него повече от едно вторични (преносни) значения“. По отношение на семантико-деривационните връзки полисемията може да бъде **верижна** и **радиална**: при верижната всяко ново значение се мотивира от предходното, докато при радиалната едно и също изходно значение може да мотивира няколко вторични (БЛ 2013: 523).

Доколкото основен обект на работата са предимно многозначни глаголи, изхождаме и от най-общата представа за езиковото явление **полисемия**, разбирано като „наличие в рамките на една дума... на няколко свързани помежду си значения, обикновено възникващи в резултат от видоизменение и развитие на първоначалното значение на съответната дума“ (Ахманова 1966: 323). В този смисъл самата многозначност се схваща като **диахронно явление**, което според Уфимцева налага тя да бъде изследвана в исторически план (Уфимцева 1986: 25), като трябва да се има предвид, че и диахронните семантични изменения могат да са резултат от верижна или радиална деривация. Споделяме и разбирането на Шмельов, който определя полисемията като семантично единство, съществуващо между значенията на една и съща дума, формирано въз основа на общи семантични асоциации, известни като метафорични, метонимични и др. преноси (цит. по Уфимцева 1986: 29).

Като основна характеристика на многозначната дума някои изследователи посочват т. нар. семантична неопределеност и дифузност (Вайнрайх, Гальперин, Джохадзе, цит. от Уфимцева 1986).

Мнение, което Уфимцева не споделя, тъй като намира, че подобна характеристика противоречи на „логиката на номинацията“. Според нея по-скоро трябва да се говори за определена **подреденост** и **структурна организация на съдържанието**, които са основни свойства на полисемантичните думи, осигуряващи тяхната синхронност и историческа идентичност (Уфимцева 1986: 29). Съгласявайки се с това мнение, трябва да допълним, че именно подредеността и организацията на съдържанието са предпоставка за очакваната **регулярност** на семантичния развой, каквато ще се опитаме да установим при изследваните тук глаголи. Тази подреденост всъщност е проявление на тенденцията към системност в лексиката, разбрана като явление, при което „семантичната промяна в една от системно свързаните думи... води до съответна промяна в останалите“ (БЛ 2013: 106). От друга страна обаче не може да бъде отречена напълно и тезата за т. нар. семантична неопределеност, свързана именно с факта, че през целия си исторически развой лексикалната семантика, както и всички останали лексикални системи, е в непрекъснат развой, а освен вътрешнолингвистични причина за развой винаги са налице и множество непредвидими **нелингвистични** причини („промени в реалния живот или в концептуализацията на елементи от действителността, което води до промяна в понятията – до изключване или включване на признаци в техния обем, до пренареждане по ранг на тези признаци, промяна на ролята на участниците в дадена ситуация и т. н.“, БЛ 2013: 106). Именно тези екстралингвистични фактори са една от причините да се говори и за семантична неопределеност на лексикалното значение, която според нас трябва да се разбира не в синхронен, а в диахронен план.

В способността за двойно означаване Бенвенист вижда голямото превъзходство на естествения език пред която и да било друга знакова система (Бенвенист 1974: 87–88). Тази възможност обаче е и причината

за непрекъснатите промени в значенията на думите, за техния развой и за **деетимологизацията** им. За да се стигне до първичното значение на думата, което е и една от основните задачи на етимологията, трябва да се възстанови по обратен път цялото развитие, което тя е претърпяла в хилядолетното си съществуване. А този процес на семантична реконструкция не винаги е лесна задача и доколкото е възможно, трябва да става по определени правила. Могат ли обаче да бъдат установени закономерности в система, в която „*системното* и *антисистемното*, *правилата* и *изключенията*“ непрекъснато „се допълват и пронизват“ (Бояджиев 1995: 44)? И възможно ли е такива закономерности да се открият конкретно в семантичната подсистема, която е една от най-неподатливите на систематизация езикови системи? Неслучайно Е. Пернишка с право отбелязва, че докато редовността във формалните прояви на езиковите категории се долавя по-лесно, механизмът и закономерностите в „дълбоката структура“ са скрити и езикознанието изминава дълъг път, докато стигне до тях и до съвременния подход за установяването им“ (Пернишка 1993: 13).

Като сложно единство от денотативно значение, назоваващо понятие, и конотативно значене, свързано с акта на комуникация, лексикалното значение, както и цялата езикова система изобщо, се явява функция и резултат от много и разнопосочни вътрешносистемни промени, както и от чисто обективни, извънезикови обстоятелства. Въпреки това много учени вярват, че връзките между значението (или значенията) на всяка дума и първоначалната мотивация за нейното възникване в повечето случаи е откриваема. Цитирайки грузинския философ и психолог Аполон Шерозия, Якобсон споделя мнението му, че **„думата винаги съдържа в себе си по-голямо количество информация, отколкото нашето съзнание е способно да извлече, тъй като в основата на нашите думи стоят нашите несъзнателни езикови построения“** (Jakobson 1980: 129).

Вниманието на семасиологията през последните десетилетия се насочва към по-общите закономерности на семантичната структура, механизма и типовете на полисемията, към редовните прояви на метафората и метонимията, към многозначността на отделни семантични групи или лексико-семантични полета. Обясняват се механизмите, по които се пренасят значенията, отношението между значение и контекст, изследва се националната специфика на значенията. От прагматиката на думата изхожда например Апресян в своята семантичната теория за конотацията, която за него е свързана с асоциативното мислене. „**Семантичните асоциации**, или **конотации**, са такива елементи от прагматиката, които отразяват свързани с думата културни представи и традиции, господстващата в дадено общество практика за използване на съответните вещи и много други извънезикови фактори. Те са много капризни, силно се различават при съвпадащи или близки по значение думи от различни езици или даже от един и същ език...“ (Апресян 1974: 67–68). Макар че не са част от семантиката на думата, именно тези допълнителни асоциативни и прагматични признаци, според Апресян, стоят в основата на семантичния развой и са съществени за възможните вторични значения: „Признаци, които не влизат непосредствено в семантиката на думата, представляват за нея **първостепенен интерес**, защото в много случаи именно на тяхната основа думата регулярно се метафоризира, включва се в сравнения, участва в словообразувания и в други езикови процеси. В резултат на това признак, който се явява **асоциативен и прагматичен** в едно лексикално значение, става **съществен и семантичен** в друго“ (Апресян 1974: 68). Ученият илюстрира тезата си с руските глаголи *резать* и *пилить*, при които се наблюдава външно сходство между означаваните от тях действия (’с остър инструмент въздействам по обект с възвратно-постъпателни движения, което има за цел да раздели на части целия обект или

неговата повърхност²), но с всеки от тях са свързани съвсем различни конотации: рязкост и болка за глагола *резать* и монотонност и протяжност за глагола *пилить*. Именно тези различни асоциации са причината за раздалечаването на значенията при производните на тези глаголи, а допълнително свидетелство за това са и преносните значения на самите глаголи². Като интересен допълнителен факт в подкрепа на наблюдението си Апресян изтъква, че в богатата номенклатура на типовете болка – *режеща, стрелкаща, бодяща, изгаряща* и пр. – липсва представа за „*пиляща*“ болка (Апресян 1974: 68).

Въпреки че примерът е показателен за значението на имплицитните признаци при семантичния развой, теоретичната постановка, че мотивацията на развой може да бъде разкрита по някакъв умозрителен път въз основа на субективни асоциативни връзки, е една от причините някои езиковеди въобще да се съмняват във възможностите на семантичната реконструкция. Идеята за установяване на семантични закони или за моделиране на значенията на думите не се приема безрезервно от всички учени, които се занимават с тези проблеми (срв. Легурска 1993). Някои все пак допускат, че при вторичната номинация са възможни системни прояви, но такива е трудно да бъдат установени при първичната номинация. В. Телия например смята, че при вторичната номинация мотивиращите семантични признаци са в много по-малка степен случайни, но е резервирана по въпроса за възможността дори при този вид номинация да се прогнозират и формализират процесите с оглед на конкретни резултати (Телия 1977: 134–135). Като цяло възраженията срещу опитите да бъдат формулирани семантични закони са свързани, от една

² Като примери Апресян посочва изразите *свет режет глаза, у меня в боку режет, режущая слух какофония* и ги противопоставя семантично на израза *Вечно она его пилит*.

страна, с невъзможността да се определи времето, в което действа даден семантичен закон, а от друга — с различните схващания за полисемията като тип семантично явление. Затова вместо за **закони** в съвременната семасиология се говори за **редовност на семантичните процеси** (Пернишка 1993: 25) или за **типологии при номинацията**. Както отбелязва Е. Бенвенист, „обикновено под типология се разбира изучаването на езиковите типове, определени от цялостната им структура“. Според него обаче е „по-поучително“ като типове да се характеризират „по-ограничени, но по-добре дефинирани множества“ (Бенвенист 1993: 266), въз основа на които могат да бъдат откривани сходства не само в рамките на един език, но и между различни езици. „Ако първоначалното наблюдение е вярно и ако откроява условията за явлението, то понякога води до разпознаването на същия тип в език със свършено различна структура, в който същите условия са го създали“ (Бенвенист 1993: 266). От тази постановка се ръководим и ние в настоящото изследване.

Системността в ономасиологичен план може да се опре на разбирането за парадигматичните връзки, в които попадат лексикалните единици. Особено важно за нашата работа е наблюдението, че „вторичното назоваване е зависимо и от всички парадигматични отношения на думата — лексикалносемантични, словообразователни и граматични“ (БЛ 519). Поради това се говори и за **лексикалносемантична (парадигматична) зависимост**, която от една страна определя „необходимостта от нови названия и мястото и функционалната им значимост (функционалните им признаци) между другите знакове в системата“, а от друга се проявява в „**развиване на аналогични значения в близкозначни, синонимни думи или в група думи с общ родов признак**“; тази парадигматична зависимост се проявява и в това, че в езика съществуват „*системни отношения*, образци, модели за създаване на голяма част от новите значения“ (БЛ

2013: 519–520). Изместването на фокуса **от синтактичните към парадигматичните връзки на думата** предполага проследяване, доколкото е възможно, на целия семантичен живот на дадена лексикална единица. При това, както уточнява Е. Березович, лексикалната единица се разглежда като **звено от една цяла верига на „смыслепождания“**, която побира в себе си мотивиращи смисли от произвеждащи основи – и едновременно с това предава своя мотивационен потенциал на собствените си деривати (вж. Березович 2014: 203).

2. 2. 4. Компонентен анализ на лексикалното значение

С развиването на схващането за лексикалното значение като съвкупност от семантични признаци (семи), организирани в определена йерархия и свързани съответно с конкретни признаци на означаемото, през миналия век се разработва и **методът на компонентния анализ**. Той е свързан пряко с разбирането, че тъй като значението на думата е изградено от прости съставни части (наричани *семантични компоненти* или *семи*, *семантични множители*, *семантични маркери*, *диференциални семантични признаци*, *семантични параметри*, *ноеми* и др.), то може да бъде разложено на такива семантично натоварени компоненти. Всеки от тези компоненти представлява елементарна, възможно най-малка смислова единица, която участва в семантичната структура на определена лексема или лексико-семантична група. Подобен аналитичен подход е в съзвучие с някои основни принципи на структурализма, който „си поставя за цел да анализира функционалните признаци в езиците и да установи парадигмите на съответните функционални единици, като ги сведе до

техните най-елементарни частици (елементи) чрез определени операции на идентифициране и анализ“ (Косериу 1990: 173)³.

Всъщност, както изтъква Лайънс, „най-ранните и най-влиятелни поддръжници на компонентния анализ в структуралистката традиция след Сосюр бяха Йелмслев и Якобсон“, според които принципите, въведени от Трубецкой в областта на фонологията (Трубецкой 2000), може и трябва да бъдат прилагани по-широко – както в граматиката, така и в семантиката (Lyons 1977: 318). Като други поддръжници на тази теория в Европа британският езиковед посочва още Алгирдас Жулиен Греймас (Algirdas Julien Greimas, „La Sémantique Structurale“ 1965, „Du Sens: Essais Sémiotiques“ 1970, „Sign, Language, Culture“ 1970), Луи Прието (Luis J. Prieto „Principes de Noologie Fondements de la Théorie Fonctionnelle du Signifié“ 1964, „Messages et signaux“ 1966), Бернар Потие (Bernard Pottier „Linguistique générale: théorie et description“ 1974) и др. И днес методът на компонентния анализ е смятан за един от сравнително точните подходи към изследването на лексикалното значение. Неслучайно Лайънс прави интересно сравнение с термини от т. нар. точни науки: „Доколкото компонентният анализ се асоциира с концептуализма, смисловите компоненти (за които засега няма общоприет термин) могат да се мислят като атомни, а значенията на конкретните лексеми – като молекулярни понятия“ (Lyons 1977: 317).

³ Смята се, че първите изследователи, които предлагат и разработват компонентния анализ като обща теория в края на 50-те години на XX век, са американските антрополози Флойд Лаунсбъри (Lounsbury 1956) и Уорд Гудинаф (Goodenough 1956). Те изследват езика на американски индианци, и по-конкретно роднински названия при различни племена, като изолират определени диференциални признаци на значенията въз основа на бинарни (опозиционни) двойки – като техника за описание и сравняване на думите в различни езици. По-късно идеите им са възприети и обобщени от учени като Ламб (Lamb 1964), Фодор и Катц (Fodor 1966) и др.

Като основен недостатък на този метод Касабов с право посочва факта, че в класическия си вид (т. е. основан на бинарни опозиции между семантични компоненти) този вид анализ е стриктно приложим само към отделни групи от думи⁴ (Касабов 2006: 44–45). Такова разбиране за компонентния анализ споделя и Косериу, който свързва функционалността на едни или други езикови единици именно с т. нар. **принцип на опозицията**. Според този принцип „функционалните единици съществуват (като такива, а не други) благодарение на „опозициите“, в които участват“ (Косериу 1990: 200).

За широката употреба на компонентния анализ обаче донякъде има значение фактът, че той „не е единен метод“, т. е. че съществуват различни негови варианти и различни приложения (Касабов 2006: 44). Тези варианти са свързани предимно с възможността елементарните семантични компоненти да се определят не само на базата на взаимното им противопоставяне въз основа на някакъв „дистинктивен белег“⁵, а и всеки от тях да може да бъде формулиран самостоятелно. Подобно важно уточнение прави и Лийч, според когото не е необходимо семантичните характеристики да бъдат „атомарни контрастни елементи“, а могат да имат собствена вътрешна структура и „всички семантични характеристики могат да бъдат извлечени от конфигурации на други характеристики“, при което за нуждите на анализа няма да бъде необходимо да се издирва безкраен брой семантични опозиции. Нещо повече, според него в комбинация с други

⁴ Той дава пример с думи, които са „чисти семантични опозиции“: значението на думата *мъж* може да бъде представено като комбинация от семантичните компоненти 'човек' + 'възрастен' + 'мъжки пол', а на жена = първите два + 'женски пол' (Касабов 2006: 44–45).

⁵ Като „дистинктивен белег“ Косериу определя най-малката функционална разлика между две езикови единици. Това е пряко свързано с разбирането му за принципа на опозицията, който „изисква да бъде приложен основният принцип на отношението, като при това се изтъкне, че езиковата функционалност не съществува изолирано, а е обусловена от системата на отношения, в рамките на които езиковите единици се определят взаимно“ (Косериу 1990: 203).

нива на анализа компонентният анализ може да бъде елемент от изграждането на „по-мошен модел на значението“ (*more powerful model of meaning*) (Leech 1981: 117–118). За това говори и Касабов, който признава, че „въпреки посочените недостатъци компонентният анализ си остава най-използваният метод за семантичен анализ, но обикновено модифициран, в комбинация с други методи като негово допълнение или проверка на постигнатите резултати“ (Касабов 2006: 45).

С оглед на нашата работа като най-малки компоненти на лексикалното значение, от които ще изхожда анализът, ще бъдат приемани семантичните признаци, засвидетелствани чрез речниковите тълкувания на думите. При това споделяме разбирането, че „всяко тълкуване се строи чрез набор семантични признаци, съответстващи на елементарни понятия“ (Катц 1981: 36)⁶. В някои случаи обаче ще бъдат откроявани и имплицитни семантични признаци, които не са регистрирани чрез дадено речниково тълкуване.

Методът на компонентния анализ е похват в дескриптивната семантика, който се прилага успешно от някои учени като Толстой, Немец и Бланар и в диахронни семантични изследвания (Толстой 1968, Nёmes 1980, Blanár 1984), а в последните години и от Толстая, когато говори за структуриране на елементите на значението и на неговата вътрешна йерархия от гледна точка на типологията на семантичните изменения (Толстая 2008). В настоящото изследване в определени случаи ще се опираме на похватите на компонентния анализ, защото

⁶ Както отбелязва и Е. Падучева, „тълкуването на лексемата е своеобразна структурна формула, наподобяваща структурната формула в химията“. Въз основа на тази формула могат да бъдат дадени отговори на редица въпроси от типа на: „Как думата би реагирала в даден контекст? Какви семантични компоненти то (значението, бел. моя, К. Ф.) е готово, под влияние на контекста, да включи в своя състав? Кой компоненти ще изостави?“. Интересен е и въпросът кои конкретни страни на тази семантична структура попадат във фокуса на вниманието във всяко конкретно изказване и кои остават „в сянка“ (Падучева 2004: 17).

споделяме мнението, че съществуващите на синхронно равнище семантични отношения обикновено са проекция на някакви диахронни изменения. От което следва, че синхронният подход на изследване на значението би разширил възможностите и на диахронните семантични изследвания.

2. 3. СЕМАНТИЧЕН АСПЕКТ НА ЕТИМОЛОГИЧНИЯ АНАЛИЗ

2. 3. 1. Семантична реконструкция. Деетимологизация

Италианският езиковед Антонино Паляро отбелязва, че етимологията не трябва да се ограничава с просто регистриране на развитието на формите и на техните значения или с общо и абстрактно тълкуване на тяхната еволюция, а „във всеки случай следва да се стреми към реконструкция и интерпретация на първичната ситуация, която е благоприятствала за зараждането на дадена иновация, при което нещо ново (независимо дали се отнася до формата или до значението) се създава и се приема като нова традиция“ (А. Паляро, цит. по Косериу 1990: 103). Но докато за реконструкцията на формата (фонетична и словообразователна) има установени ясни правила и закономерности, много опитни етимолози признават, че методите на семантичната реконструкция все още се търсят и че именно тя е най-слабата страна на етимологичния анализ (Варбот 2012а: 69). В такъв дух се изказва и О. Трубачов: „От всички видове на праезиковата реконструкция – фонетико-фонологична, лексико-словообразователна и т. н. – най-трудна е семантичната реконструкция на древната дума“ (Трубачев: 1988). Нещо повече – той изказва съмнения, че тази задача

изобщо е възможна: „За съжаление, познаването на значението на етимологично родствени форми никога няма да замени напълно познаването на реалното значение на изследваната дума... Нито сумирането на известните значения, нито праезиковата транспозиция, нито достоверните етимологични съответствия дават пълна гаранция за реконструкцията на древното значение. Полезно е да си даваме сметка за това, че **само приблизително напипваме древните значения**, или по-точно, **техните основни признаци**“ (Трубачев: 1988). Обективните основания за такова мнение са свързани с факта, че семантичните изменения са изключително разнообразни по вид и по обхват, а в семантиката до момента не са установени конкретни закономерности или правила, определящи задължителни (дори и само при определени условия) изменения на значенията.

Диахронният семантичен анализ се осъществява по метода на **семантичната реконструкция**, която е тясно свързана с формално-фонетична и словообразователната реконструкция на първична форма. Самото понятие **семантична реконструкция** описва процеса по възстановяване на по-старо или предходно значение на думата, което в по-широкото разбиране на понятието предполага да се отчитат и различни междинни етапи в еволюцията на семантиката, за чието съществуване обаче не винаги могат да бъдат открити доказателства. Затова и въпросът за диахронната семантична реконструкция няма еднозначно решение, нито е установен някакъв определен механизъм, по който тя трябва да бъде осъществявана. Както признава и О. Трубачов, въпреки че точността на добрите реконструкции в етимологията е достатъчно висока, все пак в някои случаи се допуска „неединственост на решенията“. Той обръща внимание и на това, което може да бъде наречено „семантичен инстинкт“ на изследователя, като изтъква обаче важноста и на разработените до момента категории и общи положения, свързани със семантичната реконструкция, на

контрола на реконструкцията чрез генетични връзки и семантична типология, на генезиса на лексикалното значение, на относителната хронология, на закономерността на семантичните изменения (поставена под въпрос от него) или по-скоро на тяхната „контролируемост“, на семантичната универсалност и уникалност, на синхронията и диахронията. Като основна отправна точка към реконструкцията на значенията в диахронен план Трубачов сочи „задълбоченото разбиране за връзки и причини” (Трубачев 1988), които, макар и избледнели, остават да живеят в езика векове наред. В този дух се изказва и Малкил, според когото важна роля в семантичната реконструкция играе и способността на етимолога „да надхвърли границите на **очевидното и много вероятното** в областта на лексикалните съответствия и да работи в рисковата сфера на хипотетичното“ (Malkiel 1962: 200).

Някои от изложените тук и в следващата точка теоретични постановки обобщава в методологичен аспект Ж. Колева-Златева. Целта ѝ е *„откриването и систематизирането на критериите за обективизиране на неизбежно субективните етимологични хипотези“* (Колева-Златева 1998: 11–12). Споделяме изразеното в заключението разбиране за *„наличие на определени закономерности в лексикално-семантичната диахрония, които се отнасят както до еволюцията на езика и лексиката като цяло и засягат причините и механизмите на лексикално-семантичните промени, така и до съдържанието на самите промени“*. Съгласни сме и с изказаното мнение, че *„строги предписания относно процедурата на етимологичното изследване като цяло и семантичната реконструкция в частност не могат да се изведат, защото тя зависи от конкретния лексикален материал“* (Колева-Златева 1998: 86).

Не по-малко сложен е и един от основните въпроси във връзка с лексикалната семантика, който има съществено значение и при

етимологизуването, а именно каква е ономаσιологичната база, първичната мотивация за назоваването? Въпросът е сложен, тъй като отговорите му в значителна степен са свързани и с извънезикови фактори, поради което мотивацията „далеч не винаги може да бъде възстановена (и нерядко такова възстановяване може да бъде чисто хипотетично или погрешно)“ (Березович 2014: 204).

Особено интересен е въпросът дали семантичната реконструкция може да бъде осъществена паралелно с реконструкция на ономаσιологичната мотивация. Това е изключително необходимо при семантичния анализ на многозначни глаголи и при тяхното етимологизуване, тъй като би било стабилна основа за определяне на отношенията на производност между различните значения. В тази връзка Березович пише: „**Реконструкцията на мотивацията** може да бъде проведена, след като преходите и паралелите бъдат установени „статично“ – **като двойки от словесни „точки“**, между които някога са били прокарани (или се прокарават в момента, дори и по нова траектория) смислови линии“ (Березович, пак там). Освен това изследователката схваща семантичните (семантико-номинационните) паралели като „лексикални редове, демонстриращи сходни модели на смислово развитие на думи, в рамките на които се възпроизвежда **както собственият преход на значенията, така и неговата мотивация**“ (Березович, пак там). Мнение, което споделяме напълно в настоящата работа, чиято цел е да даде своя малък принос към голямата тема за систематизирането на семантичния паралелизъм в помощ на етимологичните изследвания.

Във връзка с изказаните съображения трябва да се съгласим със споделяното от много етимолози мнение, че усилията в това отношение трябва да бъдат насочени към откриване не на **задължителни**, а на **възможни** семантични промени, произтичащи от първичното семантично съдържание на етимона. При това трябва да се

държи сметка и за възможните етапи на всеки развой, както и за неговата посока. Установяването на определена системност при семантичните изменения е необходимо условие за пълноценния етимологичен анализ, който трябва да се провежда на всички нива на лексикалната единица – фонетично, словообразователно и семантично. Както отбелязва Л. Селимски, „да правим етимологичен анализ на една речникова единица, без да изложим експлицитно или без да си представяме поне в най-общ вид нейния словообразователен и семантичен строеж, означава да оставаме само при възможните спекулации около звуковата форма и смисловото съдържание на предполагаемия корен на тази единица“ (Селимски 2016). Това заключение е особено валидно при етимологизирането на т. нар. „тъмни думи“, при които връзката между форма и значение е непрозрачна за съвременните носители на езика. Затъмняването на тази връзка, известно още като **деетимологизация**, е резултат от историческите изменения на формата на думата, както и в много случаи и от промяна на нейното първично значение, а също така и от неизбежния развой на лексикалната и граматичната система на езика. „Етимологичното значение има исторически характер и в процеса на общуването с времето се заличава напълно или частично поради фонетични или смислови промени на знака“ (БЛ 2013: 401). Причини за деетимологизацията може да бъдат още и смяната на словообразователните модели на езика, различни морфологични преобразувания на думите, както и изчезването на дадена дума, от която до днес са достигнали само някои от нейните производни. В такива случаи за възстановяване на междинните значения от развой, които биха могли да ни отведат и към същинския етимон на изследваната дума, изключително полезни могат да бъдат отделни реликтни или диалектни значения.

Деетимологизацията е неизбежно следствие от функционирането на езика като средство за общуване и дори необходимо условие за това езикът, като жив организъм, който се развива, да може да изпълнява комуникативните си функции в продължение на векове. Както заключава Варбот, признаването на неизбежността и **необходимостта от деетимологизацията** на думите в развоя на езика е една от принципните разлики между съвременната научна етимология и античната етимология, която е смятала търсеното първично значение на думата (дори първичната мотивация) за единствено истинно, както личи и от названието на този раздел в езикознанието (Варбот 1997: 644).

Най-важната **причина за деетимологизация** и изследняване на първичните значения е знаковата природа на езика. По правило още при възникването на думата нейното значение е опосредствано от представата, понятието за назованата с нея част от действителността. Връзката между езиковия знак и назовавания обект (в широк смисъл на думата) се осъществява въз основа на **представата** за този обект, поради което по дефиниция **всяка дума е условен знак** за това, което означава. С особено голяма сила, както видяхме по-горе (2.2.2. Специфика на глаголното значение), това се отнася за признаковата, и в частност за глаголната семантика. Нещо повече, според някои изследователи този условен знак винаги „се стреми да се освободи от изконната си описателност, да се превърне в неразложимо на части цяло, да стане дума-етикет“, а „историята на всяка дума е история на нейния преход от класа на „мотивирани“ **думи-описания** към класа на немотивираните **думи-етикети**“ (Исаченко 1958, 340).

Като елемент от езиковата система, която е динамична и постоянно променяща се, този **изначално условен знак** непрекъснато е подвластен на езиковата динамика като цяло и под влиянието на множество лингвистични и екстралингвистични причини се променя в

различни посоки. Процеси като **стесняване и разширяване на първичното значение** са неизбежно следствие, а и условие за продължителната употреба и за дългия живот на думата. В някои случаи дори е възможно дадена дума да придобие ново значение, което да е напълно противоположно на първичното значение на думата и на първичната мотивация за назоваването, което именно води до деетимологизация. С такава трудноуловима, подвижна, дифузна и разнопосочна материя, неподдаваща се на еднозначна и категорична систематизация, всъщност се занимава семантичният аспект на етимологичния анализ.

При това винаги трябва да се държи сметка и за словообразователните особености на отделните производни лексеми, чиито значения обикновено са обогатени с допълнителни семантични признаци, свързани с вторично добавените словообразователни елементи (като префикси и суфикси например, но също и промяна на коренната гласна и други характерни морфологични образувания, някои от които действат само в определен етап от развоя, а в достигналите до днес форми тяхната семантична функция не се идентифицира от съвременните носители на езика). И ако при предметната лексика образуванията вторично форми рядко се отдалечават значително в семантично отношение от изходните (както в частни случаи като *жаба* – *жабка*, *круша* – *крушка* и под., но срв. по-често срещаните *къща* 'сграда на един или повече етажи, която служи за жилище, дом' – *къщурка* 'умал. от къща; къще, къщенце, къщичка, къщица', *книга* – *книжар*, *уча* – *учител* – *ученик* – *училище*), то при глаголната лексика допълнителното оформяне на думата със словообразователни морфемии по-често води до семантични изменения на вторичните форми (срв. напр. *строя* 'правя, изграждам постройка, зид, мост, път и пр.; градя, построявам' – *строявам* нареждам в строй, в редици и пр.', прен. разг. 'мъмря, наказвам'; *свиря* 'изпълнявам

мелодия, музикално произведение, песен на някакъв инструмент' – *свиркам* 'свиря с уста или със свирка откъслечно'. Сrv. и съвременното разговорно значение на глагола *млатя* 'удрям силно нещо или някого, бия' (деноминатив от *млат* диал. 'голям чук' < праслав. **maltь* 'раздробяващ', БЕР 4, 162, 163-164), който пази само далечен спомен за семантиката на първичния ие. корен **mel-* (**mol-*, **mō-*) 'смачквам, смилам (специално за зърно)' ('сдробявам') (> *меля*) (БЕР 4, 163-164).

Взаимоотношението между звуковите форми и тяхната функция Е. Пернишка определя като централен проблем в езиковата теория и изтъква, че то често е сложно, подвижно и непостоянно. Тя уточнява, че усложняването на връзката между звуковата форма и значението настъпва „още в ранните стадии от развитието на мисленето“, а „процесът на увеличаване и диференциация на понятията изпреварва възможностите за създаване на езикови средства за означаването им, които са ограничени от физиологичните способности на човека“. Като един от начините за преодоляване на тази ограниченост изследователката посочва полисемията, при която отделни първични езикови форми придобиват допълнителни функции, приспособяват се за нови значения и се преосмислят (Пернишка 1993: 5). Образно описва това явление Виноградов: „Езикът се обогатява заедно с развитието на идеите и една и съща външна обвивка на думата обраства с издънки от нови и нови значения. При засягане на един член от веригата всички откликват и звучат като едно цяло. Възникващото понятие е съзвучно с всичко, което е свързано с отделните членове на веригата до крайните предели на тази връзка“ (Виноградов 1986: 22). Именно това „обрастване“, напластяване на множество значения, понякога получени в резултат на разнопосочни и многостепенни семантични развои, също е причина първоначалното изходно значение на думата да се затъмни, да се скрие с времето. В други случаи до нас достигат

думи, чиято етимологична връзка изглежда на пръв поглед невероятна за съвременните носители на езика. Срв. например глагола *обичам*, чийто произход днес едва ли бихме свързали с думата *навик*, още по-малко с глагола *уча*, и все пак всички те са продължители на един и същ древен корен (БЕР 4: 745).

И ако въз основа на установените и безизключителни фонетични закони лесно и с голяма степен на достоверност могат да бъдат възстановявани първични праформи на отделни корени, основи или дори цели лексеми, въпросът за тяхното първично значение, за понятието, което обозначават тези праформи, в много случаи остава нерешен. Още повече в случаите, когато отделните отношения на производност между множеството значения в дадено етимологично гнездо не могат да бъдат установени по безспорен начин поради липса на достатъчно аналогични примери, които биха могли да подкрепят една или друга теза за семантико-деривационните отношения между тях. В контекста на разглежданите от нас глаголи трябва да уточним, че като проява на деетимологизация следва да бъдат разглеждани и част от вторичните значения, възникнали в рамките на дадено етимологично гнездо, особено когато конкретната мотивация за тяхното възникване не може да бъде определена със сигурност. Има и ситуации, в които дадена дума отпада от родовото гнездо и приема съвсем ново значение, при което възникват т. нар. **семантични омоними** (явление, което Лейкф и Джонсън определят като „силна омонимия“, вж. Lakoff 2003: 107). Семантичните омоними, наричани още **неетимологични**, несъщински, вторични, са родствени думи, получени в резултат на семантична дивергенция. Лексикографията ги разглежда като наследници на една и съща първична дума, която във времето е развила повече от едно значение, които са значително раздалечени едно от друго. Някои учени определят този процес като разпадане на полисемията (БЛ 2013: 577). Като **неетимологични**

(семантични) омоними могат да се посочат глаголите *tènam¹* 'правя по-гъста и по-плътна вълнена тъкан, като я поливам с гореща вода и я удрям със специални дървени чукове' (РБЕ) и *tènam²* 'тупам с крака при ходене' (РБЕ), защото подобен семантичен преход е добре засвидетелстван в българския език. **Етимологичните омоними**, от друга страна, са думи с различен произход, които в процеса на езиковия развой са съвпаднали по форма, но са запазили различните си изходни значения. Те са неродствени омоними, получени в резултат на формална конвергенция: например *сея¹* 'пръскам семена' < ие. **sē(i)*- и *сея²* 'бозая, суча' < ие. **sēi*- 'капя, тека' (вж. БЕР 6: 628632); *спрягам¹* 'впрягам' (и диал. *прягам*, *прѣгна* 'впрягам') и *спрягам²* 'сгъвам, сдиплям' (и диал. *прягвам* 'прегъвам') (вж. БЕР 7: 404–405) и др.

Подобни конкретни примери за етимологични и неетимологични омоними при глаголната лексика, извлечени от БЕР, привежда и Хр. Дейкова в свои публикации, посветени на гнездовия начин на организиране на материала в речника. На представянето на омонимите в славянските етимологични речници е посветена статията на Е. Хавлова „Омонимите в етимологичните речници“ (Havlová 1999), като по-подробно за нейните наблюдения говори Дейкова в своя статия, посветена специално на омонимите в „Българския етимологичен речник“ (Дейкова 2020). Тя отделя специално внимание на някои проблеми, свързани с обяснението на семантичния развой при т. нар. неетимологични омоними, като някои от посочените от нея примери от БЕР са включени по-долу в същинската част на нашата работа.

Въпросът за **омонимите** е пряко свързан със семантичната реконструкция и има съществено значение както за **етимологичната реконструкция** като цяло, така и за **етимологичната лексикографска практика**, особено в случаите, когато се изработва речник от гнездови тип като БЕР. Според Трубачев „критическият анализ и потенциалната редукция на инвентара от омоними в езика е

най-отговорната задача на етимологичната реконструкция“ (Трубачев 2004: 449), а „гълкуването на думата и подреждането на словника в речника изискват постоянно отчитане на тяхната (на омонимите – бел. моя, К. Ф.) специфика“, защото „свидетелствата на речниците са най-добрият материал при обсъждането на проблема с омонимите“ (Трубачев, пак там: 449). Важно за етимологията и за етимологичните речници е да се разграничават етимологичните от неетимологичните омоними, като в редица случаи, както отбелязва Хавлова, единствено семантичният критерий е този, който може да доведе до разкриване на омонимията (Navlová 1994: 141).

Всички изброени явления са елементи от една от специфичните функции на езика като знакова система – **езиковата деривация**, която се отнася предимно за словообразуването, но е и широко разпространен във всеки жив език основен принцип за образуване на нови значения на всяка дума на базата на вече съществуващи в езика основни, граматично прости коренни думи (Касабов 2006: 16). Именно деривацията е причина както за жизнеността на езиковата система, така и за необратимия процес, при който в хилядолетната си история думите понякога напълно загубват своето първоначално значение, първичната ономазиологична мотивация става неясна или остава само като фонова памет, подсъзнателно знание за възможните обстоятелства и конкретните детайли, съпътстващи дадено първично действие, процес или възприятие например. В много по-голяма степен това се отнася за признаковата лексика (в сравнение с предметната) поради огромния потенциал на признаковите значения да се свързват допълнително с нови и нови понятия, да „обрастват“ с нови значения, а от друга страна „да се освобождават“ от първичната си семантика при всяка своя употреба, да приемат семантични признаци от контекста, като при това запазват до голяма степен и най-съществените си ядрени признаци.

2. 3. 2. Семантична типология и семантичен паралелизъм

Както вече беше изтъкнато, семантичният развой на думите трудно се поддава на систематизация. Той е в много по-малка степен предвидим в сравнение с фонетичните или словообразователните изменения в хода на историческия развой на езика. Именно затова О. Трубачов намира „несъмнена диспропорция“ между фонетико-морфологичния и словообразователния аспект на етимологичния анализ, от една страна, и това, което „най-естествено може да бъде определено като семасиологична страна на етимологията“, от друга. Докато фонетичната, морфологичната и словообразователната страна на изследването „дават на етимологията определени възможности за обективна проверка на резултатите от анализа“, семантичните изменения „сковават и затрудняват почти на всяка крачка усилията на етимолозите“ (Трубачев 1964: 100).

В последните години обаче се утвърждава и разбирането, че и при семантико-деривационните процеси също може да бъде установена определена системност. „Виждаме пътя към възстановяването на единството на думата в описанието на общи модели (семантични производни), които трансформират едно значение в друго. Тогава целият набор от значения на една многозначна дума се явява като йерархична система, в която значенията са свързани едно с друго. Но това не е достатъчно: йерархията се превръща в дърво от производни връзки; значенията се извеждат от една или друга последователност на деривационните модели (и в крайна сметка отвеждат към общ корен)“ – изяснява Е. Падучева, която уточнява още, че има много модели на деривация, но все пак те са ограничен брой. „И

най-важното, те са възпроизводими: приложими към много различни думи, понякога към стотици и хиляди думи“ (Падучева 2004: 14).

Затова особено актуална днес е идеята за установяване на **типология на семантичните изменения**. Такава типология търси и С. Толстая. Според нея семантичната реконструкция изисква „да се изяви логиката на развитие на праславянската дума, да се определят импулсите и механизмите, лежащи в основата на семантичните процеси (метафорични и метонимични преноси, семантична ирадиация, конкуренция и взаимодействие на семантични модели, външно влияние, калкиране и пр.), да се структурират елементите на значението и да се разкрие неговата вътрешна йерархия и накрая да се отделят „**типовите**“ **съчетания на значенията**, свързани с явленията на регулярната (категориална) многозначност, от **индивидуалните случаи на съвместяване на различни значения** в рамките на една лексикална единица“ (Толстая: 2008: 13 – 14).

Особено продуктивен подход в изследванията по семантична типология е установяването на паралели между конкретни семантични преходи. Така нареченият **метод на семантичните паралели** е един от основните методологични подходи при изследване на семантичните процеси в езика, а в диахронен план се приема за най-обективен критерий, чрез който се доказва предположеният семантичен развой (вж. Navlová 1979: 51, Трубачев 1980: 5, Абаев 1986: 22, Варбот 1986: 33).

Чрез метода на семантичните паралели, който е един от основните методи и на семантичната реконструкция, може да се осъществи верификация на логическите конструкции, т. е. те могат да бъдат проверени в рамките на езиковата система. Самото понятие **семантичен паралел** А. Зализняк определя като „възпроизвеждане на определена семантична промяна в друга дума“ (Зализняк 2006: 399).

Според нея наличието на даден семантичен паралел е свидетелство за факта, че дадено „съвместено значение“ отразява **някакви общи принципи на езиковата концептуализация**. Тя уточнява, че има предвид както връзката между две различни значения в една полисемантична дума, така и различните значения на една и съща дума в различни моменти от нейната история (Зализняк 2006: 108–109), и дефинира понятието **семантичен преход** като „факт на съвместяване на две значения в пределите на една дума – **под формата или на синхронна полисемия, или на диахронна семантична еволюция**“ (Зализняк 2006: 107).

Въпреки че методът на семантичните паралели е основен и често използван при обясняване на семантичния развой и семантичната реконструкция, много изследователи подчертават, че той се прилага несистемно, като паралелите се издирват всеки път с оглед на конкретната етимологична задача. Освен че това затруднява работата по семантичната реконструкция, самият подбор на семантичните паралели понякога е и недостатъчно точен, а също така и не винаги е съвсем убедителен. С особено голяма сила това се отнася за глаголната лексика, и по-конкретно за многозначните глаголи, при които семантико-деривационните отношения са изключително сложни и обикновено са разнопосочни (едновременно верижни и радиални). Затова в съвременната лексикология все по-често се изтъква необходимостта от систематизиране на семантичните преходи с цел да се минимизира рискът от непроверяемата хипотетичност на реконструираните значения. Идеята за създаване на някакъв справочник на семантичните промени, базиран на материал от широк кръг езици, се заражда през 50-те години на XX век и е аргументирана в доклада „Wozu ein vergleichendes Wörterbuch des Sinnwandels? (Ein Wörterbuch semasiologischer Parallelen)“, който Й. Шрьопфер представя

по време на лингвистичен конгрес в Лондон през 1952 г. (Schröpher 1956).

Както уточнява О. Трубачов, в областта на славянската етимология необходимостта от създаването на такъв справочник се изтъква и от Я. Розвадовски, Г. Поповска-Таборска, Х. Карликова, както и от самия Трубачов, който обаче винаги поставя акцент и върху ролята на „интуицията на опитния етимолог“: „Липсата на пълен систематизиран справочник на такава интересна материя като типологията на еволюцията на лексикалните значения е забележително изоставане в днешно време, когато се създават информационни банки... Кодифицираният инвентар би съкратил години, но само годините са в състояние да изградят изследователя, неговата интуиция и памет. И добрите поети никога не са имали нужда от речник с рими“... (Трубачев 1988). Впрочем за нуждата от създаване на такъв справочник Трубачов говори повече от две десетилетия по-рано, когато в своята статия „Молчать“ и „таять“. О необходимости семасиологического словаря нового типа“ предлага разработването на семасиологичен речник от нов тип. Той предлага, „ако не кодификация, то поне удобно разполагане на семасиологичните материали, които трябва по-пълно и систематично да се използват в етимологичните изследвания, което би било в интерес на по-интензивно развитие на последните“. Като заявява, че „диахронната динамика на значенията, илюстрирана чрез изследваната лексика, не може да не интересува етимолога“, руският учен уточнява, че „наблюдения, които вече са получени от изследователите и са известни от литературата, могат да съставят **ядрото на тези семасиологични материали**“ (Трубачев 1964: 100–101). Изтъквайки необходимостта от подобен речник „от нов тип“, той изтъква: „не сме убедени, че тази потребност винаги е била разбираана правилно“. Изследователят има предвид най-вече съществуващия преди това „Речник на избрани синоними в основните

индоевропейски езици“ на К. Бък (Buck 1949), по повод на който заявява, че „обширният материал в този речник не е организиран подобаващо и в немалка степен се губи поради **статичния принцип на разположение** по някаква реална схема: „животни“; „части на тялото...“ (Трубачев 1964: 103). По мнението на изтъкнатия езиковед „истински „принос към историята на идеите“ може да има само „набор от рубрики“ (от типа на ’таять’ → ’молчать’) „с подробен сравнителен и критически подбран етимологичен материал в рамките на всяка такава семантична рубрика, с детайлно разработени препратки и с пълни лексикални индекси, облекчаващи ползването на справочника“. Идеята му е, че тези т. нар. рубрики трябва да представят „достовърни случаи на семантична еволюция“, с каквито науката разполага⁷, и могат да бъдат допълвани с нови случаи на аналогичен семантичен развой. Колебаейки се дали един такъв справочник трябва да бъде ограничен в рамките на славянските езици, или да бъде „универсален труд, който би игнорирал напълно генетичната близост на езиците“, той заключава, че „най-удобен би бил някакъв среден, достатъчно всеобхватен вариант – Семасиологичен речник на индоевропейските езици“ (Трубачев 1964: 103).

Нуждата от такъв речник коментира и Е. Хавлова: „етимологът би приветствал някакъв речник на семантичните промени“, в който на азбучен или на тематичен принцип да бъдат приведени отделни значения, допълнени от информация от какви други изходни значения те биха могли да възникнат, както и какви нови вторични значения могат да възникнат от тях“ (Havlová 2012: 14). Според авторката в подобен речник „строгото изброяване на етимологично ясни думи, основаващо се на установени етимологии“ (каквато според нея е идеята

⁷ Трубачев дава пример със семантични връзки като ’духам’ → ’говоря, мисля’, ’добитък’ → ’имущество’ (и ’имущество’ → ’добитък’), ’пея, възпявам’ ← ’поя, правя възлияние’, ’човек’ ← ’земен, ’човек’ ← ’смъртен’ и др. (Трубачев 1964: 103).

на Шрьопфер)⁸ трябва да бъде съчетано с идеята на предложения от Трубачов „Семасиологичен речник на индоевропейските езици“. Чешката езиковедка предлага и възможна структура на речниковата статия в подобен справочник, която трябва да включва на първо място думи, чиято етимологична близост е несъмнена, а след това и думи, за които се предполага (с различна степен на вероятност), че могат да бъдат отнесени към същото етимологично гнездо (Navlová 1965). Към днешна дата някои от принципите за съставянето на подобен речник вече са разработени и в монографията на М. Якубович, която разработва модел на речник на семантичните мотивации въз основа на славянски прилагателни имена, наследени от праславянския период (Jakubowicz 2010). В синхронен и съпоставителен план върху подобна проблематика работи Легурска в изследванията си „За теоретичната основа на проекта „Съпоставително-типологичен анализ на вторичната номинация на предметните имена в български, руски, сръбски, чешки, френски и английски език“ (Легурска 2007а), „Преподреждане на матрицата при анализ на полисемията в многоезично съпоставително изследване“ (Легурска 2007б), „Ономасиологичен каталог на семантичните паралели (върху материал от руски и български език)“ (Легурска 2008) и др.

С помощта на предлаганите справочници (или речници, бази данни) на регулярния семантичен развой може да се преодолее случайността при подбора на семантичните паралели и да се постигне по-точна и по-пълна аргументация при етимологизирането на неясни думи. Подобна систематизация на семантичните преходи би била полезна не само за чисто етимологичните изследвания, а и в сферата на семантичната типология като цяло. Идеята за създаване на такъв справочник на семантични паралели е особено актуална днес, когато в

⁸ Например етимологичната връзка между *петел* и *пея*.

областта на семасиологията и на семантичната типология се дискутират въпроси, свързани с регулярност и закономерност при семантичните промени, като се изхожда и от идеята за т. нар. **семантични универсалии**. В опит да се типологизират семантичните изменения по принцип, някои учени се опитват да определят набор от **универсални семи (семантични универсалии)**, които изграждат значението на думите във всеки език. Идеята за съществуването на универсалии явления във всички езици, разбирани като проявление на психичната дейност на човека, е изложена детайлно в документ, наречен „Меморандум за езиковите универсалии“, който е приет на специална конференция в Ню Йорк през 1961 г. В него като езикови универсалии се разглеждат някои свойства и тенденции, присъщи на всеки естествен език. Разискват се въпроси, свързани с прояви на общи закономерности в езиковата система като цяло, включително и на семантично ниво. Като семантични универсалии се сочат например регулярното назоваване на неодушевени предмети с названия за части на тялото в различни езици (напр. *ухо на игла, географски нос* и др.). В по-общ план за безспорна семантична универсалия се приема например явлението многозначност, което се наблюдава във всички естествени езици; като основни начини за постигането на многозначността се сочат метафората и метонимията, които също се приемат като универсално семантично явление. Авторите на Меморандума подчертават, че всички примери за универсалии, които дават, „са разгледани от гледна точка на синхронията“, а определените като универсални езикови модели „са наблюдавани във фиксирано състояние на езика, а не в процеса на неговата промяна“, т. е. „дефинирането на универсалиите и тяхното разделяне на фонологични, граматични, семантични и символични е извършено от гледна точка на синхронията“ (Гринберг 1970: 39). Като изхождат обаче от разбирането, че „очевидно синхронните и диахронните универсалии са

взаимосвързани“, Гринберг, Осгуд и Дженкинс уточняват: „тази връзка се изразява във факта, че няма такова синхронно състояние, което да не е резултат от някакви диахронни процеси (с изключение може би при новообразувания като изкуствените и т. нар. пиджин езици), точно както няма такъв диахронен процес, резултатът от който да е синхронно състояние, което да не отговаря на универсалните закони“ (Гринберг 1970: 40). Тримата езиковеди подчертават, че както някои синхронични универсалии най-естествено се тълкуват като резултат от процеси, общи за различни езици, специфичните диахронни промени не могат да бъдат разбрани правилно извън мрежата от синхронни отношения в езика. Важно за нашата работа е заключението им, че „диахронните универсалии имат вероятностен характер“ (пак там). В настоящата работа споделяме и изказаната постановка за връзка между синхронните семантични отношения и процеси и диахронните семантични изменения.

Меморандумът на Гринберг, Осгуд и Дженкинс е публикуван в сборника „Universals of Language. (Report of a conference held at Dobbs Ferry, N.Y., 1961)“ (Greenberg 1963)⁹, в който са поместени и други доклади от споменатата по-горе конференция. Сред тях е и знаковият труд „Семантични универсалии“ на С. Улман, в който ученият се изказва скептично по отношение на разпространеното схващане на Йесперсен за съществуването на „универсални закони на мисленето, които са отразени в законите за измененията на значението“ (Jespersen 1925: 212). Като приветства описателните и структурни методи за изследване на семантиката (в противовес на опитите за умозрително формулиране на семантични закони), Улман обръща внимание на това, че почти всички разработки, посветени на установяване на семантични

⁹ По-голямата част от публикациите е преведена на руски и събрана в изданието „Новое в лингвистике. Выпуск V (Языковые универсалии)“, Москва, 1970 г., откъдето са и приведените цитати.

закономерности и универсалии, до онзи момент са били базирани на недостатъчен материал. Поради това той заключава, че „твърде често въз основа на ненадеждни данни, взети от ограничен брой езици, се правят изводи, които стигат много далеч. Предполагаемите универсалии, получени по този начин, в много случаи са твърде правдоподобни, но правдоподобие не е доказателство“ (Улльман 1970: 251). Затова ученият се присъединява към мнението на Блумфийлд, изказано по отношение на граматиката, че „единствените полезни обобщения за езика са индуктивните обобщения“ (Bloomfield 1933: 20), като според Улман това заключение е напълно валидно и за семантиката (Улльман 1970: 251).

Против идеята за съществуването на универсални семи, чиито прояви се разглеждат главно в светлината на синтактичните връзки на отделните лексикални единици, се обявява Трубачов. „Дори в трудовете на последователите на пражките структуралисти сега може да срещнем понятия като „международни (универсални) семи на лексикалното значение [Němes, 1981], което... е свързано с генеративистките концепции за трансформация на синтактичните процеси в словообразуването и семантиката на думите и с право е критикувано от различни страни [Vajs, 1982, 23]“ (Трубачев 1988).

Изследванията в областта на семантичната типология обаче могат да бъдат разработени по различни начини в зависимост от тяхната цел. Отделни типологични модели могат да бъдат изградени както в рамките на близкородствени езици, така и при далечнородствени езици, а също и въз основа на несродни езици (срв. идеята на Трубачов предлаганият от него семасиологичен речник да бъде оформен като речник на семантичните преходи, базиран на материал от широк кръг езици, Трубачев 1964: 103) или пък в рамките само на един език, каквото е нашето изследване. При всички изброени случаи един от механизмите за намаляване на хипотетичността и

увеличаване на надеждността на етимологичните тези е прилагането на системен подход при диахронните семантични изследвания и семантичната реконструкция (по-подробно за системния подход вж. Ж. Колева-Златева 1998: 56–64), обръщането на съвременната наука към етимологизация на цели лексикални групи, обособени по различни принципи (**етимологично гнездо, лексико-семантична група**) и разширяване на фона на етимологизацията на една дума до размерите на **морфосемантично поле**, обхващащо всички думи, които по форма или по значение могат да бъдат съотнесени с анализираната дума и да се окажат причина за нейното изменение (синоними, антоними, пароними, думи, производни от анализираната дума, контекстуално обкръжение). Върху такова обширно семантико-типологично изследване работи А. Зализняк. В статията си „Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект „Каталога семантических переходов“ (Зализняк 2001) тя описва основните принципи, от които се ръководи при съставянето на каталог на семантичните преходи. В началото на нашия век езиковедката признава, че идеята не е нова, „но както теоретичната разработка на тази идея, така и практическото ѝ осъществяване понастоящем се намират в съвсем начална фаза: известни са ми само две работи, където се провежда системно съпоставяне на факти на паралелно семантично развитие“ (Зализняк 2001: 16)¹⁰. Тя обръща внимание и на това, че има много разработки, в които се споменават отделни факти на сходен семантичен развой при думи от различни езици, но липсва обобщаващ труд, в който всички тези факти да се съберат на едно място и да се представят в единен

¹⁰ Зализняк уточнява, че има предвид книгата на Г. Яворска „Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии“ (Яворска 1992), в която се прави съпоставка на голям брой руски и английски прилагателни имена, и ономасиологичния речник на Й. Шрöpfер „Wörterbuch der vergleichenden Bezeichnungslehre. Onomasiologie“ (Schröpfer 1979). В последния, както изтъква и И. Дуриданов, основната цел на автора е да разкрие тенденции при ономасиологичната мотивация, условията и ограниченията, които стоят в основата на всяко обозначение (Duridanov 1992: 92).

формат. Зализняк подчертава, че основна цел на нейния каталог няма да бъде **класификация** на типовете семантични изменения, а тяхната **инвентаризация**. Идеята ѝ е да го оформи като „представяне и систематизация на вече установени факти на семантична деривация”, а не да изследва причините или механизмите на семантичната деривация. Целта е каталогът да служи само като **информационна база** за намиране на семантични критерии при семантични реконструкции. „По-нататък този каталог може да бъде използван и за решаване на задачи от типологически характер, а в крайна сметка – за построяване на някои семантични типологии въз основа на проявите на най-устойчивите семантични съотношения, съществуващи едновременно в няколко езика или многократно възпроизводими в историята на един език“ (Зализняк 2001: 20). „В центъра на нашето внимание са регулярните, и при това **нетривиални семантични преходи**, възпроизводими в различни езици и/или в различни думи на един език. Възниква въпросът как да познаем семантичните деривации, които отговарят на тези условия. Най-простият начин е да въведем изискването за всяка каталогизируема семантична деривация да се приведат **най-малко две реализации**“ (Зализняк 2001: 20). Такава семантична типология, получена като резултат от парадигматично изследване на връзките между значенията, би могла да постигне напредък при задачи, които до момента са останали нерешени поради неубедителност на предполагаемия семантичен развой.

Доколкото конкретната цел на нашата работа е свързана установяване на регулярни семантични преходи при глаголи от едно етимологично гнездо или в рамките на определено семантично поле, най-близо до поставената задача в този труд стоят именно някои от разработките на Анна Зализняк (Зализняк 2001, Зализняк 2006, Зализняк 2013, Зализняк 2013а и др.). Споделяме заключенията, които изследователката прави въз основа на наблюденията си в областта на

типологията на семантичните преходи, подчертавайки, че тя „се намира в пресечната точка на областите на семантичните, лексикалните и граматичните типологии, без да съвпада с нито една от тях“ (Zalizniak 2018: 770). Крайна цел на нейните усилия е разработването на *Каталог на семантичните преходи*, като основната категория **семантичен преход** формулира като „отношение на когнитивна близост между две езикови значения и понятието за реализация на семантичния преход, т. е. дума или двойка думи от един или друг език (езици), която е „изразител“ на тази връзка“ (Zalizniak 2018: 770).

Рамката на своя *Каталог на семантичните преходи* (*The Catalogue of Semantic Shifts*) Зализняк разработва от 1998 г., започвайки работа по проект върху типологията на семантичната деривация. От 2002 г. внедряването на Каталога под формата на база данни на семантичните промени в езиците по света (DatSemShift) е извършено от работна група към Института по езикознание на РАН. От 2005 до 2009 г. проектът е част от международния проект „Основен речник в типологична перспектива: Семантични промени и корелации на форма/значение“. През следващите години продължава работата върху каталога в рамките на различни проекти под нейно ръководство (Zalizniak 2018: 771). Крайният резултат, наречен *База данни на семантичните преходи в езиците по света* (*Database of Semantic Shifts in languages of the world*) (вж. DSS), в момента е достъпен в интернет на адрес <https://datsemshift.ru>.

Както е обяснено на самия сайт, целта на Базата данни на семантичните преходи е да събира и класифицира голям брой семантични преходи, регистрирани в различни езици. При така предпоставената мащабна основа, предполагаща включването на огромно количество лексикален материал, се прави и уточнението, че самото понятие „семантичен преход“ се схваща в широк смисъл:

„семантичният преход се разбира като когнитивна близост на две значения А и В (или значение-източник и значение-цел), която се проявява във факта, че тези две значения са обединени **в границите на една дума в разширен смисъл**, т.е. под формата на една от следните реализации: **синхронна полисемия, диахронна семантична еволюция, морфологична деривация, сродни думи, заемки**“ (<https://datsemshift.ru>). Както отбелязва и самата Зализняк, езиковият материал, който се съдържа в тази база данни, може да бъде използван за формиране на семантичен критерий за реконструкция, да се идентифицират когнитивните механизми на езиковата концептуализация, да се описват типологични и ареални характеристики на семантичните системи (Zalizniak 2018: 701).

Подобен скромен опит за систематизиране на някои регулярни семантични преходи при български глаголи се прави и в настоящата работа, в която се поставя акцент върху **диахронната семантична еволюция**. Тя се изследва в рамките на конкретни етимологични гнезда и лексико-семантични групи.

Според Ж. Колева-Златева подобен каталог със семантични паралели от инвентарен тип би бил по-полезен за определяне на етимологичните гнезда на думите, отколкото за реконструкцията на първоначалните значения и обясняването на семантичната еволюция, тъй като, по нейно мнение, семантичните паралели не винаги отразяват посоката на семантичните изменения (Колева-Златева 2011: 39). В нашия случай обаче и това би било полезно с оглед на етимологичната лексикографска практика и конкретно на изработването на „Българския етимологичен речник“, който обхваща огромно количество диалектна лексика и следва гнездовия принцип на разполагане на материала. А ако се опитаме да обясним и някои от механизмите и процесите на семантична деривация, свързани с посоката на семантичната еволюция, като изхождаме от диахронно-

синхронен изоморфизъм, може би бихме успели да установим с по-голяма сигурност изходните значения и посоките на семантичната еволюция.

Друг опит за систематизация на семантичните преходи прави и Е. Падучева, която смята, че различните семантични типове на производност са ограничени като количество и че цялото разнообразие от значения на думата се създава чрез действието на относително неголям брой семантични преходи. При това тези преходи засягат не отделни думи, а достатъчно големи **класове думи**. Тя прави изследване на закономерни семантични явления при глаголи за звук, като приема регулярната многозначност, която наблюдава при тях, за езикова универсалия, в основата на която стои семантичната деривация. Като уточнява, че **деривацията винаги има определена посока**, тя приема като изходна тезата, че от две значения на дума с регулярна многозначност едното се явява семантичен дериват на другото (или и двете са производни на някое трето значение) и прави инвентаризация на регулярните типове семантични деривации. „В идеалния случай е нужна не просто връзка между значенията, а и общност на семантичните съотношения, свързващи еднотипни семантични деривати от различни изходни лексеми – нужни модели за семантична деривация“, пише тя (Падучева 1998: 4). Според нея съвкупността от значения на обикновената, неомонимна дума по принцип може да се представи като **парадигма от лексеми**, свързани чрез семантична деривация. При това съвкупността от значения на думата представлява **единна структура** – такава, каквато е парадигмата на граматическите форми при дума от дадена част на речта или граматически разред. Според авторката лексемите в пределите на една парадигма са свързани една с друга с определени съотношения, които са еднакви за всички думи от един семантичен клас (така, както са еднакви съотношенията в парадигмите на граматичните форми за думи от един

граматичен разряд), а **една от лексемите в парадигмата се явява изходна, коренова** (Падучева 1998: 4).

У нас чрез метода на семантичните паралели типологични синхронни изследвания (с акцент върху съпоставителния анализ) провежда например П. Легурска (Легурска 2005, Легурска 2006, Легурска 2007а, Легурска 2007б, Легурска, Бечева 2007, Легурска 2011). Тя разработва и по-обща методика за каталогизиране на лексикално-семантичните системи на езиците за съпоставителни цели (Легурска 2013), както и „Ономасиологичен каталог на семантичните паралели (върху материал от руски и български език)“ (Легурска 2008), като специално обръща внимание на понятието *каталог*. „Що е каталог в лексикално-семантичното изследване? Това е инвентаризация на даден лексикално-семантичен материал от гледна точка на **съществените, необходимите и достатъчните признаци**, които конструират дадено явление от гледна точка на използвания изследователски метод“ (Легурска 2013: 355).

Според Е. Березович установяването на най-общите закономерности в семантичния развой може да обедини различните направления в изучаването на семантиката: **синхронно и диахронно, монолингвистично и контрастивно-типологично**, като се построи **обща теория на смислопораждането в лексикалната система на езика** (Березович 2014а: 201). Настоящото изследване е монолингвистично, базирано е на български езиков материал и е диахронно ориентирано, но в редица случаи се прилага и синхронен подход на анализ, за да се изведат някои типологични особености, които се проектират и на диахронно равнище.

2. 3. 3. Когнитивната теория за лексикалното значение и етимологичните изследвания

Опитите лексикалното значение да бъде обяснявано чрез синтактичните функции на думата са свързани с разбирането, че то се актуализира в речта, като попада в разнообразни синтагматични и денотативни връзки. Най-новите идеи в лингвистичната семантика се опитват да преодолеят ограничението, свързано с изследването на ниво синтактична съчетаемост, като се насочват към концептуално изследване на семантичните явления. Някои съвременни семантични теории разглеждат езика в контекста на **когнитивната дейност на човека**, т. е. в контекста на възприемането и осмислянето на действителността през призмата на човешкото съзнание. Във връзка с тези идеи се засилва вниманието към отношението между езиковия знак и действителността, и по-конкретно към възприемащия и мислещ субект, който опосредства това отношение. „Доскоро в лингвистиката се обръщаше сериозно внимание само на отношението между форма и значение. Но постепенно в компетенциите на езикознанието влиза и третият връх от Триъгълника на Фреге – денотатът; все по-често значението се явява не само като значение по отношение на формата на езиковия израз, но и, по Фреге, като понятие във връзка с екстралингвистичен обект; в употреба навлиза понятието **концептуализация на ситуацията**“ (Падучева 2007: 2). При това езикът не се разглежда като отражение на действителността, макар и опосредствано от мисленето, а направо като резултат от нейната концептуализация. Самата концептуализация е изцяло зависима от възприемащия субект, т. е. значението се разбира като резултат от познавателната дейност, от индивидуалното възприемане, при което концепциите за едни и същи фрагмент от реалността могат да бъдат различни.

Когнитивният подход поражда нови перспективи за изучаване на езика. Една от тях е свързана с огромната роля на компонента

„възприемане“ и на фигурата на наблюдателя в изясняването на семантичното съдържание на дадена лексема. „Семантиката на последното десетилетие направи мощен скок напред поради факта, че в лингвистичния дискурс семантичната структура на езиковия израз беше преосмислена като концептуална структура на фрагмент от реалността“ (Падучева 2004: 529). Изследователката отбелязва още, че различните езици по различен начин концептуализират например състоянията на страх, щастие и т. н. Основният източник на различия между различните концептуализации на една и съща екстралингвистична ситуация е различният фокус на внимание в концептуализирането на дадена извънезикова ситуация. „Езиковите значения може да се свързват с факти от действителността не пряко, а чрез препратки към определени детайли от наивната картина на света, както тя е представена в дадения език“ (Апресян 1995: 630).

В семантичните изследвания от този тип възниква и терминът „**концептуална структура**“ (А. Вежбицка, цит. от Падучева 2007). Концептуалната структура се разбира като резултат от езиковата концептуализация на даден фрагмент от действителността, като самият термин „концептуална структура“ според Падучева подчертава **произволността** на връзката между действителността и нейното отражение в езика. „Тази произволност трябва да се счита за определяща за новата езикова парадигма... Днес езикът не обозначава (денотативната семантика вече е в миналото), а концептуализира действителността“ – твърди тя (Падучева 2007). С развитието на когнитивния подход към семантиката възникват и нови понятия като *концепти* (мисловни същности) и *фрейм*. Понятието *фрейм* Филмор разбира като „система от категории, подредени в съответствие с някакъв мотивиращ контекст“ (Fillmore 1982: 119). Концептите се схващат като мисловни същности, понятия, които възникват в резултат от познанието и се означават със знакове, разбираани в най-широк

смисъл като лингвистични единици (думи, но също и сложни названия и словосъчетания). Самата систематизация, подреждането на понятията се нарича концептуализация (по-подробно вж. в БЛ 2013: 405).

Доколкото е тясно свързан с конкретния човешки опит и със средата, а съответно и с времето, в което се осъществява концептуализацията на действителността, този подход към изследването на семантиката е трудно приложим в диахронен план, и особено към най-древните езикови пластове. Както вече беше изтъкнато, т. нар. концептуализация може да бъде различна не само в различните епохи, но и в различните човешки общности, дори и да са носители на един и същ език. „Концептуалната структура може материално да съвпада със семантичната; но функционално е различна от него, тъй като е свързана с алтернативни концепции (разбирания) на „същата“ екстралингвистична реалност“ (Падучева 2004: 529). Именно поради това в етимологичните изследвания към подобен вид семантичен анализ следва да се подхожда много внимателно и винаги с оглед на предполагаеми древни концепти, съобразени, доколкото е възможно, с конкретната култура. Както синтактичният подход към изследването на семантиката, в който се анализира реализацията на конкретен семантичен признак в конкретна речева ситуация, не е приложим към диахронните семантични изследвания, така и предполагаемият „фрейм“, в който са се реализирали (или не) определени семантични признаци в миналото, не може да бъде надеждна основа за етимологизиране. Именно затова и Ж. Варбот заключава, че „обективното съвременно знание за лексикалното значение и енциклопедичното, екстралингвистично знание за предмета, както и често използваното понятие фрейм, **не съответстват задължително на значението на думата и разбирането за предмета**

на носителите на езика в момента на възникване на думата“
(подчерт. мое – К. Ф.) (Варбот 2012а: 73).

Според други учени е необходимо когнитивният подход да бъде прилаган в много по-голяма степен в диахронните изследвания и по-конкретно по отношение на семантичния аспект на етимологичния анализ, най-вече при семантичната реконструкция. В теоретичен план по-подробно въпросът за ролята на когнитивния подход в етимологичните изследвания се разисква от Ж. Колева-Златева. Авторката прави опит за систематизиране на възможните ресурси на когнитивния подход при семантичната реконструкция, като илюстрира прилагането на отделните похвати при решаването на конкретни етимологични задачи. Обръща внимание на лингвистичната категоризация, репрезентацията на знанията, концептуалната метафора и метонимията, а също и на такива близки науки като психолингвистиката на развитието и лингвистичната типология (Колева-Златева 2011: 41–70). Разбира се, резултатите от когнитивните изследвания могат и би трябвало да се използват по отношение на семантичния аспект на етимологичния анализ, но за съжаление това не винаги е възможно, защото, както и авторката сама отбелязва, не целият лексикален състав на езика е изследван от гледна точка например на категоризацията (Колева-Златева, 2011: 44). Това важи също така и за популярните изследвания в областта на когнитивната метафора, които могат да са ефективни при определяне посоката на семантичната еволюция, за изследванията в областта на когнитивната метонимия и т.н.

Като конкретно успешно приложение на когнитивния подход в етимологично изследване може да се посочи докторската дисертация на М. Вучкович. Авторката прави когнитивен анализ в светлината на

теорията за прототипите на продължителите на праславянските основи **gъb-*, **gуб-* и **gub-* в сръбския език (Вучковић 2013)¹¹.

Без да подценяваме ефективността и евристичността на когнитивния подход, смятаме, че той не би могъл да бъде в еднаква степен приложим при етимологизиране на огромен по обем и разнороден езиков материал с оглед на лексикографската етимологична практика, към която е ориентирано и настоящото изследване. Именно от тази гледна точка смятаме, че много по-широко приложение би имало постепенното каталогизиране на семантични паралели, установени въз основа на богат емпиричен материал, а при възможност, разбира се, също така и отчитане на резултати от изследвания в областта на когнитивистиката. Сравни в този смисъл и заключението на Ж. Колева-Златева: „За нуждите на семантичната реконструкция е необходима инвентаризацията не само на семантичните паралели, но и на практическите и теоретичните изводи, направени в парадигмата на когнитивизма. **Тяхното съвместно прилагане** безусловно ще повиши обективността на етимологичните хипотези (подчерт. мое – К. Ф.)“ (Колева-Златева 2011: 69 - 70).

¹¹ Малко по-подробно за резултатите от това изследване ще говорим по-нататък, в т. 3 на уводната част.

3. СЪСТОЯНИЕ НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Като цяло в българската етимология липсва по-цялостно изследване, посветено специално на семантичния аспект на етимологичния анализ, което да обхваща по-голям обем материал и да има по-широко практическо приложение в етимологичната практика. Глаголната лексика в частност също не е била обект на подобно изследване в семантичен аспект. Теоретично изследване в методологичен аспект, посветено на семантичната реконструкция, е трудът на Ж. Колева-Златева „Семантична реконструкция. Методологични аспекти“ (Колева-Златева 1998). Подходът на авторката обаче е дедуктивен.

В рамките на отделни етимологичните изследвания са обяснявани глаголни лексеми с реконструиране на тяхното първично значение и изясняване на семантичния развой, като е прилаган основно методът на семантичните паралели, издирвани от авторите за конкретните случаи. Такива са например голяма част от етимологичните изследвания на Т. Тодоров, в които традиционно се привеждат паралели от различни близко-родствени и подалечнородствени езици, срв. напр. статиите му за българските глаголи *tàcha* (Тодоров 1994: 11 – 18), *xìтам* 'бързам' (Тодоров 1995), *отмалявам* и *премалявам* (Тодоров 2003) и др.

Проблеми, свързани със семантичния аспект на етимологичния анализ на български глаголи, разглежда и Хр. Дейкова в някои свои публикации. Тези нейни изследвания са ориентирани към разработване на етимологични статии от гнездови тип в БЕР и изясняват особености на семантичния развой при омонимни глаголни форми. Тя също прилага основно метода на семантичните паралели, за да разкрие

различния произход на някои основни и производни омонимни форми (вж. Дейкова 2004, Дейкова 2010).

В областта на славянската етимология също са правени подобни изследвания на произхода на отделни праславянски глаголи с прилагане на метода на семантичните паралели (вж. например Варбот 2012в, Куркина 1971 и др.) и много други. Като особено перспективно с оглед на семантичната реконструкция Ж. Варбот посочва сравнителното изследване на семантичните характеристики на гнезда, възхождащи към синонимни глаголни корени (напр. гнезда с изходно значение 'горя', 'гъна, въртя, вия', 'вързвам, плета' и др.). Такива изследвания в по-ново време правят редица изследователи от руската етимологична школа като Черныш, Шальтяните, Калашников, Пятаева, Галинова и др. (цитирани от Варбот 2012б). Според нея „разкриването на константни значения, възпроизвеждащи се в историята на всяка от групите на такива гнезда и общи за цялата група, което е съпроводено и от реконструкция на словообразователните връзки, е надеждна основа за обосноваване и коригиране на мотивационни модели в рамките на различни полета“ (Варбот, пак там).

Подобен методологичен подход прилага и Ясна Влаич-Попович в монографията си за историческата семантика на глаголи за удряне в сръбския език. Проследявайки разнообразния семантичен развой на глаголи с първично значение 'удрям', тя се опитва да конструира модел на семантичен речник (вж. Влајић-Поповић 2002).

Друг тип изследвания на глаголна лексика в семантичен аспект са ориентирани към проучване на отделни етимологични гнезда. Подобно изследване на глаголите от праславянския отгласен ред **tur-*, **tър-*, **tyr-* прави Хр. Дейкова. Богатата и изключително разнообразна семантика, включително и експресивна, на съвременните

продължителите в славянските езици затруднява тяхното точно съотнасяне към съответните праславянски корени в етимологичните речници. Затова тя избира системен подход на анализа в рамките на всички варианти на корена и въз основа на богат езиков материал от всички славянски езици, включително диалектен, разкрива семантичната общност между продължителите в рамките на широка мрежа от семантични преходи. Установява генетичната йерархия и производност на значенията, намиращи потвърждения и при семантични паралели от други етимологични гнезда. Въз основа на семантичния анализ тя възстановява праславянските глаголи **turiti*, **turjǫ* (с итеративно и каузативно значение), **turjati*, **turjajǫ*, **turati*, **turaǫ*, св. в. **turnǫti*, **turnǫ*, както и производното **turkati*, **turkajǫ*, възхождащи към корена **tur-*, праславянските глаголи **tyriti*, **tyrjǫ* (което предвид удължената степен на коренната гласна можем да смятаме за по-късно преобразуване от първично **tyriti*) и **tyrati*, **tyraǫ*, св. в. **tyrnǫti*, **tyrnǫ*, както и производната форма **tyrkati*, **tyrkajǫ*, възхождащи към кор. **tyr-*, и праславянските глаголи **tǫrkati*, *tǫrkajǫ* 'бутам, блъскам, тикам, тласкам' и 'бягам, тичам' като производно със същия суфикс от кор. **tǫr-*, св. в. **tǫrknǫti*, от една страна, и праслав. диал. (южнослав.) **tǫrčati*, *tǫrčǫ*, 'бягам, тичам' (< **tǫrkěti*), от друга страна, възхождащи към кор. **tǫr-*, като очертава няколко основни насоки на семантичния развой на славянските лексеми от това етимологично гнездо. Като приема за изходно значението 'бутам, блъскам, удрям', тя доказва, че от него вторично се развиват значения като: 1) > 'бутам, ръгам, мушкам, бода'; 2) > 'бутам, тикам, мушкам, пъхам, въвирам'; 3) > 'дърпам, тегля, влача', от което например по-късните значения в руски 'кълва (за риба)', 'доя (крава)' и под.; 4) > 'бутам, събарям, руша' > 'унищожавам, съсипвам', 5) > 'избутвам, изблъсквам, изтласквам' > 'изхвърлям, хвърлям, мятам'; от което по-късното значение в български 'изливам, разливам, лея' и под.;

б) > 'побутвам, премествам, отмествам' > 'слагам, поставям' (бълг. и срхр.), откъдето и по-късните производни значения в български 'слагам, сипвам (ядене)', 'поставям, нареждам', 'прибавям нещо към друго'; 7) 'бутам, натискам, притискам' > 'натискам, движейки нещо върху някаква повърхност' > 'трия' (тук срв. освен бълг. *тирка* и рус. диал. *тёркать* 'мия пода на стая, като го търкам с талаш или пясък'). Като други ясно очертани посоки на семантичния развой посочва още:

8) > 'побутвам, тласкам, привеждам в движение, задвижвам (се)' и съответно > 'карам, заставям, подтиквам някого или нещо да върви, да се движи' > 'гоня, прогонвам, пъдя', от една страна, и 'придвижвам се, втурвам се, затичвам се, побягвам' > 'бягам, тичам, нося се', от друга;

9) > 'причинявам болезнено състояние' > 'тормозя, мъча, измъчвам' и по-късните експресивни значения като 'дразня, закачам', преносното 'мъмря, ругая, хокам' и под. Хр. Дейкова очертава и добре засвидетелствания в славянските езици преходът 10) 'удрям, бия' > 'удрям, чукам, клопам' > 'дрънкам, дърдоря, говоря глупости' (от което чрез експресивно преосмисляне би могло да се е развило и 'мъмря, ругая, хокам'). Освен това задълбочените наблюдения ѝ дават основание да заключи, че всички останали значения (в голямата си част с експресивна отсянка) в отделните славянски езици са по-късни и са производни от изходното или вторично развилите се значения, а реконструираното първично индоевропейско значение на корена е 'бутам, блъскам, удрям' (Deukova 2015). Така на практика се доказва теоретичната постановка, че семантично раздалечени, но формално и структурно съотносими глаголи в славянските езици могат да бъдат отнесени чрез семантична реконструкция към едно и също праславянско етимологично гнездо, което обаче е възможно само въз основа на богат езиков материал.

Семантична характеристика на продължителите в сръбския език на праславянското етимологично гнездо *gub-, *gub- *gъb- прави М.

Вучкович (Вучковић 2013), като прилага когнитивен подход към изследването си. Към това гнездо принадлежат съвременните български глаголи като *губя*, *гйбам* 'движи, вземам, закачам, бутам', *гйна*, *гъна¹*, *гъна²* и др., семантичните връзки между които в БЕР не са изяснени изцяло (БЕР 1, 239-240, 242-243, 291-292, 302). Вучкович извежда прототипното значение 'огъвам се', базирано на образна схема 'принуда', и вторичното значение 'движи се, кретам', което съдържа представата за принуда и повторителност. Семантичната реализация 'принуждавам, насилвам' обяснява с метафорична проекция на схемата принуда от физическо към психологическо явление. Значението 'пропадам, гина' може да възникне в ситуации, при които силовото действие води до разрушителни промени. Въз основа на тези наблюдения тя прави извода, че в тази семантична група праславянски глаголи е налице и семантичният преход 'свивам се (от болест или старост)' > 'умирам', като подкрепя семантичните си наблюдения с убедителни доказателства за древни предстви, свързани с вертикално и хоризонтално концептуализиране на света¹². Наблюдаваната при развоя на това семантично гнездо полисемия изследователката представя като **радиална мрежа**, организирана около едно основно централно значение. Чрез своето изследване Вучкович доказва първоначалната си теза, че всяка езикова структура може да се анализира като категориална **структура от прототипи**.

Семантичен аспект на анализа при етимологизиране на славянски глаголи се открива и в някои разработки на Л. Куркина, сред

¹² В светлината на това изследване българският глагол *губя* е илюстрация на това как при семантичния развой на думата може да настъпи преподреждане на семантичните признаци, при което архисемите могат да бъдат изтласкани в периферията на лексикалното значение или дори да изчезнат: *губя* (стб. *соу҃гоу҃въ* 'двоен') < изх. знач. 'довеждам до пропаст, убивам, унищожавам'; вторично знач. 'губя (поради невнимание)'. В съвременния език първичната семантика е останала в периферията на лексикалното значение, а производното има доминантна семантична реализация.

които можем да посочим следните: изследване на праслав. **čajati* (с акцент върху характерен за праславянския език словообразователен модел, представен от двойки глаголи като **grajati* : **grakati*, **bajati* : **bakati*, съответно и **čajati* : **čakati*) (Куркина 2021: 15 – 21), реконструиране на етимологичните връзки на праслав. **myliti* (*se*) (Куркина 2021: 27 – 33), етимологичното гнездо на праслав. **tomiti* (Куркина 2021: 34 – 40), етимологичното гнездо с основа **telp-* (Куркина 2021: 41 – 47), изследването на омоними в славянската лексика въз основа на праслав. **tuliti*/**tulati* 'бродя' и **tuliti* 'притискам; укривам' (Куркина 2021: 48 – 54) и мн. др., за които вж. Куркина 2021.

4. МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО. ПОДХОДИ И МЕТОДИ

В настоящата работа се прилага **системен подход** на изследване на семантичната еволюция на разглежданите глаголи. Семантичната реконструкция на глаголите в нейното широко разбиране, т. е. като възстановяване на първично значение и изясняване на отделните етапи в семантичния развой, се извършва, от една страна, в рамките на **етимологичното гнездо**, а от друга страна, в рамките на **лексико-семантично поле**, в състава на което влизат разнородни по произход, но идентични по значение глаголи. На този методологичен подход обръща внимание Ж. Варбот, като акцентира върху генетико-историческата връзка между етимологичните гнезда и лексико-семантичните полета. Отчитайки сложността на тези връзки, тя предлага два аспекта на анализа: анализ на *набор от семантични полета*, породени от едно *етимологично гнездо*, и анализ на *набор от*

етимологични гнезда, пораждащи едно лексико-семантично поле (Варбот 2012б: 145).

Авторката отбелязва, че анализът на набор от лексико-семантични полета, породени от едно етимологично гнездо, всъщност е предложеният от Гак анализ на „етимологично-семантичните полета” (Гак, цит. по Варбот). Според него „основната задача при анализа на етимологично-семантичното поле се състои в разкриване на пътищата на семантичната и структурната деривация на думи с общ етимон” (Гак 1995: 107–108, цит. по Варбот 2012б: 145). Този анализ може да послужи като база за попълване на лексикалния състав на някои полета и за коригиране на мотивационните модели на някои лексеми. „Този аспект на анализа е съществен също и за установяване на генетична и мотивационна близост между различни полета“, отбелязва още Ж. Варбот (Варбот 2012б: 147).

Между етимологичните гнезда и лексико-семантичните полета съществува генетично-историческата връзка, която Ж. Варбот описва така: „всяко лексико-семантично поле се оказва исторически стимул за разрастване на цял набор от етимологични гнезда, а всяко гнездо - база за реализация на потребностите при формирането на лексиката от няколко полета, отразяващи представата на етноса за отделните явления, понятия – различните фрагменти на картината на света“ (Варбот, пак там). Поради това тя определя като актуална задача на лексикалните изследвания провеждането на комплексен анализ на взаимно свързани лексико-семантични полета и етимологични гнезда (Варбот, пак там)¹³.

Изхождаме от постановката, че **етимологичните гнезда** се създават „чрез последователни словообразователни актове, които

¹³ За различни начини на прилагане на системния подход в семантичната реконструкция срв. Ж. Колева-Златева (Колева-Златева 1998: 56-64).

отразяват потребностите на етноса за езиково изразяване на определени представи за реалии или понятия... и се оказват исторически естествена основа за генетична организация на лексиката, която е резултат от едновременни словообразователни актове, създаващи повече или по-малко сложни по степен на разклонение словообразователни вериги“ (Варбот 2012: 145). Имаме предвид и факта, че тези диахронни формации също са подвластни на динамиката на езиковия развой и в даден исторически период може да настъпи постепенно разрушаване на определено етимологично гнездо, при което настъпва *„преобразуване* на някои части от словообразователните връзки в гнездото в етимологични“ (Варбот 2012: 145). Анализът на етимологичното гнездо в цялост, в цялото многообразие от словообразователни отношения, е много важен както от формално-структурна, така и от семантична гледна точка, а в рамките на етимологичното гнездо всички аспекти на анализа се допълват по начин, който може да служи като аргумент за определяне на произхода на думата.

По отношение на понятието **лексико-семантично поле** имаме предвид изследвания на С. Йоман (Öhman 1951, Öhman 1953), С. Улман (Ullmann 1959), Й. Трир (Trier 1973) и др. По-конкретно изхождаме от дефиницията на Падучева, според която това е тематичен клас, *„обединяващ думи с общ семантичен компонент, който заема централно място в тяхната смислова структура“* (Падучева 1998: 4). Важно за изследването е и твърдението, че *„всеки тематичен клас има своя стандартна семантична парадигма“* (Падучева 1998: 7). Споделяме и разбирането, че *„в исторически план лексико-семантичното поле се формира от лексеми, образувани в рамките на различни етимологични гнезда“* (Варбот 2012: 145), сред които ще издирваме случаи на аналогичен семантичен развой.

В работата се прилагат едновременно **диахронен и синхронен подход на изследване**. Предвид етимологичния характер на изследването водещ е диахронният подход, свързан с прилагането на **сравнително-исторически метод** при възстановяването на праславянски форми и индоевропейски корени и/или оценка на реконструирания праформи в БЕР и откритите съответствия в славянските и други индоевропейски езици.

По отношение на семантичния аспект на етимологичния анализ, който е и същинският предмет на изследването, се прилага **методът на семантичните паралели** като един от основните **типологични критерии** при изучаване на диахронните семантични изменения („един от най-употребяваните инструменти на семантичния анализ в етимологията“ според Варбот 2012а: 69). Методът на семантичните паралели предполага привеждане на примери за аналогичен развой при неродствени глаголи със синонимни значения като доказателствен аргумент в полза на предположен семантичен развой. При прилагането на този метод се опитваме да избегнем практиката в качеството на паралели да се привеждат само „семантичните отношения на думата спрямо изходната семантика на етимологичното гнездо (както напр. е при Виск 1949), което очевидно снижава доказателствеността на паралелите“ (Варбот 2012а: 71). За целта се стремим да реконструираме **отделните етапи на семантичния развой**, както и **ономасиологичните мотиви** за вторично назоваване, а изградените в хода на изследването хипотези подкрепяме с примери, свидетелстващи за съществуването на **аналогичен преход и сходна мотивация** при други, неродствени глаголи. *Установяването поне на два случая на паралелен развой при думи с различен произход ще бъде приемано като знак за регулярност на конкретния семантичен преход.* Установената по този начин редовност на семантичния развой е базата,

от която се изхожда при съставянето на *Каталога на семантични преходи*¹⁴.

Освен че се отчита семантичният паралелизъм при изменението на конкретното значение на отделни лексеми, в работата се вземат под внимание и по-общи типологични критерии, свързани с механизмите и начините на семантичната деривация като стесняване на значението, разширяване на значението, метафората, метонимията. При установяването на определена регулярност в семантичните диахронни изменения изхождаме и от наблюдаващите се семантични отношения на синхронно ниво, както с оглед на полисемията (и по-конкретно на семантичната структура на многозначната дума), така и с оглед на т. нар. семантична омонимия и то най-вече по отношение на лексикографското представяне на материала в БЕР. При изясняването на механизмите на семантичните промени изхождаме от системността в лексикалната многозначност на синхронно равнище. Необходимо е също така да отбележим, че правим разлика между синхронната полисемия при общоупотребими / книжовни български глаголи и различните значения на сродни диалектни глаголи, които представят различни етапи от семантичния развой под формата на диахронна семантична еволюция, което, разбира се, не изключва и полисемия на синхронно ниво в диалекта.

При анализа на лексикалното значение се прилага **комплексен подход**, свързан с двата основни аспекта на семантиката: този за *обозначението* (обозначаването, свързването на значението с езикова, акустична форма), определен като **ономасиология**, и този за

¹⁴ Подобен критерий е възприет и от Зализняк при разработката на споменатата по-горе *База данни на семантичните преходи в езиците по света*, където „всяка каталогизируема семантична деривация“ се подкрепя от „най-малко две реализации“ на един и същ семантичен преход (Зализняк 2001: 20).

значението, разбирано като знаковото съдържание на определена звукова форма, наричан **семасиология** (БЛ 2013: 397).

От една страна с помощта на **семасиологичен подход** се търсят закономерностите при измененията на значенията, „типовете логически отношения между първоначалното и следващите значения“ (Уфимцева 1986: 25). От друга страна, при изясняване на възможните признаци, на **номинативните мотиви**, които стоят в основата на номинацията, се прилага и **ономасиологичен подход** (БЛ 2013: 399). По отношение на семантичната реконструкция ономасиологичният подход предполага откриването на мотивиращия признак при възникването на думата, но също и определянето на признака, въз основа на който е извършена семантичната деривация при вторично възникналите номинации във времето (в историческия развой на езика) и пространството (в рамките на отделните диалекти). Семасиологичният подход предполага анализ на първичното значение на думата и на всички следващи етапи/степени в семантичния развой, което означава, че при изясняването на семантичните промени подходът трябва да е **комплексен ономасиологично-семасиологичен**. Изхождаме и от разбирането, че е възможно да бъдат открити повтарящи се, регулярни типове семантични промени по отношение на съдържанието на конкретната семантика, които, разбира се, са резултат от общотипологични семантични процеси и механизми.

Семасиологичният подход на анализа в синхронен план се използва при описанието на семантичната структура на думата. Ако разглеждаме семантичната структура на многозначната дума като резултат от извършени във времето семантични изменения, то методологичните процедури при семантичния анализ на многозначните думи биха били приложими и при обяснението на семантичните изменения в динамичен аспект. Уфимцева изтъква, че

„с разпространението на системния подход към езика... явлението полисемия започва да се изучава в нови аспекти“, тя очертава няколко основни посоки при изследването на многозначните думи, обособени в четири стъпки: 1) Определяне на *семантичната структура на думата*, на видовете лексикални значения (преки, преносни, основни/производни, свободни/структурно ограничени и др.); 2) *Анализ на лексикалното значение* на думата по конфигурацията на неговия семен състав (който става актуален с разпространението на компонентното описание на семантиката на думата); 3) Изследване на проявленията на полисемията с цел *установяване на причинно-следствени връзки между значенията на многозначните думи и тяхната съвместимост*, което „изправя изследователите пред може би най-трудния въпрос – дали значението на думата определя съчетаемостта на последната, или обратно, значението на една дума се определя единствено от нейната съчетаемост с други думи“; 4) Определяне на *средствата и условията за семантична диференциация* на полисемантичните лексикални единици *чрез контекстуален подход към анализа* (Уфимцева 1986: 26–28). Първите три стъпки могат да бъдат приложени и при изясняване на семантичните изменения в диахронен аспект, което ще се опитаме да направим и в настоящата работа, но с акцент върху втората стъпка от описаната методологична процедура. Това е всъщност **методът на компонентния анализ**, който ще бъде приложен с цел да се обособят съществуващите в значенията на разглежданите глаголи ядрени и периферни семантични признаци, които пораждат семантичните полета в рамките на етимологичното гнездо. Както вече беше посочено, търсят се конкретните ономаσιологични мотиви за възникването на вторичните значения, като се определят и отношенията на производност или на независим паралелен развой в рамките на етимологичното гнездо на разглеждания многозначен глагол.

Като си даваме сметка за сложността при съчетаването на посочените методи и подходи и на семантичния анализ по принцип (в синхронен, а още повече и в диахронен план), за допълнителните трудности, свързани с практическото определяне на конкретни семантични признаци, особено с оглед на глаголната семантика и на полисемантичните глаголи в частност, ще се опитаме да представим някои типове семантични преходи, които смятаме за редовни, като направим опит и за тяхното систематизиране. Най-общо казано, в настоящата работа търсим отговор на въпроса **кои значения регулярно пораждаат конкретни други значения**; опитваме се да разберем и **защо това се случва**, т. е. какви са логическите връзки между две значения (първично и вторично), за да можем да установим възможни отношения на производност, които биха могли да оптимизират работата по „Българския етимологичен речник“.

II. ИЗЛОЖЕНИЕ

ПЪРВА ГЛАВА*

СЕМАНТИЧЕН РАЗВОЙ НА БЪЛГАРСКИ ГЛАГОЛИ ОТ ПРАСЛАВЯНСКОТО ГНЕЗДО **per-*/ **ръr-*/ **par-*

В тази глава ще разгледаме български глаголи, които се отнасят към праславянския отгласен ред **per-*/ **ръr-*/ **par-*, възхождащ към индоевропейския корен **per-* 'удрям'. Продължителите в това етимологично гнездо са претърпели многопосочен семантичен развой, който ще проследим, като се опитаме да изведем характерни преходи, които се наблюдават и при глаголи от други етимологични гнезда, а така също и семантични паралели, които сме открили в други езици.

1. Глаголът *перà*

Глаголът *перà* 'очиствам, отстранявам кал, мръсотия и под. от тъкан, плат, дреха и др. с вода и обикн. със сапун, специален препарат и др.; (разг.) грижа се за дрехите, бельото на някого като ги чистя, очиствам по този начин; (за дъжд) мокря много, силно или продължително някого или нещо; (прен. разг.) бия, удрям, пердаша' (РБЕ) е продължител на праслав. **ръrāti*, **perq*, за който в БЕР е възстановено първичното значение 'удрям, бия' (БЕР 5: 167)*. В основата на праславянския глагол стои ие. корен **per-* със същото значение (**per*⁻³ 'удрям' у Rokorny 1959: 818 – 819; срв. и *per*⁻³ 'удрям' в LIV 2001: 473). Това първично значение е съхранено в българските

* Тук и по-нататък при реконструкцията на праславянските форми се следва практиката в БЕР според теорията на Вл. Георгиев за праславянския акавизъм (отсъствие на гласна *o* и наличие на корелацията *ǫ – ā*). Реконструираните индоевропейските корени се привеждат според цитираните източници.

диалекти и при повечето от славянските съответствия: бълг. диал. *perà* 'бия, удрям' (Смолянско, Ардинско, Асеноновградско, Маданско, Девинско), словен. *práti, pérem* 'бия, чукам', бухалка; бия безмилостно', чеш. *práti, peru* 'бия', пол. *prać, piorę* 'бия (силно)', кашуб. *prac, peřë* също, горлуж. *prać, pjeru* 'бия', доллуж. *praś, peru, pereš* 'бия, тупам'.

Първичното значение на глагола *perà* се пази в диалектите, откъдето очевидно е проникнало в разговорния език; в РБЕ това значение, неоснователно според нас, е определено като преносно (4. *perà* прен. разг. 'бия, удрям, пердаша', РБЕ), като се изхожда от основното речниково значение днес 'очиствам, отстранявам кал, мръсотия и под. от тъкан, плат, дреха и др. с вода и обикн. със сапун, специален препарат и др.' (РБЕ). Това основно съвременно значение на глагола обаче трябва да се разглежда като вторично, получено в резултат от семантичния преход 'удрям, бия' → 'бухам бельо' (БЕР 5: 167), а може би е по-правилно като вторично да се посочи по-общото значение 'с удряне почиствам'. Изглежда този преход е осъществен в балто-славянската епоха, тъй като освен при славянските продължители на праславянския глагол подобно вторично значение е засвидетелствано и при балтийските сродни глаголи: срхр. *pràti, nērēm* 'пера, мия', словен. *práti, pérem* 'мия', рус. *прать, перу́* 'пера, бухам дрехи', укр. *прати, перу́* 'пера', чеш. *práti, peru* 'пера', пол. *prać* 'пера', горлуж. *prać, pjeru, pjerje* 'пера', доллуж. *praś, peru, pereš* 'пера', полаб. *perēt* 'пера'; лит. *perti, periù* 'бия; удрям с метличка при къпане', латв. *pèrt* също.

Семантичният преход 'удрям, бия' → 'пера (дрехи)' се наблюдава и при други глаголи. Известно е, че това е един от основните начини за вторичното назоваване на действието пране в

индоевропейските езици¹⁵ (редом с друга основна група глаголи, при които значението 'пера' възниква от изходно значение 'мокрят, намокрям, тека') (Buck 1949: 578), който е свързан със стария начин на пране чрез удряне с бухалка. В българския език са засвидетелствани и други глаголи, при които е осъществен такъв развой. Срв. напр. глагола *бухам*² 'удрям силно с бухалка пране, за да се изпере' (РБЕ), при който, както и при *перя*, първичното от диахронна гледна точка значение (засвидетелствано чрез *бухвам*, *бухна* разг. 'изведнъж или веднъж удрям или блъскам силно някого или нещо', РБЕ)¹⁶ е изместено и в съвременния език има ограничена употреба само в разговорната реч (срв. и възвратния глагол *бухам се* разг. 'удрям се, блъскам се със сила в нещо, като произвеждам глух, тътнещ шум', РБЕ). В тълкуването на вторичното значение ясно личи допълнителният признак 'цел на действието' ('за да се изпере'), който всъщност стои в основата на развоя и при друго вторично значение на *бухам*, а именно на разговорното значение 'удрям нещо (по нещо) силно с тупалка, бухалка и под., като произвеждам глух, тътнещ звук, обикн. за да свърша някаква работа (да отстраня прах от дрехи, постелки и пр., да изроня плод и пр.)' (РБЕ). Подобен развой се наблюдава и при глагола *тупам* разг. 'бия, наказвам с бой' (РБЕ) → *тупам* 'удрям нещо меко (дрехи, завивки), за да отстраня праха, пухам', *тупам* 'пера на тепавица' (Долно Райково, Смолянско; Горна и Долна Василица, Ихтиманско), *тупа* 3 л. ед. ч. сег. вр. '(за тепавица) пере', в съчет. *тупам платното* 'пера, като бия платното' (Стойките, Девинско) и др.

Връзка между значенията 'удрям' и 'пера (дрехи)' се наблюдава и при глагола *пакна* 'потопям в чиста вода дрехи, пране, за да отмия от тях сапуна или перилния препарат 'мия нещо (някакъв съд, част от

¹⁵ Срв. напр. и санскр. *vadh-* със значение 'удрям' и 'удрям дрехи при пране' (Buck 1949: 578).

¹⁶ В БЕР глаголят *бухам* е етимологизиран като произведен от *бух* „междуметие за наподобяване на шум от силен и тъп удар“ (БЕР 1: 93).

тялото), като го обливам леко само с чиста вода без сапун; обливам; (за вода) леко обливам, заливам брега на воден басейн; мия' (РБЕ). Той е образуван от основата *плак-* в *пλάча* (БЕР 5: 298), а глаголят *пλάча* е продължител на праслав. **plākāti* (сродно с лит. *plākti*, *plakù* 'бия', *plōkis* 'удар', латв. *placikāt* 'отбивам', гр. *πλήσσω* 'удрям', дор. *πλαγιά* 'удар', лат. *plango*, *planxi* 'бия се в гърдите; оплаквам на висок глас', гот. *flōkan* 'оплаквам', ствиснем. *fluohhōn* 'проклинам, ругая', ирл. *lēn* 'стенание'), за което в БЕР се възстановява предполагаемото първично значение 'удрям (се в гърдите)' (БЕР 5: 325)¹⁷. Съвременното значение на глагола *пλάкна* в българския език е резултат от специализация на южнославянска почва (БЕР 5, 298).

Връщайки се към основното значение на българския глагол *перà*, можем да представим съвременното му значение не само като резултат от посочения в БЕР семантичен преход 'удрям, бия' → 'бухам бельо' (БЕР 5, 167), а като крайна точка от по-дълга семантична верига. Нейното образуване се дължи на добавяне на допълнителни семантични признаци, конкретизиращи обекта и целта на действието (а може би и начина, обстоятелствата, при които се извършва то, в случая – във вода), и на тяхното преподреждане в рамките на конкретното лексикално значение. Тази верига би могла да изглежда така: 'удрям, бия' → 'удрям нещо (тъкан, дреха), за да го направя чисто' → 'удрям нещо (тъкан, дреха) във вода, за да го направя чисто' → 'с удряне във вода правя чисто нещо (тъкан, дреха)' → 'очиствам, отстранявам кал, мръсотия и под. от тъкан, плат, дреха и др. с вода и

¹⁷ Вж. и Х. Карликова, която определя този семантичен развой при продължителите на ие. корени *plāk* / **plāg-* 'бия, удрям' като отражение на стар погребален ритуал. Тя отбелязва, че праслав. **plākāti* (*se*) е засвидетелствано във всички славянски езици със значение 'роня сълзи, плача' и заключава, че това вторично значение е резултат от древен развоен процес, за което свидетелстват и значенията в други индоевропейски езици, развити при производни от същия корен: гр. *πλήσσω*, гр. атич. *πλήττω* 'бия, удрям', лат. *plangere* 'бия се в гърдите', лат. *planctus* 'плач, оплакване', гот. *flōkan* 'оплаквам / скърбя' (Karlíková 1998: 50)

обикн. със сапун, специален препарат и др.’ (РБЕ). При такова детайлно реконструиране на многостепенния развой става очевиден и пътят, по който първичният и основен семантичен признак ’удрям’ постепенно отпада, а с времето може да бъде и напълно заличен, както при глагола *плàкна*.

2. Българските глаголи *пèркам*, *пèрàстим* и производни от тях

Първичното значение на индоевропейския корен **per-* ’удрям’ се пази и при някои вторично образувани глаголи от *пèрà* (праслав. **p̃r̃āti*, **perā* ’удрям, бия’). Срв. напр. глаголите *пèркам* ’удрям някого или нещо рязко, отсечено, первам’ (РБЕ) и *пèрàстим* неодобр. ’бия’ (Доброславци, Софийско), при които първичният семантичен признак ’удрям’ е основен. И двата вторично образувани с експресивни суфикси глаголи са развили и допълнителни значения, образувайки, образно казано, собствени мрежи от семантични разклонения, част от които ще бъдат представени по-долу.

В словообразователното гнездо на глагола *пèрàстим* се наблюдава преходът ’удрям’ → ’работя усилено’, засвидетелстван чрез диалектните форми *пèрàстим* неодобр. ’бия’ (Доброславци, Софийско) → *зàпераста* ’почна усилено да върша нещо’ (Ботевград). Този преход е широко засвидетелстван в българския език и при други глаголи със значение ’удрям’, а в някои случаи изходното значение има и допълнителен семантичен признак за интензивност на действието: срв. напр. *блѣскам* ’удрям силно нещо в друго нещо, чукам, бия’ (РБЕ), остар. и диал. ’бия, удрям жестоко, бѣхтя’ (РБЕ) → *блѣскам*, *блѣскам се* ’работя без отдих, пряко силите си, трепя се, бѣхтя се’ (РБЕ); *лупам* разг. ’бия някого, тупам’ → *лупам* ’работя много’ (Дебърско и другаде), ’работя безрезултатно’ (Костурско и другаде) (под *лупам*², БЕР 3: 516);

мла̀тя разг. 'удрям силно нещо или някого, бия' → *мла̀тим съ* 'блъскам се, трудя се безсмислено' (Ново село, Видинско), *ма̀хам* диал. 'удрям, бия, налагам някого или нещо или движа нещо във въздуха като закана, че ще ударя някого или нещо' (РБЕ) → *ма̀хам* прен. и жарг. 'работя тежък, физически труд, бухам, блъскам' (РБЕ); Срв. и англ. *drive* 'чукам, зачуквам; удрям' и *drive* 'върша, правя (сделка, търговия)', *drive away* 'работя неуморно / непрестанно над'. Етапите, чрез които вероятно се осъществява тази семантична промяна, са представени особено ясно в етимологичното гнездо на глагола *бъхтя*, при който се наблюдава посоченият по-горе преход 'удрям, бия' → 'удрям, бия, за да свърша някаква работа', а значението 'работя' се явява трета степен на развоя: *бъхтя* разг. 'удрям някого с всички сили, за да му причиня голяма физическа болка, бия' (РБЕ) → *бъхтя* 'удрям върху или по нещо с всички сили, обикн. за да свърша някаква работа' (РБЕ) → *бъхтя* 'върша тежка физическа работа, трудя се пряко сили, *бъхтя се, блъскам се', *бъхтя се* 'мъча се, трудя се пряко сили, трепя се, блъскам се, *бъхтя*' (РБЕ).*

Като редовен може да бъде определен семантичният преход 'удрям, бия' → 'карам се'. Особено често той се среща при глаголи, чиято изходна семантика съдържа и признак за интензивност на действието, най-често изразен чрез различни словообразователни средства. И глаголят *пер̀астим* неодобр. 'бия' (Доброславци, Софийско) е точно такъв. Оформен е допълнително с експресивен суфикс, какъвто се открива например при *др̀гастя* диал. 'бия жестоко', 'искам настойчиво и досадно' (Търновско), (за кърмаче) 'изсмуквам всичкото мляко от майчината си гърда' (Габрово) от *др̀ргам* 'дърпам силно, тегля' от *дер̀а* (БЕР 1: 434). Образованият по този начин диалектен глагол *пер̀астим* пази значението на първичния корен и на изходния глагол *пер̀а*, но експресивното словообразуване добавя и оценъчност на значението, по-конкретно – пейоративност (отразена

чрез лексикалната бележка „неодобр.“). Признакът за интензивност личи и при производни като *з̀а̀пераста* 'принудя; насиля' (Ботевград), *за̀перестя*, *за̀перествам* 'заграждам пътя на някого; искам нещо насиля' (Врачанско). При тях той се очертава като основен, а не периферен семантичен признак, и измества първичния ядрен признак 'бия, удрям, пердаша'. Акцентът в новополучените значения е именно върху интензивността, т. е. върху силата на действието ('насиля', 'насилвам').

Значението 'удрям (силно), бия' е изходна основа за вторичните значения на диалектните глаголи *пер̀астим* 'карам се на някого' (Софийско), *пер̀естим* 'хокам някого' (Царибродско). Предполагаемият семантичен преход 'удрям (силно), бия' → 'карам се на някого' може да бъде подкрепен от следните паралели:

дер̀а прен. и разг. 'нанасям силен, жесток побой на някого, бьхтя' → *дер̀а* 'строго мъмря, хокам някого, карам се на някого' (РБЕ);

дер̀а прен. и разг. 'нанасям силен, жесток побой на някого, бьхтя' → *д̀ърля се*¹⁸ разг. неодобр. 'карам се с някого, заяждам се' (РБЕ), 'карам се' (Разград), 'отговарям сопнато' (Еленско);

поб̀ивам 'побийвам, понабивам, потупвам, понатупвам', остар. 'набивам; побеждавам, отблъсквам някого във война, сражение и под.' → *напоб̀ивам*, *напоб̀ия* 'обиждам, карам се, нападам с обидни думи' (Странджа), 'упреквам, натяквам' (Ахтопол; Малко Търново; Панчарево, Бургаско);

Този семантичен преход би могъл да е мотивиран от идеята, че физическата и вербалната агресия често са неотделими една от друга, за което срв. напр. и значенията на глагола *нап̀а̀дам* 'спускам се, връхлитам, нахвърлям се върху някого или нещо с цел да му нанесе

¹⁸ Произв. от корена в *дер̀а* с нулева степен на коренната гласна (БЕР 1: 463).

зло, да окажа насилие и под.’ и прен. ’отправлям към някого някакво обвинение, обидни думи, хули и под., нахвърлям се’ (РБЕ). Такова по-общо значение има и глаголят *бòря* рядко ’добивам надмощие, побеждавам някого’, с който се назовава както чисто физическо действие (*бòря* рядко ’нападам някого с ръце, като го блъскам и се опитвам да го преметна, съборя или да го предизвикам да се съпротивлява’, РБЕ), така и действия, които могат да бъдат отнесени към сферата на психичното (остар. и диал. ’полагам усилия да преодолея големи трудности, страдания, за да постигна нещо, да превъзмогна нещо’, РБЕ); срв. и литературния пример, с който е илюстрирано значението ’добивам надмощие’: *Всичките ни неприятели са ни борили с това, че не сме узрели за свободата* (РБЕ). Срв. и глагола *обòрвам* с общобългарско значение ’доказвам неверността, несъстоятелността на нещо (твърдение, идея и под.)’ и диал. ’вземам надмощие в борба или в битка, надвивам’ (РБЕ).

Връзка между значението ’бия, удрям силно’ и девербативи със значение ’кавга, разпра’ е засвидетелствана при съществителното име *р̀азпра* ’спор, караница, свада’, стб. *пър̀а* ’възражение; разпра, спор, раздор, свада; съдебно дело’ < праслав. **pъrjā*, произв. от праслав. **perti*, **pъrjа* (засвидетелствано чрез стб. *пър̀тн*, *пър̀тн*, *пър̀ж* ’противя се, възразявам, споря’), сродно с лит. *peĩti*, *periù*, изт. лит. *perti* ’удрям, бия’, латв. *pert* ’бия’, *pirētiēs* ’карам се’, стинд. *pīt-* ’борба, спор; войска’, което отново насочва към ие. кор. **per-* ’удрям’ (вж. БЕР 6: 158, срв. Фасмер – Трубачев 3: 240–241, под *perētъ* II, Rejzek 2015: 567, под *přít se*)¹⁹. Такава семантична връзка е налице и при *раздòр* ’разпра, свада, породена от несъгласие или от вражда’ (РБЕ), стб.

¹⁹ Срв. обаче Machek 495, Králik 2015: 472 – 473, под *priet’l*, където се извежда от друг ие. корен и се привеждат други ие. съответствия.

раздоръ 'скандал, яд', където личи коренът на глагола *derà* 'нанасям силен, жесток побой на някого, бяхтя' (БЕР 6: 152).

Връзка между значенията 'удрям, бия' и 'карам се с някого' се наблюдава и в други езици, срв. например англ. *contend* 'боря се, сражавам се' и 'споря; поддържам, твърдя'; англ. *jar* 'удрям се, блъскам се, сблъсквам се' и 'споря, дърля се, карам се'.

Като друг семантичен паралел могат да се посочат глаголите *джанкам се* 'карам се' (Ботевград), *джанкам* 'прося настойчиво, до досада' (Банско). В БЕР те са етимологизувани като вероятна „кръстоска от *джавкам* и *врънкам, дрънкам* 'искам нещо до досада' (БЕР 1: 356). Т. Ат. Тодоров обаче основателно смята, че предложеното етимологично обяснение е несъстоятелно и предлага друга много по-убедителна етимология на *джанкам* и *джанкам се*. Според него глаголът *джанкам* е вариант на *дженкам се* 'карам се' (Доброславци, Софийско) (БЕР 1: 360), произв. от остар. и диал. *дженк* 'битка, бой; свада, караница', заемка от тур. *senk* 'битка, бой; спор, караница' (< перс. *šāng* 'война; битка, бой, сражение; свада, караница') (Тодоров 1994: 241-243). От приведените значения на етимона е видно, че семантичният преход е осъществен на персийска почва, вероятно първоначално при изходните именни значения.

По-детайлно пътищата за възникване на вторичното значение 'карам се', както и на други *verba dicendi*, ще бъдат разгледани в трета глава.

В словообразователното гнездо на глагола *пёркам* 'удрям някого или нещо рязко, отсечено, первам' (РБЕ) е засвидетелствано и производното съществително име *пёрко* 'глуповат, смахнат, вятърничав човек, откачалка' (РБЕ), 'ненормален човек' (Доброславци, Софийско; Тръстеник, Плевенско; Стръмен, Беленско).

Неговото значение възниква в резултат от семантичния преход 'удрям' → ('ударен' →) 'побъркан, луд', какъвто например се наблюдава при *пèрвам, пèрна* 'нанасям удар на някого или нещо с ръка, предмет или оръжие, обикн. рязко, отсечено, изведнъж; перкам' (РБЕ) → *пèрнат* 'смахнат' (РБЕ).

Този развой може да бъде подкрепен от множество семантични паралели:

удàря (св. в. от *удрям* 'нанасям удар веднъж или няколко пъти по веднъж; докосвам, допирам с удар нещо о друго; блъсвам', РБЕ) → *удàрен* прен. и разг. 'ненормален, смахнат, налудничав' (РБЕ);

блъскам 'бия, удрям жестоко, бяхтя', '(за вятър, дъжд, вода и др.) удрям силно някого, нещо; (обикн. с предл. о или в) удрям силно нещо в друго нещо, чукам, бия; свиря, като удрям тъпан и под.' (РБЕ) → *блъснат* разг. 'смахнат, налудничав, пернат' (РБЕ).

В някои случаи като втора степен на развоя възниква и глаголното значение 'ставам луд':

мàхам диал. 'удрям, бия, налагам някого или нещо или движа нещо във въздуха като закана, че ще ударя някого или нещо' (РБЕ), *мàам* диал. 'бия', *намàам* 'набия' (Троян), *омàхам* диал. 'набивам някого', *омаам* диал., *омàувам* 'набивам някого' (Софийско) → *смàхвам се, смàхна се* 'ставам луд' (РБЕ) → *смàхнат* 'налудничав, побъркан' (РБЕ), *смàанат* също (Страхилово, Свищовско), *смàхнатèц* също (Банско).

Наблюдават се и паралели, при които вторично възниква само глаголното значение 'ставам (правя се на) луд':

млàтя разг. 'удрям силно нещо или някого, бия' (РБЕ) → *замлàтуем се* 'халосвам се, правя се на „ударен“' (Кюстендилско);

халòсвам се разг. 'удрям се, блъсвам се силно о нещо' (РБЕ) → *халòсвам се* прен. 'ставам смахнат, полудявам' (РБЕ);

Значението 'смахнат, луд' в някои случаи възниква и при сложни съществителни имена, образувани с императивната форма на даден глагол със значение 'удрям, бия'. Приема се, че когато са отнесени към лица, те нямат пряко номинативно, а фразеологизирано значение и носят пейоративен стилистичен нюанс (ГСБК 2: 93):

б̀утам 'напирам, наблягам със сила върху нещо или някого, като го правя да се движи, мести; тикам, блъскам', диал. 'бия мляко, за да се получи масло' (РБЕ) → *бутн̀ихраст*, *бутн̀игабър* 'смахнат' (Разград).

Тук могат да бъдат отнесени и някои производни от *б̀лъскам*: *б̀лъсн̀ибук* (Търново), *б̀лъсн̀игабър*, *б̀лъсн̀идрян* (СИ) 'глупак' (БЕР 1: 58).

Глаголът *п̀еркам*, от друга страна, освен с посоченото по-горе книжовно значение глаголът *п̀еркам* (и *п̀ерна*, *п̀ервам*) 'удрям някого или нещо рязко, отсечено, первам' (РБЕ), етимологизиран в БЕР като „умал. от *п̀ера̀*“ (БЕР 5, 175), е засвидетелстван и с диалектните значения 'удрям, нанасям побой' (Странджа; Кукуш; Дервент, Дедеагачко), 'убивам' (Кобилино, Ивайловградско), 'захвърлям' (Шумен), 'махам нещо' (Любимец, Хасковско) и др. Въз основа на тези значения на глагола *п̀еркам* могат да бъдат очертани и семантичните преходи *'удрям' → 'убивам'*, *'удрям' → 'махам, отстранявам'*, *'удрям' → 'хвърлям'*.

Първият от посочените преходи *'удрям' → 'убивам'* е засвидетелстван чрез някои диалектни значения на глагола *п̀еркам* 'удрям някого или нещо рязко, отсечено, первам' и 'удрям, нанасям побой' (Странджа; Кукуш; Дервент, Дедеагачко) → *п̀еркам* 'убивам' (Кобилино, Ивайловградско). Паралелен развой е установен и в някои

западни говори от Л. Антонова-Василева, която илюстрира значението на *перà* 'бия, удрям, пердаша' (РБЕ) с примера *Шàмата* (кавга) *нìе нèмавме во сèлото нàше. Да се кàраме, да се пèриме* (Гиневец, Голо Бърдо), а префигираната форма *опèрвам* с диалектно значение 'убивам, погубвам някого или нещо' (РБЕ) представя с друг пример: *Рòски* (патици) *бйèли по йезèрото. Тййе пукьее да опèрве рòскье* (Пустец) (Антонова-Василева 2021: 109).

Семантичният развой '**удрям (силно)**' → '**убивам**' се наблюдава и при други глаголи:

бйя 'нанасям удари на човек или животно с цел да причиня болка; удрям, блъскам нещо, някого или върху, по нещо' (РБЕ) → *бйя* остар. и диал. 'убивам, погубвам', разг. 'убивам с огнестрелно оръжие, обикн. дивеч при лов (РБЕ);

побйвам 'побийвам, понабивам, потупвам, понатупвам', остар. 'набивам' (РБЕ) → *побйвам* остар. 'убивам, погубвам' (РБЕ);

удрям 'нанасям удар веднъж или няколко пъти по веднъж; докосвам, допирам с удар нещо о друго, блъсвам' (РБЕ) → *удрям* нар. 'улучвам, убивам' (РБЕ), *удрйвам* 'удрям; убивам' (Родопите).

Срв. и значенията на глагола *тèпам* разг. 'бия, бьхтя', 'бия, удрям' (Врѣбница, Софийско; Долноварданско; Дебърско), 'бия' (Кюстендилско), при който вторичното значение 'убивам' се тълкува едновременно с изходното 'удрям': *тèпам* диал. 'бия, удрям, убивам' (Геров), 'бия, бьхтя, убивам' (Самоков), *тèпум* 'бия; убивам' (Кукуш).

Подобен преход се наблюдава и в таен майсторски говор от Шлегово, Кратовско, където глаголят *окршам* е засвидетелстван със значенията 'удрям' и 'убивам'. В БЕР префигираният глагол е приведен в речниковата статия *кърша* 'чупя, троша, ломя клонки от дърво или пръчки и под.' (БЕР 3: 224 – 225), а значението 'удрям' в

тайния говор трябва да се разглежда като вторично; следователно възможният семантичен развой в случая е 'чупя, троша' → 'удрям, за да счупя' → 'с удар счупвам' → 'с удар унищожавам, убивам'.

Значението **'хвърлям, захвърлям'** на глагола *пѐркам* е засвидетелствано в някои диалекти: *пѐркам* 'захвърлям' (Шумен), *пѐрна* 'хвърля' (Говедарци, Софийско); срв. и произв. *пѐрканица* 'детска игра с тояги, в която всеки удря със своята тояга тая на другаря си да изхвъркне из ръцете му' (Тетевен). Възможно е в основата на тези вторични значения да стои признакът '(с удар, с рязко движение) махам, отстранявам (нещо)', за което срв. и значението на *пѐркам* 'махам нещо' (Любимец, Хасковско). При това може да се допусне следният развой:

пѐркам 'удрям някого или нещо рязко, отсечено' → *пѐркам* 'с удар отстранявам, махам нещо' → *пѐрна* 'хвърля' (Говедарци, Софийско).

Трябва да се вземе под внимание и фактът, че многозначните глаголи *мàхам* и *хвѐрлям* (с които са тълкувани значенията съответно на втората и третата степен от развоя) имат и няколко близки, дори синонимни значения, които се различават може би само по признака 'интензивност на действието'. Срв. напр. следните тълкувания в РБЕ:

мàхам разг. 'свалям, снемам нещо, което нося или съм облякъл'
хвѐрлям разг. 'освобождавам се от нещо, което нося, махам, събличам, свалям';

мàхам 'преставам да правя нещо, да се занимавам с някого или нещо, отказвам, оставям'

хвѐрлям прен. 'изоставям, отказвам се от някакво занимание, професия, захвърлям, зарязвам';

махам прен. 'отстранявам някого отнякъде, като го пъдя, гоня, изпъждам, изгонвам'

хвърлям прен. 'гласкам някого или нещо стремително някъде';

махам се 'местя се, премествам се от мястото, където съм, отмествам се, отстранявам се; напускам мястото, където съм, обикн. поради някаква опасност, неприятност, трудност, лоши условия или поради волята на някой друг; отивам си'

хвърлям се 'спускам се с устрем в някаква посока, към нещо, устремявам се'.

Преходът 'удрям' → 'хвърлям' е засвидетелстван и при редица други глаголи, при които не се наблюдава предполагаемата междинна степен 'махам, отстранявам'. Поради това като по-вероятен трябва да бъде допуснат радиален семантичен развой, т. е. първичното значение на *пѣркам* 'удрям някого или нещо рязко, отсечено, первам' би могло да бъде изходно и за двете вторични значения, при които признакът 'удрям' остава имплицитен: '(с удар) махам' и '(с удар) хвърлям'.

Преходът 'удрям' → 'хвърлям' се наблюдава и при сродния глагол *перастим* неодобр. 'бия' (Доброславци, Софийско) → *заперестувам* 'захвърлям небрежно' (Самоков). Откриваме го и при редица други глаголи: *бухам* разг. 'удрям нещо (по нещо) силно с тупалка, бухалка и под., като произвеждам глух, тътнещ звук, обикн. за да свърша някаква работа (да отстраня прах от дрехи, постелки и пр., да изроня плод и пр.)' (РБЕ) → *бухам* разг. 'хвърлям със сила нещо някъде' (РБЕ); *бухам се* разг. 'удрям се, блъскам се със сила в нещо, като произвеждам глух, тътнещ шум' → *бухам се* 'хвърлям се или падам със сила някъде' (РБЕ). Срв. и *плѣця* остар. и диал. 'кова, удрям' (РБЕ), диал. 'удрям с плясък' → *плѣця* диал. 'удрям нещо да отхвъркне'. Среща се и в други езици, за което срв. напр. пол. диал. *praskać* 'шибам, удрям силно' → пол. диал. *praskać* 'хвърлям', срхр.

фѹрати, фѹрѹм 'бия' → срхр. *фѹрѹти* 'хвърлям'. Точен паралел на тези значения се наблюдава при английския глагол *fling* 'хвърлям, захвърлям, мятам, запращам'²⁰, продължител на назализиран вариант на ие. **plak-* 'удрям'²¹.

Резултат от такъв преход е и общобългарското значение на глагола *прѹщам*, на който се спираме по-подробно в следващата т. 3. Що се отнася до прехода 'удрям' → 'махам, отстранявам, премествам', той може да бъде подкрепен от следните паралели:

блѹскам 'удрям силно нещо в друго нещо, чукам, бия' (РБЕ) → *блѹскам* 'бутам, натискам силно с тласък или удар някого или нещо, за да се придвижи или да падне' (РБЕ);

плѹскам 'удрям някого, нещо с длан, при което обикн. се чува плясък, плескам' (РБЕ) → *отплѹскам* 'насочвам на друго място, отклонявам', *отплѹсвам* 'насочвам към друго място (поглед, мисъл и под.)' (РБЕ), *отплѹсвам се, отплѹсна се* 'отклонявам се от първоначалната посока на движение, отивам встрани' (РБЕ).

²⁰ Вторичното значение 'хвърлям, захвърлям, мятам, запращам' е регистрирано за пръв път през XIV в., вж. Harper, D. Etymology of fling. Online Etymology Dictionary. Retrieved April 12, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/fling>

²¹ При посочения по-горе английския глагол *fling* 'хвърлям, захвърлям, мятам, запращам' се наблюдава и трета степен на развоя:

ие. **plak-* 'удрям' → англ. *fling* 'хвърлям, захвърлям, мятам, запращам' → англ. *fling* 'спускам се, хуквам, изскачам (от стая и пр.)'.

За втората и третата степен на този развой срв. значенията на *хвѹрлям* 'със замах отпращам в някаква посока нещо, което съм държал в ръка, мятам' (РБЕ) и на възвратния глагол *хвѹрлям се* 'спускам се с устрем в някаква посока, към нещо; устремявам се' (РБЕ); *мятам* 'отпращам в някаква посока, обикн. със замах, със сила, нещо, което съм държал в ръка; хвърлям, запращам, замятам' (РБЕ) и *мятам се* 'с бързи движения се устремявам, се спускам към някого или нещо, хвърлям се' (РБЕ).

3. Глаголът *прàщам, прàтя*

Значението 'хвърлям' е засвидетелствано и за глагола *прàщам, прàтя* 'насочвам съзнателно, целенасочено нещо в някаква посока, към някого или към нещо, отправям, изпращам, запращам', посочено като трето основно значение на глагола днес (РБЕ), *прàщам* диал. 'хвърлям' (БЕР 5: 617); срв. и значението на префигираната форма *запрàщам* разг. 'хвърлям със сила нещо надалеч; захвърлям, запрашвам' (РБЕ).

Глаголът *прàщам, прàтя* е продължител на диалектния каузативен праславянски (южнославянски) глагол **partiti, *partjā* и итератив **partjāti, *partjājā*, който по-нататък в БЕР се свързва с праслав. **p̃rāti, *perā (> nepā)*, очевидно с предполагаема *o*-степен на коренната гласна. Праслав. диал. **partiti, *partjā* и **partjāti, *partjājā*, от които се извежда глаголът *прàщам* 'карам някого да отиде някъде; давам нещо с поръка да бъде занесено някъде'²², се свързват с праслав. **partjā >* чеш. *práce* 'труд, работа; занятие', стпол. *proca*, горлуж. *próca*, доллуж. *proca* също; за връзката между значенията 'пращам' и 'труд, работа' се посочва срхр. *pòсао*, в род. п. *pòсла* 'работа', което по произход е поствербал от *pòслати, пошлѣм* '(из)пращам'. Това заключение е свързано с предположената от Миклошич връзка на бълг. *прàщам, прàтя* с чеш. *práce* 'труд, работа; занятие' (Miklosich EtWb: 261, под *prati-*) и с връзката на пол. *praca* 'работа' и южнослав. „*pratiti*“ 'пратя' (Brückner SEJP: 434); срв. още Младенов 1941: 504, Фасмер – Трубачев 3: 356 (под *праца́*) и др. (БЕР 5: 617–619). Според нас семантичният аспект на етимологичния анализ на *прàщам* и на

²² А също и срхр. *прàћати, прàћам* 'пращам, изпращам', *прàтити, прàтїм* 'придружа, съпровожда; изпратя; проследя', словен. *prátiti* 'съпровожда', *prátiti se* 'приготвям се за път' (значенията 'придружа, съпровожда', 'приготвям се за път' са от по-ранно 'изпращам').

неговите южнославянски съответствия предполага по-скоро изясняване на семантичната връзка между посоченото изходно значение 'удрям' (ие. **per-*) и производното 'пращам', тъй като праслав. **partiti* и свързаното с него **partjā* се извеждат алтернативно и от друг омонимен индоевропейски корен. Става въпрос за ие. **per-* 'прониквам (през нещо), превеждам, придвижвам се, пренасям', за продължителите на който се сочат стинд. *pí-parti* 'прехвърля, превежда на другата страна', гр. *πορεύω* 'подгоня, подкарам (= приведа в движение), изпращам', лат. *portāre* 'нося', гот. *faran*, нем. *fahren* 'придвижвам се, пътувам' (срв. Bezlej 3: 104, Rejzek 2015: 545, под *práce*, Králik 2015: 463, под *práca*)²³. По наше мнение обаче всички тези значения на индоевропейските съответствия може да са вторични и да става въпрос за един и същ ие. кор. **per-* с първично значение 'удрям', защото посоките на семантичния развой в отделните индоевропейски езици в голяма степен се съотнасят с установените днес в българския език семантични преходи. В подкрепа на това допускане може да бъде приведено например значението на *праща* диал. 'прашка, с която децата замерват с камъни (приспособление за **хвърляне** на камъни)', стб. *праща* 'прашка', срхр. *праща* също, словен. *práca* също, пол. *proca* също, а също и рус. *праща* също, заето от старобългарски, които се извеждат от праслав. **partjā*, еднакво с **partjā* > чеш. *práce* 'труд, работа; занятие', стпол. *proca*, горлуж. *próca*, доллуж. *proca* също, но с друг развой на значението (БЕР 5: 615–616, срв. и Фасмер – Трубачев 3: 356).

В „Речника на избрани синоними в основните индоевропейски езици“ като обичайни изходни основи за вторичното значение 'изпращам' се посочва субстантивното значение 'път' (с междинни

²³ Малко вероятно е извеждането на праслав. **partiti* от балканския латински, което Куркина 1977: 20 предполага (вж. Bezlej 3: 104). За друга хипотеза относно произхода на чеш. *práce* вж. Machek 1968: 477–478.

значения 'вървя, пътувам', 'карам да върви', за които обаче може да се допусне, че са вторични, както ще се опитаме да покажем по-долу), глаголните значения 'знам', 'предупреждавам', 'заповядвам' (с междинно значение 'изпращам съобщение'); като резултат от вторична специализация значението 'изпращам' регулярно възниква и от изходните значения 'слагам, поставям, приготвям, подготвям' (експедиция и под.) и 'пускам, хвърлям' (let go, throw). Като пример за последния случай се посочва лат. *mittere*, чието значение 'изпращам'²⁴ е специализация на по-ранно 'пускам, хвърлям' (с по-нататъшен развой 'поставям', както във френския продължител *mettre* 'слагам; поставям; настанявам'), стирл. *fo-ceird* 'хвърля' и 'изпраща' (> ирл. *curium* 'поставям, слагам') и др. (Buck 1949: 710).

Уместно е да се предположи, че вторичното значение 'пращам' в южнославянските езици и 'работя' ('работа') в западнославянските биха могли да са резултат от независим и самостоятелен семантичен развой, свързан с основния семантичен признак на първичния корен

²⁴ Де Ваан свързва лат. *mittere* 'освобождавам, пускам; изпращам, хвърлям' с ие. **m(e)ith-* 'променям, сменям' (ие. **mei-* 'обменям, сменям', а впоследствие и 'размяна' и 'разменям, мамя') и предполага по-нататъшна семантична промяна, водеща до значенията 'давам, дарявам' и 'пускам, изпращам' (цит. по. Harper, D. Etymology of mission. Online Etymology Dictionary. Retrieved February 23, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/mission>). От същия корен се извежда и лат. *missionem* (номинатив *missio*) 'изпращане; освобождаване; освобождаване от служба, уволнение', образувано от основата на мин. прич. на лат. *mittere*, заето по-нататък и в англ. *mission*, засвидетелствано през 1590 г. със значение 'изпращане извън граница' (първоначално в религиозен контекст), а по-късно (от 1620 г.) и като дипломатически термин (Harper, D, пак там). Срв. и *мисионер* 'обикн. духовно лице, изпратено сред езически или иноверски народи за религиозна пропаганда. пратеник' (заемка от фр., РЧДБЕ) и *пратеник* 'лице, изпратено с някаква задача, поръчка' (РБЕ) < *пратя, пращам*. Като продължител на същия корен Покорни възстановява балтослав. **meitu-* в латв. *miētus* 'обмен, размяна' (Tausch, Wechsel), *mituōt* и *mietuōt* 'разменям' (tauschen), *mitēt* 'променям' (verändern), възвр. 'спирам' (aufhören), *pa-mīšu* 'последователно' (Pokorny 1959: 715, 710). На славянска почва продължителите на първичния корен са *мъст* 'отплата за извършено зло, отмъщение' (БЕР 4: 431), *меня* 'правя смяна, промяна на едно нещо с друго поради предпочитание, необходимост и други причини' (БЕР 3:739–740), *мена, менѐж* диал. 'годеж', а може би и *миткам* разг. неодобр. 'ходя непрекъснато, на много места, не се спирам, скитам' (БЕР 4: 131, 133).

(ие. **per-* 'удрям'). За вторичното значение 'работя' срв. по-горе семантичния развой при *пер̀астим* неодобр. 'бия' → *з̀апераста* 'почна усилено да върша нещо', подкрепен от други паралели. Следователно можем да приемем, че в основата на глагола *пр̀ащам*, *пр̀атя* стои същият първичен ие. корен **per-* 'удрям' (БЕР 5: 617–619), а диалектното му значение 'хвърлям' трябва да се разглежда като резултат от регулярния развой 'удрям' → 'хвърлям', представен по-горе. Като резултат от допълнителен семантичен развой трябва да бъде разглеждано и съвременното общобългарско значение на глагола *пр̀ащам*, *пр̀атя* 'карам или заставям някого да отиде някъде, обикн. с известна цел, изпращам; насочвам съзнателно, целенасочено нещо в някаква посока, към някого или към нещо; отправям, изпращам, запращам' (РБЕ). То би могло да бъде продължение, трета степен на установения преход 'удрям' → 'хвърлям', предполагащо връзка между значенията 'хвърлям' → 'пращам'. Тази връзка би могла да е изградена върху същата логическа основа, както преходът между значенията на *хв̀ърлям* 'със замах отправям в някаква посока нещо, което съм държал в ръка, мятам', прен. 'тласкам някого или нещо стремително някъде' → *хв̀ърлям се* 'спускам се с устрем в някаква посока, към нещо, устремявам се' (РБЕ). Допускаме, че е възможен следният развой:

**per-* 'удрям' → *пр̀ащам* диал. 'хвърлям' (= 'насочвам съзнателно, целенасочено нещо в някаква посока, към някого или към нещо, отправям, изпращам, запращам') → *пр̀ащам* 'карам или заставям някого да отиде някъде, обикн. с известна цел, изпращам; насочвам съзнателно, целенасочено нещо в някаква посока, към някого или към нещо; отправям, изпращам, запращам' (РБЕ).

За връзка между значенията 'запращам (нещо някъде), хвърлям' и 'пращам (някого някъде/нещо някъде)' срв. и англ. *send* 'запращам, хвърлям, мятам' и *send* 'пращам, изпращам (нещо към някого, някого към нещо)'. С допълнителен семантичен признак 'принуда' срв. и

значенията на англ. *drive* 'удрям, запращам, изпращам; мятам' и 'карам, управлявам, движа, привеждам в движение', *drive away* 'изгонвам, прогонвам пропъждам', 'отпътувам, тръгвам'. Срв. също така тълкуването на англ. *relegate* '(из)пращам; изхвърлям, захвърлям', който има и значения 'отпращам, препращам (към друг човек, друга инстанция); заточавам'. Може би известна близост с тези вторични значения, и по-конкретно с признака 'принуда', може да бъде установена и при някои от съответствията на *кидам* 'хвърлям' като латв. *kūdināt, kūdīt* 'завеждам', стинд. *cōdati, cōdāyati* 'завежда' (БЕР 2: 355).

Възвратните форми на глаголи със значение 'хвърлям' съответно могат да развият вторично значение 'тръгвам, втурвам се':

хвѐрлям 'със замах отпращам в някаква посока нещо, което съм държал в ръка, мятам', прен. 'тласкам някого или нещо стремително някъде' → *хвѐрлям се* 'спускам се с устрем в някаква посока, към нещо; устремявам се' (РБЕ);

кидам, кидна 'хвърлям' (ЮЗ) → *кйдна се* диал. 'спусна се', 'спусна се да се затичам' (Трънско), *кйднем се* 'избягвам внезапно, почвам да тичам неочаквано' (Трънско);

Като резултат от такъв развой би могло да се разглежда и значението на глагола *фѹквам, фѹкна* диал. 'затичвам се силно и изведнѹж, втурвам се в бяг, побягвам', който би могъл да се отнесе към етимологичното гнездо на глаголите *фѹкам, фѹкна* 'удрям' (Геров), *фѹкум* 'удрям с нещо' (Кукуш) (под *фѹкам*³), *фѹкам, фѹкна* 'хвърлям' (Банско, Разложко, Геров), *фѹкум* 'захвърлям нещо, хвърлям' (Кукуш), *фѹкнувам* 'хвърлям нещо с яд' (под *фѹкам*¹), етимологизувани в БЕР като самостоятелни звукоподражателни образувания (БЕР 8: 848). Въз основа засвидетелстваните значения и на установените дотук редовни

семантични преходи в рамките на предполагаемото гнездо може да бъде очертана следната семантична верига:

ф̀у̀кам, ф̀у̀кна 'удрям' (Геров), *ф̀у̀кум* 'удрям с нещо' (Кукуш) → *ф̀у̀кам, ф̀у̀кна* 'хвърлям' (Банско, Разложко, Геров), *ф̀у̀кум* 'захвърлям нещо, хвърлям' (Кукуш), *ф̀у̀кнувам* 'хвърлям нещо с яд' (под *ф̀у̀кам*¹)²⁵ → *ф̀у̀кам* учен. говор 'бягам' (под *ф̀у̀кам*^б), *ф̀у̀квам, ф̀у̀кна* диал. 'затичвам се изведнъж, втурвам се в бяг, побягвам', *ф̀укне се* 'избяга крадешком' (Тетевенско).

Преходът между значенията 'хвърлям' → 'затичвам се, втурвам се' се среща и в други индоевропейски езици, срв. напр. фр. *lancer* 'хвърлям, мятам, изстрелвам' → фр. *se lancer* 'хвърлям се, впускам се'; англ. *fling* 'хвърлям, захвърлям, мятам, пращам' → англ. *fling* 'спускам се, хуквам, изскачам (от стая и пр.)'.

И така, въз основа на засвидетелстваните значения на българските глаголи (първични и вторични) от праславянския отгласен ред **per-/ *pъr-/ *par-* и на някои техни производни в Първа глава бяха очертани семантични преходи, които, благодарение на установените самантични паралели, можем да определим като регулярни: 'удрям, бия силно' → 'работя усилено', 'удрям, бия' → 'карам се', ('удрям, бия') → 'ударен' → 'побъркан, луд (по-рядко и 'удрям (се)' → 'побърквам (се)'), 'удрям (силно), бия' → 'убивам', 'удрям' → 'хвърлям', 'удрям' → '(с удар) махам, отстранявам, премествам от мястото му', 'хвърлям' → 'пращам (нещо, някого) някъде, на друго място', 'хвърлям се' → 'затичвам се, втурвам се'. Беше обърнато внимание на това, че при някои от вторично получените значения семантичните признаци на първичния глагол се трансформират до

²⁵ И *ф̀ѝ̀кам (ф̀ѝ̀към)* 'хвърлям нависоко' (Ново село, Троянско), *ф̀ѝ̀квъм, ф̀ѝ̀кна* 'хвърлям' (Еленско) (с друга степен на коренната гласна).

неузнаваемост (както при *бѣхтя* разг. 'удрям някого с всички сили, за да му причиня голяма физическа болка, бия' → *бѣхтя* 'върша тежка физическа работа, трудя се пряко сили, бѣхтя се, блѣскам се'; *бїя* 'нанасям удари на човек или животно с цел да причиня болка; удрям, блѣскам нещо, някого или върху, по нещо' (РБЕ) → *бїя* остар. и диал. 'убивам, погубвам', разг. 'убивам с огнестрелно оръжие, обикн. дивеч при лов') или изчезват напълно (както при *перà* 'бия, удрям, пердаша' → *перà* 'очиствам, отстранявам кал, мръсотия и под. от тъкан, плат, дреха и др. с вода и обикн. със сапун, специален препарат и др.'; *перàстим* неодобр. 'бия' → *зàпераста* 'почна усилено да върша нещо' и др.). В други случаи обаче те се запазват и във вторичните значения, които могат да се различават от изходното само по своята експресивност, изразена и чрез различни морфологични средства (*перà* разг. 'бия, удрям, пердаша' → *перàстим* неодобр. 'бия').

Регулярността на наблюдаваните семантични преходи позволява в по-голяма степен да се застъпва семантичният аспект на анализа при етимологизуването на глаголи с реконструирано първично значение, но претърпели многопосочен и многостепенен семантичен развой. По този начин с по-голяма сигурност те могат да се отнасят към съответното етимологично гнездо, особено в случаите, когато съществува повече от една хипотеза за произхода им (или за произхода на техни производни, както е например при *рàзпра* 'спор, караница, свада'), а така също и когато те се извеждат от омонимни индоевропейски корени (както при посочения по-горе глагол *прàщам*). Диахронният аспект на семантичния анализ може да помогне и при синхронното тълкуване на многозначни глаголи по отношение на посоката на семантична деривация, какъвто е случаят например с *перà* прен. (sic!) разг. 'бия, удрям, пердаша'.

ВТОРА ГЛАВА

СЕМАНТИЧЕН РАЗВОЙ НА ГЛАГОЛИ ОТ ЕТИМОЛОГИЧНОТО ГНЕЗДО НА *ПРА̀СКАМ* (< праслав. **prāskāti*)

В настоящата глава ще разгледаме глаголи от етимологичното гнездо на *пра̀скам* (< праслав. **prāskāti*), при които се наблюдава многопосочен и многостепенен семантичен развой. Изходното значение на праславянския глагол не е реконструирано, доколкото традиционно той се разглежда като звукоподражателен, а в такива случаи обикновено не се посочва изходно значение.

1. Значения на глаголите *пра̀скам* и *пращя̀* и на техни производни

В „Речника на българския език“ (РБЕ) глаголят *пра̀скам* е засвидетелстван със следните значения:

1. разг. 'удрям силно, шумно и обикн. счупвам (нещо), фраскам';
2. (само 3 л. непрех.) 'издавам силен шум, обикн. при чупене, счупване или горене, при което нещо се разпуква, разцепва, пращя';
3. прен. разг. ирон. 'пиша нещо (доклад, статия, писмо и под.) набързо и обикн. незадълбочено и невъздържано, грубо'.

Префигираните форми на глагола и техните значения, засвидетелствани в Речника на българския език (РБЕ), допълват неговата семантика:

зап̀раскам, зап̀раскам

разг. 'започвам да праскам, да пращя, запращявам';

диал. 'тръгвам, потеглям бързо и без да избирам път' (РБЕ);

изп̀раскам, изп̀раскам

'изпращявам', 'изпращявам силно, неочаквано', 'праскам изведнъж' (БТР 309);

разг. 'правя, направям или върша, извършвам, изпълнявам нещо, обикн. със замах и умение;

'измислям и казвам нещо неочаквано, което прави впечатление';

'отправлям, хвърлям, нанасям (куршум, удар и др.), обикн. със замах и ефект';

разг. 'изяждам, опраскам'; 'изхарчвам'

изп̀раскам се

разг. 'обличам се по начин, който произвежда ефект, наконтвам се';

нап̀раскам, нап̀раскам

разг. 'праскам, бия някого много, в голяма степен; набивам, натупвам';

прен. 'написвам нещо (доклад, статия, писмо и под.) набързо и обикн. незадълбочено или невъздържано грубо, надрусвам';

’натъпквам, наблъсквам, надумквам, набумквам, набухвам, наджасвам’;

опра̀сквам

разг. грубо ’лакомо изяждам или изпивам изцяло, напълно нещо или голямо количество от нещо, оплюсквам’;

спра̀сквам, спра̀скам

разг. ’счупвам, скъсвам, спуквам, смачквам’.

Освен посочените общобългарски значения, включително и някои диалектни с по-широко разпространение, в БЕР са засвидетелствани и няколко други, по-рядко срещани диалектни значения на глагола *пра̀скам*, както и множество девербативи с разнообразни значения, които разширяват семантичния обем на етимологичното гнездо:

пра̀скам ’троша’, *пра̀скъм* ’пукам; чупя’ (Кръвеник, Севлиево);

пра̀скам ’чукам силно’, *пра̀скъм* ’бия’ (Тихомирово, Старозагорско);

пра̀скум ’удрям силно’ (Кукуш), *пра̀свъм* несв. ’удрям силно’ (Страхилово, Свищовско);

пра̀скам ’затръшвам (врата)’ (Джурково, Асеновградско), в съчет. *пра̀ска врата̀на* ’затръшвам вратата’ (Ситово, Пловдивско);

пра̀скъм съ ’удрям се по тялото с ръце (като израз на голяма мъка и тревога); тревожа се и се ядосвам до такава степен, че може да последва дори припадък или смърт’ (Българи, Царевско);

пра̀ска̀т са ’(за овни) къска̀т се, бият се с глави’ (Дряново, Ждребово, Ахряне, Смолянско; Триград, Девинско);

прàсвѣм несв. 'трѣгвам направо, без да му мисля много'
(Страхилово, Свищовско);

прàскам 'ям шумно, лакомо, много', *прàскѣм* 'ям лакомо'
(Тихомирово, Старозагорско);

прàскам 'говоря бързо и без запѣване', 'говоря втели-некипели'
(Лиляче, Врачанско);

прàскам остар. таен ученически говор 'сношавам се полово'
(София)

прàскам са 'сърдя се, мърморя; карам се на някого (Шумен);

Производни:

допрàскам, допрàсквам, допрàскувам 'довеждам някого насила,
като се чува шум при движението' (Смолянско, Ардинско,
Асеновградско, Маданско, Девинско, Момчилградско);

допрàскам, допрàсквам, допрàскувам 'изяждам всичко'
(Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско,
Момчилградско);

запрàскам 'заскърцам, запращя' (Кюстендилско);

запрàсквам 'забивам със сила гвоздей в дърво или друг предмет'
(Странджа)

запрàскувам 'забивам силно' (Банско);

изпрàскам, изпрàсквам 'изяждам набързо';

напрàскам (се), напрàсквам (се) 'напуквам (се) на много места'
(БЕР);

напрàскам се, напрàсквам се 'нахранвам се добре, натѣпквам се
много' (БЕР);

напрàскал се 'напил се' (Банско);

упрàскам, упрàсквам, упрàскувам 'лакомо изяждам всичко' (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Девинско);

упрàскъм, упрàсквъм 'набивам някого' (Троян);

упрàскъм, упрàсквъм 'лакомо изяждам нещо' (Страхилово, Свищовско);

упрàскъм, упрàсквъм 'изсичам дървета в гората' (Войнягово, Карловско);

спрàскам 'ушия набързо' (Тръскеник, Плевенско);

спрàсквам, спрàскам 'ушивам набързо' (Доброславци, Софийско);

спрàсквам, спрàскам 'набивам някого' (Доброславци, Софийско);

джаснì-праснì 'побъркан човек, блъснат, пернат' (Габрово, Охрид);

джаснì-праснì нареч. 'бърже-бърже и неразбрано' (Велико Търново);

жъснì-пръснì 'прахосник' (Кръвеник, Севлиевско);

жъснì-пръснì 'невъзпитан (човек)' (Еленско).

За глагола ***пращя*** и за неговите производни са засвидетелствани предимно значения, в които като основен се откроява семантичният признак 'шум':

пращя 'издавам къси, резки, обикн. високи звукове при чупене, пукане, трошене и под.; издавам подобни къси резки, обикн. високи звукове при горене; (за нещо, което се пържи) издавам лек и

продължителен, остър, съскащ звук, предизвикан от изпаряване на вода в нагорещена мазнина, цвъртя, съскам; (за радио, телефон и под. електрически уреди) постоянно или с прекъсване издавам, произвеждам рязък, дразнещ, нестроен шум по време на работа', рядко '(за бич, камшик, знаме, платна и под.) издавам къси, резки звукове при размахване или при духане от силен вятър, плющя', прен. с предл. *от* '(за съд, помещение или друго вместилище) съдържам нещо в голямо количество, което ме изпълва напълно, до краен предел' (РБЕ).

пръщувълъ 'вдигам шум' (Троян);

изпращявам 'издавам изведнъж кратък рязък звук, обикн. при горене, чупене, късане и др., изпрасквам; (за оръжие) изгърмявам със силен и рязък звук, изпуквам', прен. остар. 'изгубвам се, пропадам' (РБЕ);

напращявам '(за виме на животно или гърди на жена) напълвам се с мляко до силно издуване и втвърдяване; напълвам се в много голяма степен, до пръскане с нещо, което се назовава от следващото съществително' (РБЕ) и др.

След като очертахме в детайли семантиката на етимологичните гнезда на глаголите *пръскам* и *пращя*, ще се спрем по-подробно на тяхната етимология и ще пристъпим към по-задълбочен семантичен анализ на многозначния глагол *пръскам* и на неговите производни.

2. ЕТИМОЛОГИЯ НА ГЛАГОЛИТЕ ПРА̀СКАМ И ПРАЩЯ

2. 1. Етимология на глагола *пра̀скам*

Според представената в БЕР етимология на глагола *пра̀скам* тази пъстра семантична картина произлиза от първично звукоподражание. Той се етимологизува като продължител на праслав. **prāskāti*, **prāskāja*, св. в. **prāsknāti*, **prāsknq*, за който, в духа на предходни хипотези за произхода на славянските съответствия на глагола (Miklosich EtWb: 261, Brückner SEJP: 435, Младенов 1941: 503 и др.), се установява звукоподражателен произход (БЕР 5, 601–602). Приведените в БЕР значения на славянските съответствия също насочват към подобна хипотеза, срв. срхр. *пра̀скати*, *пра̀скām* 'праскам, пращя; гърмя; крещя; бушувам; (за зора) пуквам се; издъхвам', *пра̀снути*, *пра̀снēm* св. в. 'изпращя; изгърмя; взривя се; внезапно се появя; (за зора) пукна се; издъхна', словен. *práskati*, *-am* 'пращя', укр. *пра̀скати*, *пра̀скаю* 'пращя, пукам', чеш. *praskati*, *praskám* 'пращя, пукам', *práskati*, *práskám* 'плющя с камшик; шумно затварям, затръшвам врата', *prasknouti* 'шибна, изплющя; шумно затворя, затръшна врата; трясна; пукна се; (за рана) отворя се', *prásknouti* 'изтрещя; шумно затворя, затръшна (врата); шибна, ударя силно', словаш. *praskat'* 'пращя, пукам; разпуквам се; скъсвам се', *práskat'* 'плющя; шляпам, шибам; затръшвам (врата)', *prasknúť* 'изпращя, изпукам; разпукна се; скъсам се; изплющя; шибна; тръшна (врата); пропадна на изпит', пол. диал. *praskać*, *pruskam* 'шибам, удрям силно, бухвам; падам с трясък, бухвам; хвърлям; изплющявам,

трясвам', св. в. *prasknāć, prasnāć*, горлуж. *praskać, praskam* и *próskać* 'шибам, плющя с камшик; пращя, пукам; тряскам', св. в. *pras(k)nyć*, доллуж. *praskaś, praskam* също; срв. и латв. *prakšket* 'пращя. На българска почва съвременният глагол *прàскам* се свързва етимологично единствено с междуметието *прас* (междуметие за наподобяване, възпроизвеждане на силен шумов звук от удар или счупване и разпукване, разцепване на нещо, РБЕ) и със съществителното име *прàсък* 'шум от пращене; пращене, праскане' (БЕР 5, 602). И *прас*, и *прàсък* се разглеждат като девербативи: междуметието се етимологизува като „вероятно вторично възникнало от *праскам*“ (БЕР 5, 600), а *прàсък* се представя като продължител на праслав. **prāskъ, *praskъ*, поствербали от **prāskāti* (> *праскам*), **praskāti* (> горлуж. *próskać* 'шибам, плющя с камшик; пращя, пукам; тряскам') (БЕР 5, 605-606).

Семантичният аспект на етимологичния анализ като задължителна част от комплексния подход при етимологизирането предполага реконструиране на първичното значение на глагола. Определянето на един глагол просто като звукоподражателен обаче, както традиционно се постъпва при етимологичната интерпретация на такива глаголи, дава малко информация за неговото първично значение, т. е. за семантиката на неговия етимон, от която би следвало да произлизат всички посочени по-горе значения в етимологичното му гнездо. Това значително затруднява изследването на разнообразния семантичен развой и на връзките между отделните значения, тъй като, както е известно, етимонът с неговото **конкретно значение** е базов семантичен мотив не само за възникването на думата, а и за вътрешния развой на нейните значения (Касабов 2013: 123). Без установяването на качествения семантичен признак (или признаци) на етимона, който характеризира първичното значение на глагола, не само е трудно да бъдат обяснени отношенията на производност и мотивацията за

възникването на вторичните му значения, но и възниква въпросът има ли основание всички тези разнообразни значения се привеждат към едно и също етимологично гнездо, или могат да се разглеждат като паралелно възникнали от омонимни корени (срв. напр. глагола *ф̀укам*, *ф̀укна*, представен в БЕР 8: 848, неоснователно според нас, в рамките на шест омонимни речникови статии).

Допълнително затруднение представлява и фактът, че характерът на конкретния звук, който би могъл да стои в основата на праславянския корен, остава неизяснен. Дали това е силен звук от удар, или от счупване и разпукване, разцепване на нещо (доколкото може да съдим по тълкуването на междуметието *прас*)? Или може би друг звук, за който подсказват тълкуванията на *допраскам*, *допрасквам*, *допраскувам* 'довеждам някого насила, като се чува шум при движението', *запраскам* 'заскърцам, запращя', *напрасквам се* 'напуквам се на много места', чешкото съответствие *práskati*, *práskám* 'плющя (с камшик); шумно затварям, затръшвам (врата)'? Възможно ли е един първичен звук да бъде свързан с толкова много и различни действия и ако това е така, защо за глаголите, с които се назовават те, се предполага един и същ произход?

В опита си да потърсим отговори на тези въпроси трябва да имаме предвид мнението на Вежбицка, че „семантичната структура на повечето глаголи за звук се базира на съотнасяне с някаква типична ситуация“ (Wierzbicka 1980: 111)²⁶. От друга страна, т. нар. „идеални

²⁶ А. Вежбицка посочва глагола *rustle* 'шумоля; правя да шумоли; шумоля с' като пример за такава „типична ситуация“, която „очевидно включва движение в контакт със сухи листа“ (Wierzbicka 1980: 111). Е. Падучева допълва, че в този пример сухите листа са променлива величина, но движението на Причинителя (Каузатора) (или изхождащото от него движение) и неговият контакт с Източника на звука е инвариант, който минава през всички идеални глаголи за звук. Тя уточнява още, че при глаголи като рус. *гудеть*, *свистеть* като кузатор на звука се явява движението на въздуха. Авторката предлага и следната схема за тълкуване на идеалните глаголи за звук:

Източникът е в контакт с Каузатора

глаголи за звук“ образуват плътно структурирана област: семантичните деривации при тях са „достатъчно продуктивни“, „семантиката на кореновата лексема²⁷ дава възможност да се предскаже цялата парадигма“, а за възможната „дефектност на парадигмата“ трябва да се търси семантично или някакво друго обяснение“ (Падучева 1998: 11). При това Е. Падучева има предвид, че **между отделните значения на една дума съществуват регулярни семантични отношения**, които позволяват те да бъдат съпоставяни „не със списък, а с парадигма лексеми, свързани една с друга с продуктивни типове семантична деривация“ (Падучева 1998: 14). Специално внимание авторката обръща и на модела на семантична деривация при т. нар. **идеални глаголи за звук** (Падучева 2004: 401 и сл.), който обаче не може да бъде приложен към разглеждания тук глагол *прàскам*²⁸, понеже той не може да бъде определен като такъв²⁹.

Каузаторът се движи

Движението се прехвърля към източника

Източникът издава звук (Падучева 2004: 402)

²⁷ Под *коренова лексема* авторката разбира изходното значение на думата (Падучева 2004: 15). В труда си „*Динамические модели в семантике лексики*“ с термина *лексема* Падучева назовава отделните значения на дадена дума, уточнявайки, че „на думата в речника обикновено съответстват няколко лексеми“, а всяка лексема „концептуализира определен фрагмент от извънезиковата действителност“ (Падучева 2004: 52).

²⁸ Ако изхождаме от разбирането, че значенията с основен семантичен признак 'звук' в етимологичното гнездо на *прàскам* е семантичен дериват, а не изходна точка за семантичната деривация (вж. Падучева 1998: 10), както например рус. *плескать*, чието изходно значение Е. Падучева отнася към тематичния клас на глаголите за преместване (*плескал воду себе на грудь*), а значението с основен семантичен признак 'звук' (в примера *Море тихо плещет* = „водата, удряйки се в нещо, издава звук“) определя като производно (Падучева 2004: 406).

²⁹ Тъй като в семантичната структура на глагола *прàскам* признакът за звук е вторичен, а действието, което той назовава, е конкретно и специфицирано ('удрям'). В този смисъл той не притежава основното свойство на т. нар. **идеалните глаголи за звук** (по Е. Падучева), а именно това, че при тях дейността (процесът), съпроводени от звук, не е специфицирана, т. е. не може да бъде отнесена към т. нар. типична ситуация (например дрънкането може да съпровожда най-различни дейности и процеси, а признакът 'звук' е основен в първичната му семантична структура). Поради това към тематичния клас на глаголите за звук според Е. Падучева не трябва да бъдат отнасяни такива глаголи, които назовават определено конкретно действие (дори и ако то поначало е съпроводено от шум) като рус.

Самото понятие **парадигма** според нея дава възможност да се възстанови единството на думата, като трябва да се има предвид, че „дори и при очевидни връзки между значенията на думата не винаги може да се каже, че те образуват парадигма. Две значения на една дума могат да бъдат близки, но да не са свързани с никакви отношения на семантична деривация“ (Падучева 1998:10, 22)³⁰. От друга страна, ако множеството значения на разглеждания тук глагол *прàскам* трябва да се приемат като проявление на изначалната арбитрарност на езиковия знак, какво дава основание всички те да се представят като значения на един и същ изходен глагол и съответно да бъдат обединени в едно етимологично гнездо?

Неяснотата по поставените по-горе въпроси, свързани със семантичния аспект на етимологичния анализ на *прàскам*, ни подтиква да се опитаме да реконструираме конкретно първично значение на изходния праславянски глагол въз основа на известния паралелизъм между развоя в гнездото на праслав. **per-/ *pъr-/ *par-* 'удрям' и праслав. **prāskāti*. Изхождаме от максимата, че „т. нар. общо значение на думата потенциално (инвариантно) съдържа и прави възможни всички тези значения (като смислови варианти), а и не позволява смисловите връзки между различните значения да се разхлабят дотолкова, че да се разкъсат“ (Касабов 2013: 237).

Тук виждаме две възможности за обяснение, които ще се постараем да разгледаме по-долу. При първата праслав. **prāskāti* (> бълг. *прàскам*) може да бъде разглеждан като продължител на

хранеть (= 'издавам звук, спейки'), *топать*, *хрипеть*, *стонать*, *сопеть*, *пыхтеть*, *журчать* (Падучева 2004: 401).

³⁰ За което срв. посочения по-горе пример, при който значението на *пèрна* 'хвърля' би могло да бъде трета степен на развоя в семантичната верига *пèркам* 'удрям някого или нещо рязко, отсечено' → *пèркам* 'с удар отстранявам, махам нещо' → *пèрна* 'хвърля', но от друга страна е възможно и първичното значение на *пèркам* 'удрям някого или нещо рязко, отсечено, первам' да е изходно и за двете вторични значения ('махам' и 'хвърлям').

конкретен дъвен корен с точно определено значение, което би могло да бъде основа и източник за всяко от изброените вторични значения. На второ място може да се допусне, че в основата на **prāskāti* е залегнал дъвен (балтославянски) звукоподражателен корен, който обаче се съотнася с „някаква типична ситуация“ (по Вежбицка), което позволява реконструиране на конкретно първично значение³¹. В първата посока ни води и хипотезата на В. Махек, който определя чешкото *prāskati* 'плющя (с камшик); шумно затварям, затръшвам' като интензивен глагол, образуван със суфикс *-sk-* от чеш. *prāti* 'бия' (чеш. *prāti* 'бия' е продължител на праслав. **p̃rātī*, **perq*, т.е. то е съответствие на българския глагол *пер̀а̀*) и го разделя от *praskati* обикн. 3 л. 'пукам се, напуквам се; пропуквам се, троша се; пращя, пукам', което отново обяснява като *sk*-интензивен глагол, но от изчезнал в славянските езици глагол, сроден с лит. *spragēti* 'плющя, пукам', норв. *spraka* също, както и с лит. *sprógti* и латв. *sprāgt* 'пукна се, пръсна се', нем. *springen* също³² (Machek 1968: 481). Макар да няма семантични основания за разделянето на тези глаголи, както това е отбелязано в БЕР (БЕР 5: 602), връзката между чеш. *prāskati* и *prāti*, допуснатата от В. Махек, насочва вниманието ни към възможна етимологична връзка между българските глаголи *пр̀аскам* и *пер̀а̀*.

³¹ При подобна хипотеза трябва да се вземе под внимание и разбирането на С. Улман за т. нар. вторични оноματοпеични елементи, при които с определено звукоподражание се назовават незвукови явления като движение, размер, емоционален елемент и др. (Улльман 1970: 259). Самият той обаче признава, че дори да бъде допуснато с голяма степен на вероятност и въз основа на множество примери от различни езици, че даден звук може да бъде свързан с конкретно „символично значение“ (например звукът *i* – със значението 'малък', както в англ. *little*, *slim*, *thin*, фр. *petit*, итал. *piccolo*, рум. *mic*, лат. *minor*, *minimus*, унг. *kis*, *kicsi*, *picí* и др.), същот така могат да бъдат открити и редица примери за противоположното значение, „изразено“ със същия звук (напр. англ. *big* 'голям', нем. *Riese* 'гигант' и др.) (Улльман 1970: 260)

³² Литовските форми обаче се извеждат в LIV 2001: 582 от ие. **spreg^l* 'пращя, пукам, плющя', към което праслав. **prāskāti* не може да се отнесе. Освен това на същото място като германско съответствие се привежда нем. *sprechen* 'говоря', а не *springen*.

Семантични основания за тази хипотеза на българска почва не липсват: основното значение на *п̀раскам* разг. 'удрям силно, шумно и обикн. счупвам (нещо), фраскам' е близко до значението на *пер̀а* разг. 'бия, удрям, пердаша' (< праслав. **pr̥rāti*, **perq*, възхождащо към ие. корен *per*-³ 'удрям'). В словообразователно отношение възможната връзка между *пер̀а* и *п̀раскам* е аналогична на тази между *дер̀а* – *др̀аскам* (БЕР 1: 421), *вр̀евим* – *вр̀яскам* (БЕР 1: 193–194), които обаче са праславянски образувания, чиито съответствия в останалите славянски езици са правилни от фонетична гледна точка³³. Съдейки по облика на славянските съответствия на глагола *п̀раскам* (срхр. *п̀раскати*, *п̀раскām* 'праскам, пращя; гърмя; крещя; бушувам; (за зора) пуквам се; издъхвам', *п̀раснути*, *п̀раснēm* св. в. 'изпращя; изгърмя; взривя се; внезапно се появя; (за зора) пукна се; издъхна', словен. *práskati*, *-am* 'пращя', укр. *práskati*, *práskaju* 'пращя, пукам', чеш. *praskati*. *praskám* 'пращя, пукам', *práskati*, *práskám* 'плющя с камшик; шумно затварям, затръшвам врата', *prasknouti* 'шибна, изплющя; шумно затворя, затръшна врата; трясна; пукна се; (за рана) отворя се', *prásknouti* 'изтрещя; шумно затворя, затръшна (врата); шибна, ударя силно', словаш. *praskat'* 'пращя, пукам; разпуквам се; скъсвам се', *práskat'* 'плющя; шляпам, шибам; затръшвам (врата)', *prasknút'* 'изпращя, изпукам; разпукна се; скъсам се; изплющя; шибна; тръшна (врата); пропадна на изпит', пол. диал. *praskać*, *pruskam* 'шибам, удрям силно, бухвам; падам с трясък, бухвам; хвърлям; изплющявам, трясвам', св. в. *prasknǫć*, *prasnǫć*, горлуж. *praskać*, *praskam* и *próskać* 'шибам, плющя с камшик; пращя, пукам; тряскам', св. в. *pras(k)nyć*, доллуж. *praskaś*, *praskam* също; срв. и латв. *prakšket* 'пращя, пукам')

³³ В БЕР на съответните места (БЕР 1: 183–184, 193, под *вр̀ясък*, 343–344, 421) се привеждат само някои славянски или балтийски съответствия, без да се възстановяват праславянски форми; освен това не се изясняват докрай словообразователните отношения в рамките на етимологичните гнезда, както и отношенията на производност при именните и глаголните образувания в гнездата.

трябва да заключим, че основата на съвременния глагол *прàскам* е оформена в предславянската епоха. Тя би могла да бъде образувана чрез прибавянето на индоевропейския коренен разширител (наставка) *-sk-* (*sk'*) към първичния биконсонантен корен **per-*, както например при **peH₂-* > **peH₂-sk'-* > стб. 1 л. ед. ч. *пасѣ* (> *паса̀*). И. Добрев уточнява, че тази прастара наставка някога е характеризирала сегашните глаголни форми като лат. 1 л. ед. ч. сег. вр. *pasco* 'паса' (за разлика от 1 л. ед. ч. перф. *pāvi*), лат. 1 л. ед. ч. сег. вр. (*g*)*nosco* 'зная' (за разлика от 1 л. ед. ч. перф. (*g*)*novi* 'зная') и др. (Добрев 1982: 60–61).

Установено е, че в балтийските и в славянските езици семантичната функция на суфикса *-sk-* (*-sk^e/o-*) се изразява в това, че с него обикновено вторично се оформят глаголи със значения за произвеждане на звук (а не първично звукоподражателни глаголи!³⁴).

³⁴ Обособяването на отделна категория „глаголи, обозначаващи произвеждане на звук“, се съгласува с хипотеза на Мейе и Станг, цитирана от В. Иванов, който уточнява, че въпросният суфикс представлява морфологичен способ за обозначаване на интензивността в славянските и в анатолийските езици и е „бил синонимен на по-архаичната интензивна редупликация“ (Иванов 1981: 210).

Известно е, че вероятното първоначално значение на основите, образувани с ие. суфикс *-sk-*, е било итеративно-дуративно (Семеренъи 1980: 319). По отношение на хетските и тохарските глаголи на **-sk-* Розенкранц (цит. по Иванов 1981: 205) подчертава, че противопоставянето на глаголите на **-sk-* > хет. *-šk-*, от една страна, и основните глаголи и в хетски, и в тохарски, от друга, се осъществява в рамките на една парадигма; в хетски претеритните глаголи на **-šk-* функционално съответстват на имперфект и се съотнасят със славянските видови форми на *-āja* (Курилович, цит. по Иванов 1981: 205). В този смисъл е логично да се предположи, че първичното итеративно-дуративно значение на суфикса в индоевропейския праезик (вж. и Семеренъи 1980: 289) вероятно е придобило по-специфична функция в праславянски (или още в балтославянски) – като средство за усилване на признака за незавършеност и продължителност на действието или, по-вероятно, като допълнителен по-общ признак за интензивност на действието. В подкрепа на тази хипотеза може да бъде приведен отбелязаният от Иванов структурен паралелизъм на индоевропейските (по-специално хетски и тохарски) глаголи на *-s-*, на **-sk-* (> балт. **-šk-*) и на *-st-* (с особености в балтийски), като последните форми следва да се обяснят като постепенно усложняване на суфиксалните форми на *-s-* (Иванов 1981: 210). Праславянската глаголна и именна наставка *-s-*, от друга страна, И. Добрев определя като прастара лексикална характеристика, „свързана с някакъв старинен стил, с някаква древна форма на човешко поведение, с някаква праидеология“ (Добрев 1982: 110). Според него при глаголната лексика наставката *-s-* е характеризирала „глаголните форми на

Тази морфологична особеност се приема за едно от доказателствата за близостта на балтийските и славянските езици с анатолийските, за което срв. например хетския глагол *taršk-*, който според В. Иванов точно съответства на лит. *tarškėti, tárška, tarskéjo* 'трещя, гърмя, говоря бързо и непрестанно', *traškėti (trāška, tarškéjo)* 'трещя', 'пукам, пращя от време на време', латв. *tērķšķēt* 'трещя, бърборя, говоря много и ненужно'³⁵, а всички посочени глаголи са продължители на ие. корен **tor-* (Иванов 1981: 209–210)³⁶. Иванов подчертава, че в славянските и в анатолийските езици старият (индоевропейски) суфикс *-sk-* се обособява като морфологичен способ за обозначаване на интензивността на действието (вж. по-подробно у Иванов 1981: 210)³⁷.

жреческите предсказания, в резултат на което изпърво в рамките на жреческия стил са се развили дезидеративни (желателни) форми, от които е произлязло сигматичното бъдеще време“, а също и сигматичният претерит, тъй като същата наставка „е характеризирала и глаголните форми в разказите за чудните пътешествия в отвъдния свят“ (Добрев 1982: 112).

³⁵ Древноанатолийско-балтийско-славянското съответствие при групата производни от ие. **tor-* Иванов определя като съществено, тъй като позволява да се установи древността на общата за балтийските и славянските езици употреба на суфикса *-sk-* (*-sk^o/o-*) при глаголи, „обозначаващи производство на звуци“, като уточнява, че отделянето на такава група глаголи като отделна категория се съгласува с хипотеза на Мейе и Станг и се потвърждава от типологични данни, по-конкретно от „глаголи за звучене в енисейски“ (Иванов 1981: 210). В. Иванов прави и изричното уточнение, че **този суфикс рядко се употребява в останалите индоевропейски езици**, където неговата функция обикновено се изпълнява от суфикса **st(o-)* (Иванов 1981: 210).

³⁶ Без да е ясно кой точно ие. корен има предвид В. Иванов, което е от съществено значение както за семантиката, така и за отношението между лит. *tarškėti* и *traškėti*; тук може да се отнесат бълг. диал. *трàскам* 'тряскам, удрям в нещо, та дрънка; (прен.) говоря празни неща, дрънкам', срхр. *трàскати* 'удрям, та се чува звук „трас“; ругая, викам по някого', *трàскати* 'говоря врели-некипели' (< праслав. диал. **tarskāti*), обяснени в БЕР 8: 188, не съвсем убедително като образувани по междум. *трас*.

³⁷ Специално внимание на индоевропейския суфикс *-sk-* обръща внимание и О. Семерени, според когото „основното значение на основите на *-sk-* вероятно е било итеративно-дуративно“ (Семереньи 1980: 319). Той предполага, че във формално отношение този формант по-скоро представлява съединение на два суфикса (*s + k*). По-съществено обаче е наблюдението му, че в различните индоевропейски езици той е претърпял семантичен развой, свързан с **разнообразни специализации на значението му**. Така например „инхоативната функция, придобила толкова голямо значение в латинския, е почти непозната в други езици“, докато „в хетски, където този суфикс е много продуктивен, може да се открие итеративно-дуративно-дистрибутивното значение“ (с примери в хет.

Той разглежда този словообразователен модел като аналогичен на по-архаичната интензивна редупликация, илюстрирайки тезата си с частичната синонимия на рус. *тараторить* 'бързо говоря, неспирно бърбя' и лит. *traškėti* 'трещя, гърмя, говоря бързо и непрестанно' (Иванов, пак там).

Това, че днес в българския език суфиксът *-ск-* добавя към първичното кореново значение допълнителен признак за звук, съпровождащ действието, личи и от речниковите тълкувания на редица български глаголи (срв. напр. *хр̀скам* 'удрям силно с шум', *пл̀скам* 'удрям някого, нещо с длан, при което обикн. се чува плясък', *мля̀скам* '(обикн. при говорене, дъвчене или пиене) издавам особен звук при отваряне на уста, като се разрушава преградата, образувана от долепване на устните или на езика до небцето' и др.). В този смисъл прави впечатление разнообразието от етимологични решения по отношение на словообразователната производност при глаголи, образувани по този начин, и техни сродни думи. Така например глаголът *тря̀скам* 'удрям, бл̀скам силно, та се чува остър шум; издавам гръмлив шум' е обяснен неоснователно според нас като деноминатив от *тря̀сък* 'гръмлив остър шум от тряскане' (праслав. **trěskāti* < праслав. **trěskъ*) (БЕР 8: 340), а съответното междуметие *тряс* е определено като вторично, образувано чрез декомпозиция от основата на *тря̀скам*³⁸. От друга страна *тря̀скам* диал. 'удрям в нещо,

walliskitsi 'той отново слави', *atskantsi* 'той гуляе цяла нощ'). От друга страна, в тохарски В *-sk-*обикновено придава каузативно значение (*rittäskau* 'съединявам'), но са налице и следи от итеративно или дуративно значение. Въз основа на тези наблюдения Семерени прави извода, че „не е изключено всички по-късни оттенъци да са се развили от основното итеративно-дуративно значение“ (Семерени 1980: 289). Розенкранц определя група индоевропейски диалекти, включваща праславянски, балтийски, хетски, тохарски и вероятно арменски език, за чиято глаголна система в миналото съотношенията от типа **ed-* : **ed-sk-*, **tor-* : **tor-sk-* са били съществени (Розенкранц, цит. по Иванов 1981: 210), което според нас касае именно семантичната стойност на суфикса на индоевропейска (диалектна?) почва.

³⁸ На синхронно ниво според общоприетия словообразователен модел *тря̀сък* е вторично образувание, производно от междуметието *тряс*, както *пл̀сък* от *пляс*, *олелія* от *олеле* и др., приведени от Р. Ницолова като типични примери за

та дрънка; (прен.) говоря празни неща, дрънкам' (за който вж. бел. под линия 36) е обяснен като звукоподражателен глагол, образуван по междуметието *трас* (БЕР 8, 188), а *троскам* 'тракам, дрънкам' се разглежда като производно от несъществуващо в съвременния български език съществително име („произв. от праслав. **traskъ*, засвидетелствано чрез заемката от бълг. език в междум. *trosk*“) (БЕР 8: 286). Срв. и *пляскам*, праслав. **pleskāti*, **pleskājā*, **pleščā*, **plěskāti*, **plěskājā*, **plěščā*, обяснени като глаголи „от звукоподражателен произход, по междуметия **ples*, **plēs*“ (БЕР 5: 392). Към това можем да добавим и споменатото по-горе обяснение на междуметието *трас* и на съществителното име *прасък* като девербативи от *праскам*, с което сме напълно съгласни. В тези и в редица други случаи на разнородни обяснения за словообразователните отношения между думите се наблюдава липсата на единна аргументация за тези отношения в рамките на отделните етимологични гнезда, което допълнително усложнява цялостното етимологизиране на сродните думи – поотделно и в цялост. Допълнително препятствие към изясняването на произхода на подобни глаголи несъмнено представляват и прибързаните заключения за звукоподражателен произход там, където могат да бъдат открити други корени на дадената дума, както и несъмнени връзки с думи от родствени езици – славянски и индоевропейски. Предполаганата звукоподражателност при редица думи не трябва да изключва опитите да се търсят етимологични връзки с древни форми и значения, както и по-конкретни и ясни ономазиологични мотиви. Срв. например Ж. Ж. Варбот, която уточнява, че нейният дългогодишен опит като етимолог свидетелства (и отчасти потвърждава хипотезите

образуване на съществителни имена от междуметия (Ницолова 2008: 488). Някои от образуваните вторично съществителни имена от този тип възникват още на праславянска почва и имат точни славянски съответствия, поради което от диахронна гледна точка те трябва да се разглеждат като наследници на съответната праформа, а не като съвременни новообразувания.

на предходни изследователи), че „цял ред праславянски и славянски глаголи, за които обикновено се предполага звукоподражателен произход, по-скоро имат първични (във всеки случай на индоевропейско ниво) пълнозначни корени или основи“. Като характерни примери в тази посока тя споменава праслав. **trěskati* 'трещя' [заедно с праслав. **torščiti* > рус. *торошиться, таращить(ся)* 'опульвам (се), облещвам (се), кокоря (очи)'], праслав. **tърxati*, които възхождат към ие. **ter(e)-* 'дера, одирам'; праслав. **skripěti* (> бълг. диал. *скрипнѧ* 'скърцам; стрижа', *скриптѧ* 'издавам остър шум') което възхожда към ие. **sker-* 'режа' и др. (Варбот 2012а: 71).

Освен че често не успяват да достигнат до съществуващия същински древен етимон, при такива етимологични решения значително е затруднена семантичната реконструкция и изясняването на отделните етапи в семантичния развой, които водят до много и най-разнообразни значения на континуантите на изходните глаголи.

Това важи особено в случаите, в които някои глаголи се етимологизуват като производни от междуметие с предполагаем звукоподражателен произход (напр. споменатия вече *тр̀скам* от *трас*, *фр̀скам* разг. 'удрям, шибам', който в БЕР 8: 823, се определя като произведен от междум. за удар *фрас* и др.). Тези етимологии са неточни според нас преди всичко в словообразователно отношение. Без изключение междуметията, които по произход се свързват с подобни звукоподражателни глаголи, принадлежат към групата на т. нар. **глаголни междуметия** (от типа на *бух*, *пляс*, *фрас*, *прас*, *скръц*, *лап*, *блъс*, *дръп* и под.). На синхронно равнище този вид междуметия традиционно се разглеждат като съкратени форми, т. е. съкратени основи с премахнати суфикси и окончания от изходни глаголни лексеми (вж. Ницолова 2008: 484). Следователно междуметието *бух* е производно от глагола *бу̀хам*, *туп* – от *ту̀пам*, *скръц* – от *ск̀ръцам* и т. н., а не обратно, а като типологични трябва да се разглеждат отношения

на производност, при които глаголет е продължител на първичен наследен корен (който може да е образуван от друг глагол с помощта на допълнителни суфикси), междуметието е образувано вторично чрез съкращаване на основата (при глаголи със значение за звук), а някои именни производни, назоваващи някакъв звук (напр. *прàськ*, *трjàськ* и под.) могат да наследяват стар праславянски девербатив. Други подобни съществителни може да са образувания, възникнали въз основа на полученото по този начин междуметие, както традиционно се смята днес в българското езикознание (вж. Ницолова 2008: 488). Т. е. от синхронна гледна точка може да се построи следният характерен модел на словообразователна производност: *трjàскам* → *тряс* → *трjàськ*; *плjàскам* → *пляс* → *плjàськ*; *прàскам* → *прас* → *прàськ* и т. н., но от диахронна трябва да се отчитат съществуващите славянски съответствия, които позволяват реконструиране на праславянско съществително от глаголната основа.

До заключението, че междуметия като *тряс*, *пляс*, *прас*, *фрас* и под. са вторични образувания, възникващи въз основа на изходна глаголна форма, стига и А. Тотоманова. Тя уточнява, че в новобългарски тези глаголи обикновено се схващат като образувани с наставка *-к-*, при което често се представят като вторични образувания от съответните междуметия, завършващи на съгласна *-с*, напр. *мля̀скам* от *мляс*, *плjàскам* от *пляс*, *трjàскам* от *тряс* и т. н. В диахронен план обаче това са **случаи на обратна деривация**, която засяга не само глаголите с ономатопеичен корен, но и останалите глаголи със същата експресивна (по нейното определение) наставка като *дрис̀скам* (от кор. *дър-*) и междуметието *дрис*, *пр̀скам* и *пр̀с* и др. По този начин един вече непродуктивен словообразователен тип се влива в продуктивния словообразователен тип с наставка *-ка-* (Тотоманова 1989).

Уточненията, свързани със словообразуването на глаголите от този тип, трябва да се имат предвид при тяхното етимологизиране, но при всеки отделен случай трябва да се отчита и хронологията на възникването, като глаголите се разглеждат в славянски и индоевропейски контекст и се взема предвид както фонетичният, така и семантичният аспект на анализа. Както вече беше отбелязано по-горе, разделянето на чеш. *praskati* от чеш. *práskati*, което Махек свързва с *práti*, не е основателно според нас от семантична гледна точка, като се имат предвид и значенията на останалите славянски съответствия и конкретно на българския глагол *пръскам* и на производните от него. Точните съответствия (вж. по-горе) водят до възстановяване на праславянска изходна форма **prāskāti*, но дали тя би могла да се свърже с праслав. **prāti*, **perq*, т. е. да се разглежда като образувание от ие. **per-* 'удрям' и суфикс *-sk-*? Отношението между първичния корен **per-* и **prā-* напомня качествено и количествено редуване *e : ā* при т. нар. *Schwebeablaut* на индоевропейска почва, подобно напр. на отношението между корените **ter-* : **trā-* в *trāя* (вж. БЕР 8: 195), но следвайки ларингалната теория, която обяснява структурата на т. нар. тежки основи или *seṭ* корени (Михайлова 2014: 105), това на този етап не може да се допусне. Корените **ter-* : **trā-* се отнасят към ие. **terh₂-* (LIV 2001: 633), т.е. към *seṭ* корен, докато коренът **prā-* се отнася към *aniṭ* корен **per-* (LIV 2001: 473), а и няма никакви други засвидетелствани на този етап индоевропейски съответствия (с изключение на латв. *prakšket* 'пращя, пукам', което обаче не може пряко да се отнесе към кор. **prā-* поради фонетични съображения), които да позволяват подобно реконструиране на вариант на корена с *Schwebeablaut*³⁹.

³⁹ Липсата на индоевропейски съответствия всъщност може да бъде обяснена с отбелязаната „рязка граница“ между езиците от „арийски тип“, при които се наблюдава значително ограничена употреба на суфикса *-sk²* (като първоначален маркер на граматикализираната форма за несвършен вид на глагола),

Затова трябва да бъде допусната и възможността праслав. **prāskāti* да се разглежда като продължител на **prāsk-*, което може да бъде определено като звукоподражателно образувание, съотнесено с конкретна „типична ситуация“ (по Вежбицка) при възникването си. Смятаме, че има семантични основания да реконструираме първично значение на глагола, обозначаващо тази ситуация, като ’удрям силно, с шум’, тъй като това значение е съхранено днес в български, чешки, словашки, полски език. Тази хипотеза е съзвучна със заключението на Ф. Славски, че праславянските и балтийските глаголи на *-skaje*, *-skati* (като праслав. *pleskati* ’удрям с длани, пляскам’⁴⁰, *pl’uskati*, *pr’skati*, *trěskati*⁴¹) обикновено са звукоподражателни и корените им окончават на *-sk-* (Sławski 1974: 50). Според него поради големия брой на тези

от една страна, и езиците от типа на хетския и тохарския, където почти към всеки глагол (с малки изключения) може да бъде образуван „глагол на *-sk-*, включен към парадигмата на основния глагол“ (Иванов 1981: 206). В хода на историческия развой и на по-нататъшното диалектно членение на индоевропейските езици семантичната функция на този суфикс се специализира по различен начин, като в тохарските езици например глаголите на *-sk-* стават каузативни, а „изходното състояние може да бъде реконструирано въз основа на такива изолирани глаголи в тохарски, които вече не се разглеждат синхронно като отнасящи се към глаголи на *-sk-*“ (Иванов 1981: 207). Като пример В. Иванов посочва глагола *pāsk* ’пазя, защитавам, съблюдавам’ (= стинд. *rakṣ-*), който „в тохарски В е глагол, неразложим на части, но в общотохарския безспорно е бил произведен глагол, за което свидетелства съотношението между тох. В *pāsk* : тох. А *pās* ’съхранявам, паса, спасявам“ (Иванов, пак там). Нещо повече, в хронологичен план той отнася тох. В *pāsk* към момента на формиране на италийско-тохарските диалектни връзки, за което сравнява формата за сег. вр. на лат. *pāscō* (и предполага дуративно значение). В крайна сметка стига до заключението, че основите на *-s-* и на *-sk-* са били паралелни в индоевропейския праезик (Иванов 1981: 207). Особено съществено е споменатото и по-горе заключение, че „в някои индоевропейски езици *-skē/o* е малко употребимо и аналогична функция се изпълнява от суфикса *-st(o)-*“ (Иванов 1981: 209).

⁴⁰ Срв. БЕР (5: 392), където праслав. **pleskāti*, *plěskāti* се извеждат от междум. **ples*, *plěs*, което смятаме за погрешно и предвид казаното по-горе за словообразуването на тези глаголи.

⁴¹ Срв. обаче Ж. Ж. Варбот, която изрично подчертава (както беше посочено и по-горе), че „цял ред праславянски и славянски глаголи, за които обикновено се предполага звукоподражателен произход, по-скоро имат първични (във всеки случай на индоевропейско ниво) пълнозначни корени или основи“, а като пример за това посочва именно праслав. **trěskati* ’трещя’ (заедно с праслав. **toršćiti* [> рус. *торошиться*, *таращить(ся)* ’опулвам (се), облещвам (се), кокоря (очи)’], праслав. **tǫrxati*, които възхождат към ие. **ter(e)-* ’дера, одирам’.

звукотипражатели и експресивни глаголи по-нататък *-sk-* се абстрахира и започва да функционира като суфикс за образуване на други звукотипражатели глаголи от първични ономаатопеи (Sławski, пак там).

Глаголите с подобен звуков облик, включително и вторично образуваните, съдържат допълнителни семи, акцентиращи върху интензивността на действието (а) и върху звука, който обикновено го съпровожда (б). Те са отразени и в речниковото тълкуване на *пр̀скам* разг. 'удрям силно (а), шумно (б) и обикн. счувам (нещо)' (РБЕ). Някои от значенията на глагола *пр̀скам* са отдалечени значително от тази първична семантика по начина, по който е отдалечено и съвременното значение на глагола *пер̀а* 'очиствам, отстранявам кал, мръсотия и под. от тъкан, плат, дреха и др. с вода и обикн. със сапун, специален препарат и др.' (РБЕ) от първичното значение на корена. Съществена роля за това отдалечаване играе и семантичната стойност на признаците за интензитет и за звук, характеризиращи действието, изразител на което е и елементът *-sk-*, функциониращ вторично като словообразователен формант в експресивни образувания⁴². Такива признаци Е. Пернишка нарича „семантични признаци от формата“ и определя като явни семантични признаци (Пернишка 1993: 44). Не винаги обаче от синхронна гледна точка тези иначе явни признаци са

⁴² Както отбелязва И. Добрев, допълнителната семантика, която глаголните суфикси по принцип добавят към значението, се изразява в промяна (усилване) на глаголната основа, което води и до **модификация на нейното значение** (а съответно и до значенията на производните). Примерите за аналогична промяна, които дава той, илюстрират възможните семантични изменения, до които води добавянето на *ie*. показател за интензивност (фреквентност) на действието. Става въпрос за събирателно-множествената наставка *H₂*, която е означавала тоталност (цялостност) на действието и е могла да се развие в наставка за интензивно (фреквентно) действие. Такава промяна се наблюдава напр. в лат. 1 л. ед. ч. сег. вр. *dūco*, 2 л. ед. ч. *dūcis* 'влача, вода' (< *ie*. **dūc-e-s*) срещу 1 л. ед. ч. сег. вр. *ēdūco*, 2 л. ед. ч. *ēdūcās* (с *-as* от *-eH₂-s*) 'възпитавам'; лат. *dīco*, *dīcis* 'казвам' срещу *dico*, *dicās* 'възвествявам'; *flīgo*, *flīgis* 'удрям, блъскам' срещу *prō-flīgo*, *prō-flīgās* 'разбивам' (Добрев 1982: 96).

напълно очевидни. Това с особено голяма сила важи за глаголната лексика, която е обект на настоящото изследване.

2. 2. Етимология на глагола *пращя*

Глаголът *пращя* и съответствията му в срхр. *prāштити*, *праштīm*, *prāштити*, *праштīm* 'пращя', диал. *prāштѐт*, *праштīm*, чеш. *praštiti*, *praštím* 'ударя', *praštiti sebou* 'падна, похлъзна се, плъосна (се), просна се', *praštiti dveřmi* 'затръшна врата, затворя с шум врата', *praštěti*, *praštím* 'пращя, пукам', словаш *praštit'*, *praštím* 'ударя, цапна', *praštit' sa* 'ударя се о нещо', *praštat'*, *praštím* 'пращя, пукам' възхождат към праслав. **prāščāti*, **prāščq* и **prāščiti*, **prāščq*, от по-ранни **prāskjāti*, **prāskjq* и **prāskiti*, **prāskjq*, паралелни форми на праслав. **prāskāti*, **prāskājq* (> *prāскам*).

Словообразователно *пращя* се отнася към *prāскам*, както *врещя* към *врāскам*, *крещя* към *крjāскам* и др. (БЕР 5: 621). Без съмнение тези морфологични трансформации са свързани и с изначалната интензивност на глаголната основа на праслав. **prāskāti*, **prāskājq* (> *prāскам*), тъй като в праславянската епоха интензивността при глаголите се е изразявала именно във възможността от дадена основа да бъдат образувани глаголи с каузативно и итеративно значение (Добрев 1982: 53). В случая за праслав. **prāščāti*, **prāščq* и **prāščiti*, **prāščq* (от по-ранни **prāskjāti*, **prāskjq* и **prāskiti*, **prāskjq*) е възможно да се допусне итеративно или каузативно значение, като вторичните форми с *šč* (> *щ*) могат да бъдат резултат от добавянето на

показателя за итеративност или каузативност на действието *-i*⁴³. За това, че *пращя̀* трябва да се разглежда като итератив или каузатив срв. и други глаголи, образувани по същия начин, при които признакът 'шум' отсъства: *блещя̀*, *лъщя̀*, *пощя̀* и др.

Признакът 'шум', присъстващ в изходното значение на праслав. **prāščiti*, **prāščq*, **prāskjāti*, **prāskjq*, **prāskiti*, **prāskjq*, праслав. **prāskāti*, **prāskājq*, може да бъде основа за няколко семантични прехода. Лексико-семантични полета, образувани въз основа на този признак при други глаголи, ще бъдат представени в Трета глава (т. 3.2.).

⁴³ За това, че *eĭ* (*i*) е показател за каузативност или итеративност на действието вж. по-подробно И. Добрев (Добрев: 98-100).

3. СЕМАНТИЧЕН АНАЛИЗ НА ГЛАГОЛА *ПРА̀СКАМ* И СЕМАНТИЧНИ ПРЕХОДИ В ЕТИМОЛОГИЧНОТО МУ ГНЕЗДО

Всеки един от съществуващите в изходното значение на глагола *пра̀скам* семантични признаци е основа за разнообразния и многопосочен семантичен развой, който се наблюдава в рамките на етимологичното гнездо този глагол. Тук ще бъдат разгледани вторични значения, възникнали въз основа на тези признаци. В хода на изследването ще се опитаме да систематизираме различните посоки на семантичния развой и резултатите от семантичните преходи, които се осъществяват в рамките на това етимологично гнездо, да изясним връзките между отделните значения и отношенията на производност между тях, мотивирани от конкретните семантични признаци.

Преди всичко ще направим опит да разчленим семантиката на глагола *пра̀скам* на най-малките семантични единици, които се съдържат в изходното му значение, за да изясним основата за многопосочния семантичен развой. За целта ще се опираме на съществуващите в изходното значение на глагола семи, т. е. **ще бъдат открити основните компоненти**, изграждащи първичното му значение. При това изхождаме от разбирането, че тези семи могат да бъдат извлечени от самото речниково тълкуване на глагола, тъй като е известно, че „всяко тълкуване (на лексикалното значение в речника) се строи чрез набор от семантични единици, съответстващи на елементарни понятия“ (Катц 1981: 36). Компонентният анализ ще бъде първата стъпка в изследването, чиято цел всъщност е да бъдат определени отделните „елементарни понятия“, които стоят в основата на семантичния развой в етимологичното гнездо на глагола *пра̀скам*.

Втора стъпка от анализа ще бъде опит да се направи **семантико-мотивационната реконструкция**, чрез която да се разкрият логическите връзки, на които се базират семантико-деривационни отношения между всеки две значения в рамките на гнездото. Хипотезите за ономасиологичната мотивация и съответно за регулярността на установените семантични преходи ще бъдат верифицирани чрез примери за аналогичен развой при други, несродни думи. Два и повече случая на паралелен развой ще бъдат основание съответният преход да бъде определен като регулярен и той ще бъде включен в приложението *Каталог на семантични преходи преходи, установени в процеса на изследването*.

В хода на изследването ще бъдат направени и някои наблюдения върху различните начини, по които се формират някои лексико-семантични полета.

Един от най-трудните въпроси при определяне на компонентната структура на даден многозначен глагол е въпросът кое значение на глагола трябва да бъде прието за първично, изходно за всички останали в гнездото. Като имаме предвид приетата на този етап от нас етимологична хипотеза за произхода на глагола *прàскам*, за изходно приемаме разговорното му значение 'удрям силно, с шум и обикн. счупвам (нещо)' (РБЕ). Споделяйки виждането, че семантичното съдържание по принцип е комбинация от елементарни понятия, отразени в речниковото тълкуване на думата, установяваме, че в изходното значение на *прàскам* са налице няколко семи, свързани с от една страна с първичното действие, назовано с глагола, а от друга – с определени характеристики на това действие:

а) 'удрям' (= 'нанасям *рязък*, *бърз тласък* или докосване на един предмет до друг *със сила*, *замах* и *от разстояние*', РБЕ)

б) 'силно'

в) 'шумно'

г) '(обикновено) счупвам' ('с чупене правя нещо на късове; с чупене повреждам нещо, строшавам', РБЕ).

Както вече беше изяснено, при разгледания по-горе глагол *пер̀а* ядреният признак 'удрям', наследен от значението на първичния индоевропейски корен, се пази в значението 'бия, удрям, пердаша', но отсъства в съвременното основно общобългарско, вторичното по произход значение на същия глагол 'очиствам, отстранявам кал, мръсотия и под. от тъкан, плат, дреха и др. с вода и обикн. със сапун, специален препарат и др.'. При глагола *пр̀аскам* обаче първичната семантика на корена включва както изходния признак 'удрям', така и допълнителните признаци, свързани със словообразуването му, за (интензивен) начин на извършване на действието ('силно'), съпроводено от звук ('шумно'). Комбинацията от тези признаци представлява неразчленимо единство, определящо семантиката на глагола *пр̀аскам*, което личи не само от описателното му тълкуване в РБЕ, но и от примера, с който е илюстрирано неговото значение: *Праскам чашата в пода* (= 'удрям чашата силно, шумно в пода и я счупвам').

Всеки от отделните компоненти в значението на глагола *пр̀аскам* може да бъде основа за вторична (семантична) номинация, при която, както вече беше изяснено в уводната част, се извършва **съкращаване, добавяне, заместване** или **преструктуриране** на семи – както ядрени, така и периферни (Пернишка 1993: 85). Така в етимологичното гнездо на глагола *пр̀аскам* вторично възникват нови значения, които могат да бъдат обособени в няколко групи, съответстващи на посочените семантични признаци в изходното му значение : а) 'удрям'; б) 'силно';

в) 'шумно'; г) '(обикновено) счупвам' (признак за цел / резултат от действието).

В по-нататъшното изложение ще направим опит да систематизираме вторично възникналите значения в етимологичното гнездо на глагола *прàскам* въз основа на признаците 'удрям (силно)' и 'шумно'. При тази систематизация ще бъдат изградени и хипотези за мотивацията за възникването на всяко от вторичните значения, които ще бъдат аргументирани чрез прояви на семантичен паралелизъм.

3. 1. ЗНАЧЕНИЯ, ВЪЗНИКНАЛИ ВЪЗ ОСНОВА НА СЕМАНТИЧНИЯ ПРИЗНАК 'УДРЯМ'

3. 1. 1. 'Удрям силно, шумно и обикн. счупвам (нещо)'

→ 'удрям силно'

Основният семантичен признак 'удрям' при *прàскам* е допълнен от признаци за **начин** на извършване на действието и за **цел (резултат)** на действието. Това ясно се вижда и от речниковото тълкуване на първичното значение на глагола *прàскам* 'удрям *силно, шумно* и обикн. *счупвам (нещо)*'. Резултатът от действието, посочен в тълкуването на *праскам* (= „и обикновено счупвам“), може да бъде свързан с признака за интензивност на действието, т. е. да се разглежда като резултат от първично значение 'удрям (толкова) силно (и с шум), (че) обикновено счупвам'.

Не при всички значения на глагола *прàскам* и на неговите производни обаче признакът за резултат от действието е налице. При

някои от тях липсва и признакът за звук, съпътстващ действието. Поради това може да се каже, че значенията, които попадат в тази първа подгрупа, възникват в резултат от **съкращаване** на признаците за звук ('с шум') и за резултат от действието ('обикновено счувам'). В тяхната основа стои само признакът за интензивност на първичното действие удряне, при това в някои случаи той е имплицитен (не е изразен чрез речниковото тълкуване). В тази група попадат следните значения:

прàскам разг. 'удрям силно', 'чукам силно' (БЕР 5: 601)

прàсвѣм несв. 'удрям силно' (Страхилово, Свищовско)

прàскум 'удрям силно' (Кукуш)

запрàскувàm 'забивам силно' (Банско)

напрàскам, напрàсквам разг. 'праскам, бия някого много, в голяма степен; набивам, натупвам' (Геров 3: 202)

прàскѣм 'бия' (Тихомирово, Старозагорско)

напрàскам, напрàсквам 'набивам, набъхтвам' (БЕР)

спрàскам, спрàсквам 'набивам някого' (Доброславци, Софийско)

упрàскѣм, упрàсквѣм 'набивам някого' (Троян).

Значение 'удрям силно' имат и някои от славянските съответствия на глагола *прàскам*: чеш. *prásknouti* 'шибна, ударя силно', словаш. *práskat'* 'шляпам, шибам', пол. диал. *praskać, praskam* 'шибам, удрям силно, бухвам', горлуж. *praskać, praskam* 'шибам, плющя с камшик'.

Посочените значения разглеждаме като вторични, получени в резултат от семантичен процес, при който някои от периферните признаци (видови семи), присъстващи в изходното значение на глагола *прàскам*, отпадат. Известно е, че функцията на видовите семи е да

поясняват родовата и по такъв начин да разграничават лексикалното значение на конкретната дума от други близки по значение в същата парадигматична (класификационна) група (Пернишка 1993: 42). В конкретния случай наблюденията ни показаха, че след отпадането на признаците 'с шум' и 'обикновено счупвам' значението се стеснява до една архисема ('удрям') и една видова сема, характеризираща действието като интензивно ('силно'). Приемайки, че значението 'удрям силно', засвидетелствано за глагола *прàскам* и за някои негови производни, е вторично, допускаме като възможен семантичния развой '**удрям силно, шумно и обикн. счупвам (нещо), фраскам**' → '**удрям силно**'. Можем ли да определим тази семантична промяна като регулярен семантичен процес?

Установяването на паралелен развой в този случай донякъде е затруднено от факта, че не винаги речниковото тълкуване е така детайлно и описателно, както е при *прàскам*. Срв. напр. значението на глагола *фрàскам*, посочен като синоним на *прàскам*, който в РБЕ се тълкува по друг начин: *фрàскам* разг. 'удрям, шибам' (РБЕ). Често някои от допълнителните признаци, които биха могли да се възприемат като факултативни (напр. 'силно', 'обикновено счупвам' и под.), „се спестяват“ и в тълкуванията на някои диалектни глаголи, което в определени случаи допълнително затруднява тяхното етимологизиране. Все пак наблюденията ни показаха, че значението 'удрям (силно)' може да възникне в резултат от стесняване на изходните значения на глаголи, които са по-богати на семантични признаци. Най-често това са глаголи, назоваващи обичайни битови дейности (обикновено извършвани ръчно, предимно в миналото). При тях признаците, които отпадат от изходното значение, също са свързани с конкретната цел на действието (или очаквания резултат от него). Такава семантична промяна се забелязва при глаголите:

грухам диал. 'чукам жито, за да му паднат люспите; чрез удряне отделям зърната на царевица от кочана им' (РБЕ) → *грухам* 'бия' (Кесарево, Горнооряховско);

мъна 'отделям влакната на лен или коноп от паздера, обикн. с удряне, чукане' (РБЕ) → *мъна* прен. 'бия, удрям' (Троян; Еленско; Страхилово, Свищовско), *мёнам* 'бия, удрям' (Хвойна, Павелско, Асеновградско);

меля 'стривам зърнени храни или други зърна на прах или на по-дребни частици', 'очуквам коноп' (Кръвеник, Севлиевско) → *мела*, *мелна* 'бия с тояга, дърво' (Зап.);

люскам 'лющя, беля зърна от шушулките' (Доброславци, Софийско)' → *люскам* 'удрям' (Доброславци, Софийско; Кръвеник, Севлиевско; Чепино);

лющя 'махам люспа, обвивка, кора, мазилка и под. от нещо, беля, люпя' (РБЕ) → *лющя* диал. 'удрям някого или нещо' (РБЕ), 'удрям' (Макоцево, Софийско), *люща* таен зидарски говор 'удрям, бия, чукам' (Смолско, Пирдопско), *залиюща* 'удрям силно плесница' (Смолско, Пирдопско), *олюща* таен зидарски говор 'набия' (Смолско, Пирдопско);

лущя, *луща*, *луцим* диал. 'лющя', *лущам* 'лющя' (ЮЗ), *лущѐм* 'лющя' (Смолянско), *отлущвам* 'обелвам орех' и др. → *лущя* таен зидарски говор 'бия' (Ковачевица, Гоцеделчевско), таен дръндарски говор 'удрям бързо' (Илинден, Гоцеделчевско);

излусквам 'излющвам' → *лусна* 'блъсна' и *лускам* 'блъскам, изтезвам', както и чрез диалектните девербативи *лусканик*, *лусник* 'плесница' (Буново, Пирдопско);

лүзгам 'беля, лющя'*⁴⁴ → (*лүзгам* *'удрям, за да олющя') → *лүзгам* диал. 'бия, удрям', *лүзгам (са)* 'удрям (се)' (Радовене, Врачанско), *лүзнем* таен ученически говор 'бия, удрям' (София), 'удрям силно' (Доброславци, Софийско; Говедарци, Самоковско), 'удрям по главата' (Радуил, Самоковско), *лүдзнем* 'удрям' (Трън; Станьовци, Брезнишко), *лүдзнем се* 'удрям се по главата с твърд предмет' (Брезнишко);

лүнзим 'одирам кожа' (Комщица, Годечко) → *лүнзим* 'бия' (Комщица, Годечко)⁴⁵;

лүня, лүна, лүним диал. 'лющя, беля', *лүня* диал. 'люпя' (РБЕ), *залүня, залүпвам* (и *залүпвам, залүпям*) диал. 'започвам да лющя', *излүня, излүпвам* (и *излүпям*) диал. 'излющвам, обелвам', *излүня се, излүпвам се* (и *излүпям се*) диал. 'излющвам се; пада ми кожата, черупката; падат ми люспите' и др. → *лүня* диал. 'удрям, бия', *лүним* 'бия' (Говедарци, Самоковско), *налүня, налүпвам* диал. 'набивам';

олүпвам диал. 'олюпвам, олющвам' (РБЕ), *налүпвам* диал. 'налюпвам' → *лүнам* разг. 'бия някого, тупам; (за сърце) бия, пулсирам, тупам' (РБЕ), 'бия, удрям' (Радовене, Врачанско), *лүпвам, лүпна* диал. 'удрям веднъж или няколко пъти по веднъж', *лүпкам, лүпна, лүпнувам* диал. 'бия, удрям', *налүпам* диал. 'набивам', *налүпкам* диал. 'набия', *олүпам, олүпвам* диал. 'наудрям, удрям някого' (Ново село, Видинско);

жуля 'трия, претривам, обикн. кожа' (РБЕ), 'трия (силно), дера, одирам; обелвам' (Чешнегирово, Пловдивско), *ожүлвам* 'трия, претривам, обелвам с жулене обикн. кожа, жуля, охлузвам' (РБЕ) → *жуля* 'търкам, трия, обикн. за да изчистя нещо' (РБЕ) →

⁴⁴ Значението 'беля, лющя' на праслав. **luzgāti* (> *лүзгам*) се възстановява в БЕР 3: 492, под *лүзгам*¹.

⁴⁵ Диалектният глагол *лүнзим* е образуван с вторично -н- в съчетанието -дзн- (БЕР 3: 513).

жуля 'удрям с камшик, пръчка и под., с който оставям следа по кожата, шибам' (РБЕ), *жуля* 'удрям някого с тънка пръчка' (Славейно, Смолянско; Петково, Давидково, Ардинско), *ожульвам* прен. разг. 'удрям, бия, жуля' (РБЕ);

дърмоня диал. 'пресявам нещо с дърмон' → *дърмоня* 'нанасям бой, бия' (Горнооряховско). В БЕР има и обяснение, че „значението на *дърмоня* 'бия' е възникнало по това, че при сеенето дърмонът⁴⁶ се удря“. Тъй като глаголт е каузативен, образуван от същ. име *дърмон* 'кожено решето с едри дупки за отвяване на зърното след вършитба' (РБЕ), а то е определено като заемка от гр. *δερμόνι* (*δρεμόνι*, *δρυμόνι*) (< гр. *δέρμα* 'кожа'), се прави сравнение и между значенията на други производни на гръцка почва: гр. *δέρμος* 'биене, побой' и гр. *δέρω* 'дера, удрям' (БЕР 1: 434). Впрочем аналогичен преход се наблюдава и при българския глагол *дера̀* 'отделям, свличам кожата, обикн. на заклано животно', разг. 'с рязко, силно дърпане правя на части (платно, хартия и под.), късам, разкъсвам' (РБЕ) → *дера̀* прен. разг. 'нанасям силен, жесток побой на някого, бяхтя' (РБЕ). Срв. и възвратната форма *дера̀ се* разг. '(за платно, хартия и под.) ставам на късове, на части, обикн. при рязко, силно дърпане' (РБЕ) → *дера̀ се* диал. 'бия се' (РБЕ) (сроден с гр. *δέρω*, вж. БЕР 1: 343–344). Срв. подобен развой и при англ. *hide* 'кожа (на едро животно); одрана кожа', разг. шег. неодобр. 'човешка кожа' и *hide* разг. 'бия'.

Любопитен преход се наблюдава и при глаголя *клѐня* 'изтънявам острието на сечиво, ръбовете на воденичен камък и под. с чукане, коване' (РБЕ), който има разширено значение 'размахвам се и се удрям' (РБЕ), както и специализирано '(за животно) размахвам и удрям равномерно, обикн. дълги и увиснали уши' (РБЕ). Тези вторични

⁴⁶ *Дърмон* (< гр. *δερμόνι*, произв. гр. *δέρμα* 'кожа' (БЕР 1: 464).

значения също възникват чрез отпадане на първичния признак за цел (резултат) на действието, основен в изходното значение.

Приведените примери очертават по-общия семантичен развой 'със сила (с удар) върша някаква работа (отделям, смилам, смачквам и под.)' → 'удрям силно'. Връзка между тези две значения беше установена и по-горе, но с обратна посока на развоя (вж. 2. 'удрям, бия силно' → 'работя усилено'). Какви други изходни значения могат да бъдат основа за вторичното значение 'удрям (силно)', ще бъде изследвано по-подробно в Трета глава, т. 1. **Лексико-семантично поле 'удрям'.**

3. 1. 2. 'Удрям силно' → 'със силен удар извършвам някакво конкретно действие'

Признакът за интензивност на действието стои в основата на някои по-конкретни значения в етимологичното гнездо на глагола *прàскам*, назоваващи разнообразни действия. В тези случаи може да се говори за конкретизация на значението 'удрям силно', съпътствано от привличане на допълнителни признаци, указващи субекта, обекта или целта на действието (както е напр. при чеш. *práskati, práskám* 'плющя, обикновено с камшик', горлуж. *praskać, praskam* 'шибам, плющя с камшик', където се наблюдава конкретизация на инструмента на действието). Този семантичен процес може да бъде представен чрез следната семантична верига:

прàскам 'удрям силно, шумно и обикн. счупвам нещо' → *прàскам* 'удрям силно' → *прàскам* (и произв.) 'със силен удар извършвам определено (конкретно) действие / постигам някакъв резултат'.

В рамките на етимологичното гнездо на глагола *пр̀аскам* последната степен от посочения развой е представена чрез следните значения::

пр̀аскам 'затръшвам'⁴⁷ (врата и др.)' (Джурково, Асеновградско), в израз *праска вратана* 'затръшва вратата' (Ситово, Пловдивско);

пр̀аскат са '(за овни) кюскат се, бият се с глави' (Дряново, Ждребово, Ахряне, Смолянско; Триград, Девинско);

пр̀аскъм съ 'удрям се по тялото с ръце (като израз на голяма мъка и тревога)' (Българи, Царевско);

запр̀асквам 'забивам със сила гвоздей в дърво или друг предмет' (Странджа);

Успореден развой се наблюдава и при други глаголи със значение 'удрям силно'. Срв. напр. *тр̀ещам* диал. 'бия, набивам, натупвам' (Геров)⁴⁸ → *тр̀ешвам, тр̀ешкам* 'затварям със сила, с удар' (с пример *Децата тр̀ешкат вратата*, РБЕ), *затр̀ешвам* 'затварям силно с блъскане, с тръшкане (обикн. врата)' (РБЕ); *л̀упам* разг. 'бия някого, тупам' (РБЕ), 'бия, удрям' (Радовене, Врачанско) и 'хлопам, блъскам врата' (Банско). Срв. и чеш. *prásknouti* 'шибна, ударя силно' → чеш. *prásknouti* 'шумно затворя, затръшна (врата).

Като редовен може да бъде определен и преходът 'удрят силно' → '(за овни) бият се с глави', за което срв. значенията на глагола *к̀юскам* разг. 'удрям, блъскам, чукам' и *к̀юскам* '(за дребен рогат добитък) удрям си главата в главата на друг' (Смолянско; Павелско, Хвойна, Асеновградско; Средногорци, Маданско).

⁴⁷ Значението на глагола *затр̀ешвам* е съвсем конкретно: 'затварям силно с блъскане, с тръшкане (обикн. врата)' (РБЕ).

⁴⁸ Диал. *тр̀ещам* 'бия, набивам, натупвам' (Геров) > **тр̀ещвам, тр̀ещна* > *тр̀ешвам, тр̀ешкам* (БЕР 8: 338).

3. 1. 3. 'Удрям силно' → 'тъпча, натъпквам'

Освен чрез конкретизация на обекта на действието значението 'удрям силно' може да бъде стеснено и на практика променено в случаи, в които резултатът от действието заема мястото на ядрения семантичен признак 'удрям'. Няколко такива случая ще бъдат представени по-долу.

В етимологичното гнездо на глагола *пръскам* е засвидетелствана и префигирана форма със значение 'натъпквам':

напръсквам 'натъпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, наджасвам'.

Това вторично значение би могло да възникне в резултат от семантичния преход 'удрям (силно)' → 'натъпквам', мотивиран от признака за интензивност на действието, съществуващ в изходното значение ('удрям толкова силно, че натъпквам нещо някъде'). Може да бъде предположена и междинната степен 'със силен удар натъпквам', при което логическата връзка между изходното и вторичното значение би била същата, както при представената по-горе подгрупа 'удрям силно' → 'със силен удар извършвам някакво (конкретно) действие'.

Интензивността на действието, отразена в тълкуването на значението на глагола *напръсквам*, без съмнение е свързана и със семантиката на префикса *на-*: 'довеждане на действието до резултат, извършване на действието интензивно и в посока към вътрешността на обекта, напр.: *набутвам, навирам, наливам, намушвам, натъпквам, нахлувам, нахълтвам* (РБЕ, т. 10: 14, зн. 9). За подобна промяна срв. и *джаскам* разг. 'грубо и силно удрям, блъскам, джасам' (РБЕ) → *наджасвам, наджасквам* разг. 'джаскам много, в голяма степен или

напълно, докрай' и 'натъпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, надумквам, напрасквам' (РБЕ).

Заключението, че значението 'тъпча, натъпквам' редовно може да възникне при глаголи с изходно значение 'удрям (силно)', може да бъде подкрепено от редица семантични паралели:

бия 'удрям, блъскам нещо, някого или върху, по нещо' (РБЕ) → *набивам* 'с удари вкарвам остър предмет (гвоздей, клечки и под.) дълбоко навътре в нещо, зачуквам, забивам' (РБЕ); срв. и причастията *набит* 'който е много пълен; натъпкан, претъпкан' (РБЕ);

чукам 'удрям с чук' → *начуквам* 'вкарвам нещо (пирон, клин и под.) някъде с чук, чукане, зачуквам, набивам, забивам' (РБЕ);

фр̀скам разг. 'удрям, шибам' (РБЕ), *нафр̀скам* разг. 'набивам, натупвам, набухвам, наблъсквам, нашибвам' (РБЕ) → *нафр̀скам* 'напълвам, натъпквам, наблъсквам' (РБЕ);

бл̀скам 'бия, удрям жестоко, б̀хтя' (РБЕ) → *бл̀скам* 'натъпквам нещо в голямо количество или голям брой неща някъде' (РБЕ), *набл̀скам* 'вкарвам с бл̀скане, натиск някого, нещо, някъде, натиквам, набутвам' (РБЕ).

Тук могат да бъдат добавени и значенията на *т̀птя* 'тъпча', *т̀пта* 'тъпча; вървя' (Странджа), 'тъпча, стъпквам' (Нова Надежда, Хасковско), *т̀птам* 'пълня чушки, тиквички с месо, ориз и др.' (Доспат), от една страна, и от друга – *т̀пча* 'п̀хам, бутам нещо да влезе, да се събере някъде' (РБЕ), *нат̀пквам* 'вкарвам нещо някъде (в някакъв съд, помещение и под.) на тясно място или в голямо количество, плътно и обикн. със сила, с натиск; нап̀хвам, наблъсквам, набутвам, намушквам' (РБЕ). В БЕР тези глаголи са определени като паралелни звукоподражателни образувания (БЕР 8: 525–526). Регулярният семантичен развой между значенията 'удрям (силно)' →

’тъпча, натъпквам’ обаче, представен чрез изброените по-горе глаголи, може да бъде аргумент в полза на допуснатото в БЕР извеждане на *тъптъ* от ие. корен **(s)teu-p-* ’удрям, блъскам’, както и за установяването на отгласни отношения между праславянските корени **tър-* и **tur-* в праслав. **turāti* (> *тунам*) (БЕР : 526). При това за изходна основа на семантичния развой трябва да бъде определено значението на *тунам* разг. ’бия, наказвам с бой’ (РБЕ), а хипотезата за звукоподражателен произход на глаголите следва да бъде изоставена.

Такава семантична промяна може да бъде установена и при други глаголи с общ произход, при които в процеса на историческия развой на езика възникват специализирани значения, допълнително раздалечени и поради различни морфологични изменения. Така например образуването с друго консонантно разшрение ие. корен **(s)teu-k* от същото първично ие. **(s)teu-* ’удрям, блъскам’ (schlagen, stoßen)⁴⁹ е източник на праслав **tъkāti*, **tъkq* и **tъkājq*, чийто продължител е българският глагол *тъкам* ’блъскам да падне’ (Габрово, Ксантийско), *тъкна (се)* ’кича се с цвете’ (Банско) и др. (БЕР 8: 495–498). Близки до първичното значение ’удрям, блъскам’ са значенията на стб. *тъкнѣти*, *тъкнѣ*, *тъкнѣши* ’бутна, блъсна; поразя, смутя душевно; промуша (образно)’ (Супр., Стб. речник 2, 986), стб. *тъкатн*, *тъкѣ*, *тъчѣши* ’бутам, блъскам, ритам’ (Супр. Стб. речник 2, 986), ’бия’ (Супр., цит. по БЕР 8: 496), пол. *tknąć*, *tknę* ’ударя (с ръка, оръжие, пръчка); срв. и произв. *ткъалу* ’малък дървен съд за чукане на сол, чесън’ (Бабяк, Разложко). Много по-широко засвидетелствано в етимологичното гнездо на *тъкам* обаче е вторичното значение ’тъпча,

⁴⁹ За многопосочния семантичен развой на славянските продължителни на праслав. отгласен ред **tur-*, **tър-*, **tyr-*, който отново се извежда от ие. кор. **(s)teu-*, вж. Deukova 2015.

натъпквам': *тѣкам* 'тикам, пѣхам' (Сухо, Висока, Солунско), *тѣкнувам* 'втѣквам, въвирам; тикам, пѣхам' (Чепино, кв. на Велинград; Сухо, Висока, Солунско), стб. *натъкатн, натъкѣ, натъчешн* 'наблъскам, набутам, натъпча, напълня догоре' (Зогр., Мар.); срв. и рус. диал. *ткать* 'пѣхам, въвирам, втѣквам', чеш. *tkáti, tkám*, остар. *tku* 'пълня, тъпча, пѣхам, мушвам, въвирам' (БЕР 8: 497).

Установяването на регулярността на семантичния преход 'удрям' → 'натъпквам' дава възможност с по-голяма степен на вероятност да определяме произхода на глаголи, засвидетелствани със значението 'натъпквам', когато това значение би могло да е получено в резултат от аналогичен семантичен развой. Такъв например е глаголят *бутам* разг. 'турям, слагам набързо, обикн. небрежно нещо някъде, в нещо, пѣхам, завирам' (РБЕ), *набутвам* разг. 'вкарвам, втиквам нещо или някого с бутане някъде, натиквам, наблъсквам; вкарвам нещо, някого или много неща, хора в малко, тясно помещение, пространство, натиквам, наблъсквам, натъпквам, навирам'. Някои южнославянски съответствия на глагола *бутам* също имат значение 'тъпча, натъпквам': сръхр. *бѣтати* 'тъпча, набивам', словен. *bùtati, bútam* 'набивам, натъпквам, бутам'. Дали обаче посочените значения са производни от възможното предполагаемо изходно значение 'удрям (силно)', както при останалите глаголи в тази семантична група? На българска почва такова значение има само диалектното *бутам* 'бия мляко, за да се получи масло' (РБЕ). Имаме ли основание да приемем това твърде конкретно диалектно значение за изходно и първично спрямо значението на *бутам* разг. 'турям, слагам набързо, обикн. небрежно нещо някъде, в нещо, пѣхам, завирам'? Отговор на въпроса кое е първичното значение трябва да бъде потърсен в етимологията на глагола, за която обаче съществуват различни мнения. В БЕР за глагола *бутам* се допуска родство с итал. *bottare, buttare* 'бутам, удрям', което

на свой ред е се определя като „заето от герм.“ (БЕР 1, 92). Връзката с италианските глаголи, предположена всъщност в „Rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika“ (RJA 1. 748, цит. по ЭССЯ 3: 102) и поддържана от Бернекер (Berneker 1, 104) и от Славски (Sławski 1948, 86, цит. по ЭССЯ 3: 102), се коментира като възможна и от Фасмер (Фасмер–Трубачев 1: 252, под *бут*). Той сравнява рус. *бут* 'дребен камък, трошен камък, използван при изграждане на магистрали и запълване на стени' с българския глагол *бу́там* 'удрям, докосвам', словен. *búitati, búitam* 'бия, чукам', *búititi* 'удрям силно' и смята, че е възможно тези думи да са заети от итал. *bottare, buttare* 'удрям, блъскам' с посредничеството на професионален говор на италиански архитекти. Рус. *бут* Фасмер определя като сродно с бълг. *бу́там*, словен. *búitati* 'бутам' и др. (пак там). Хипотезата за заемане от италиански се отхвърля в ЭССЯ, под **butiti (se)* (> срхр. *бу́тити* 'бия масло', словен. *búititi* 'силно (се) удрям, сгромолясвам се', рус. диал. *бу́тить* 'бия, удрям, бяхтя' и др.) и под **butati* (> бълг. *бу́там* и др.). Основен аргумент са „разклоненията на лексикалното семейство с корен **but-* / **but-s-* / **bv-ot-* в славянските (езици)“ (ЭССЯ 3: 102), към което се отнася и съществителното име *бу́ца* 'къс от твърдо, меко или ронливо вещество с неопределена форма' (ЭССЯ 3: 103).

Глагола *бу́там* Ст. Младенов разглежда като произв. от *бут* 'млат на тепавица', което извежда от ие. **bhu-t-* (Младенов 1941: 50). В БЕР също се допуска и възможността глаголът *бу́там* да е домашен по произход. Без да се възстановява праславянска праформа, се предполага връзка с ие. **bhout-*, без посочено първично значение. Като производни от този корен се привеждат още англосакс. *beatan*⁵⁰,

⁵⁰ Англосакс. *bēatan (bēot)* (стангл. *beatan* > англ. *beat* 'бия, удрям', срхол. *boz, bōz, būz* м. 'удар' (> хол. *Amboß*), англосакс. *býtel* 'чук', срхол. *bæzel* 'бияч' ('Schlägel'), стисл. *bøytill* 'конски полов орган' ('Zeugungsglied des Pferdes'); стисл. *butr* 'късо парче дърво' ('kurzes Stück eines Baumstamms'), вж. Harper, Douglas. Etymology of beat, Online Etymology Dictionary, <https://www.etymonline.com/word/beat>. Accessed 10 December, 2022.

ствиснем. *bozan* 'удрям, блъскам', нем. *Amboss* 'наковалня', лат. *confuto* 'събарям', *re-futo* 'отблъсквам' (БЕР 1: 92). У Покорни тези (и други) продължители, образувани с формант *-t-*, се извеждат от ие. **bhāu¹-* : **bhū-* 'удрям, блъскам' (*schlagen, stoßen*), без славянски съответствия. Тук той отнася още алб. *mbüt, mbüs* 'задушавам, удавам' ('*ersticke, ertränke*'), skut. *müs* 'убивам' ('*töte*'), *përmismë* 'смачкан' ('*niedergeschlagen*'), лат. *confütō, -āre* 'събарям, навлажнявам' ('*niederschlagen, dämpfen*'), *refütō, -āre* 'отблъсквам, опровергавам' ('*zurückdrängen, widerlegen*'), вероятно и *fütuō, -ere* 'futuo' ('*beschlafen*') (Pokorny 1959: 112).

Първичният ие. корен **bhāu-* : **bhū-* 'удрям, блъскам' е точен синоним на ие. **(s)teu-* 'удрям, блъскам' (*schlagen, stoßen*), поради което и съответните им български продължители *бутам* (< ие. *bhāu-t-* : *bhū-t-* < ие. **bhāu-* : **bhū-*) и *тѣкам* (< **(s)teu-k-*), както и образуваният с друга степен на коренната гласна *тикам* (БЕР 8: 31–32), имат много близки вторични значения. Паралелизъм се наблюдава при следните тълкувания:

бутам 'напирам, наблягам със сила върху нещо или някого, като го правя да се движи, мести, тикам, блъскам' (РБЕ) – *тикам* 'движа нещо като го бутам пред себе си' (РБЕ), *тѣкъм* 'тикам' (Съчанли, Гюмюрджинско);

бутам 'блъскам, тласкам нещо или някого, за да падне от високо или от право положение' (РБЕ) – *тѣкам* 'блъскам да падне' (Габрово, Ксантийско);

бутам 'допирам, докосвам или разтърсвам, разклащам леко някого, обикн. за да привлече вниманието му' – *дотѣкна се, дотѣквам се* (нар. и *дотѣкувам се, дотѣкам се* 'докосвам се, допирам се', Геров), *натѣквам се* 'обикновено изненадващо, неочаквано и нежелано

срещам, влизам в досег с някого или нещо, попадам на някого или нещо' (РБЕ);

бутам разг. 'турям, слагам набързо, обикн. небрежно нещо някъде, в нещо, пъхам, завирам' (РБЕ), *бутам се* разг. 'влизам бързо някъде, обикн. за да не ме видят, вмъквам се, мушкам се, пъхам се, завирам се' (РБЕ) – *тѣкам* 'тикам, пъхам' (Сухо, Висока, Солунско), *тѣкнувам* 'втѣквам, въвирам; тикам, пъхам' (Чепино, кв. на Велинград, Сухо, Висока, Солунско), *натѣквам* 'вкарвам, втиквам, напѣхвам нещо някъде, в нещо друго или върху нещо, надявам'.

Най-близо до семантиката на разглежданото лексико-семантично поле '**тъпча, натъпквам**' в рамките на етимологичното гнездо на глагола *бутам* са значенията на префигираните производни *набутвам* разг. 'вкарвам, втиквам нещо или някого с бутане някъде, натиквам, наблъсквам; вкарвам нещо, някого или много неща, хора в малко, тясно помещение, пространство, натиквам, наблъсквам, натъпквам, навирам' (РБЕ) и *натѣквам* 'с тикане, грубо вкарвам нещо или някого някъде, обикн. в затворено или тясно пространство, помещение, съд и др., напѣхвам, набутвам, наблъсквам, намушкавам, завирам, навирам, втиквам, въвирам' (РБЕ). И в тези случаи, както и при *напрѣсквам*, съществена роля за интензивността на вторичните значения играе семантиката на префикса.

Установяването на регулярността на семантичния развой 'удрям (силно), блъскам' → 'тъпча, натъпквам' дава основание да определим диалектното значение на *бутам* 'бия мляко, за да се получи масло' (и на срхр. *бѹтѹти* 'бия масло') като по-близко до изходното значение на ие. **bhāi-* : **bhī-* 'удрям, блъскам'. От това значение трябва да бъде изведено и производното съществително име *буца* (< праслав. **butьса*, ЭССЯ 3: 103), така както сродните срхол. *butze* 'отрязано / отчупено парче, буца' ('abgeschnittenes Stück, Klumpen') и норв. диал. *butt* 'тъп,

блок (също дървена скида)' ('Stumpf, Klotz' (auch Holzkufe) се сочат като продължители на ие. *bhǣu-d- : bhū-d-* 'удрям, блъскам' (Pokorný 1959: 112). На регулярността на развоя 'удрям' → 'резултат от действието удряне' ще се спрем в допълнително изследване.

Семантичният преход 'удрям (силно)' → 'натъпквам' е засвидетелстван и в други езици, срв. напр. чеш. *tlouci, tluku* 'бия, удрям, туптя; чукам' → чеш. *tlouci, tluku* 'вбивам, вкарвам, пъхвам' (съответствие на *тлъка̀* диал. остар. 'чукам нещо, за да го сдробя'); англ. *ram* 'удрям (се) силно, блъскам (се), бия, бъхтя' и *ram* 'забивам, набивам, начуквам; тъпча, натъпквам' (с преносно значение 'набивам, натъпквам' в изрази като *to ram home to somebody* 'натъпквам в главата на някого').

3. 1. 4. ('Удрям силно' →) 'тъпча, натъпквам' → 'ям (пия) много'

Вторичното значение 'натъпквам, наблъсквам, надумквам, набумквам, набухвам, наджасвам натъпквам' на префигирания глагол *напрàсквам* (възникнало по модела 'удрям' → 'тъпча, натъпквам') става основа за по-нататъшен семантичен развой, в резултат от който възниква значението на възвратния глагол *напрàскам се, напрàсквам се* 'нахранвам се добре, натъпквам се много' (БЕР 5: 602) и на причастието *напрàскал се* 'напил се' (Банско). Тези значения са резултат от друг регулярен семантичен преход, а именно 'натъпквам' → 'ям лакомо, пия много'. При посочените семантични деривати е съхранен признакът за интензивност (прекомерност) на действието (ядене или пиене), присъстващ както в значението на изходния глагол *прàскам* 'удрям силно, шумно и обикновено счупвам', така и в междинната степен *напрàсквам* 'натъпквам, наблъсквам, надумквам, набумквам, набухвам, наджасвам натъпквам' (РБЕ).

Подобен тристепенен семантичен развой се наблюдава и при други глаголи, при които признакът за интензивност на първичното действие също е налице и в новополучените значения и характеризира яденето като бързо или прекомерно:

би̇я 'удрям, блъскам нещо, някого или върху, по нещо' → *наби̇вам* 'с удари вкарвам остър предмет (гвоздей, клечки и под.) дълбоко навътре в нещо, зачуквам, забивам; с удари или натиск правя нещо да се намести, да се уплътни и под.', диал. 'навлизам навътре някъде, в гора, планина, труднопроходимо място, забивам' (РБЕ) → *наби̇вам* разг. 'ям много и лакомо' (РБЕ);

д̇жа̀скам разг. 'грубо и силно удрям, блъскам' (РБЕ) → *над̇жа̀скам* 'натъпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, надумквам, напрасквам' (РБЕ) → *над̇жа̀скам се* грубо 'поглъщам нещо (обикн. ям, пия) много, в голямо количество, до пресищане, натъпквам се, наблъсквам се, набумквам се, надънвам се, надумквам се, напрасквам се' (РБЕ);

ма̀хам диал. 'удрям, бия, налагам някого или нещо или движа нещо във въздуха като закана, че ще ударя някого или нещо' (РБЕ), *ма̀ам* диал. 'бия', *нама̀ам* 'набия' (Троян), *ома̀хам* диал. 'набивам някого', *ома̀ам* диал., *ома̀увам* 'набивам някого' (Софийско) → *нама̀увам* 'напълвам' (Самоков), *нама̀увам (се)* 'натъпквам (се); навлизам, напълвам' (Банско) → *ма̀ам* 'ям бързо' (Страхилово, Свищовско), *ома̀увам* 'изяждам' (Софийско; Самоков);

му̀ам 'удрям с ожесточение' (Кюстендилско), 'блъскам, бия' (Тръстеник, Плевенско), *му̀ам (се?)* 'удрям' (Ломско) → *му̀хам* диал. и разг. 'мушкам, бода', *му̀хвам* 'мушвам, блъсвам, втъквам', *му̀ам* 'мушкам' (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско; Ракитово, Велинградско), 'блъскам, ръгам' (Лешниковци, Трънско; Бериево, Севлиево; Кюстендилско), *му̀ам (се?)* 'мушкам'

(Софийско; Трънско; Родопите; Монтанско; Родомирско), *мухувам се* 'скривам се, пъхвам се' → *муам* 'лапам, ям лакомо' (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско);

тупам 'удрям нещо меко (дрехи, завивки), за да отстраня праха' (РБЕ), разг. 'бия, наказвам с бой' (РБЕ) → *тупти* 3 л. ед. ч. сег. вр. 'тъпче' (Горна и Долна Василица, Ихтиманско), [*тупащи* 'приспособление за набиване вътъка на килим' (Пирот)] → *тупам* диал. разг. 'ям много', *натупам се*, *натупвам се* разг. 'наяждам се до насита, ям прекомерно'⁵¹.

Примери за други типове семантични промени, въз основа на които може да възникне вторично значението 'ям', ще бъдат разгледани по-подробно в **Трета глава, т. 2. Лексико-семантично поле 'ям'**.

⁵¹ При тези глаголи може да се допусне и преходът 'мачкам, смачквам' → 'ям' (вж. Трета глава, т. 2.3.3.), което обаче е по-малко вероятно, тъй като предполагаемата първа степен от развоя в рамките на гнездото е представена единствено чрез значението на *тупан* 'кълцан, смачкан' (Горна и Долна Василица, Ихтиманско).

3. 2. ЗНАЧЕНИЯ, ВЪЗНИКНАЛИ ВЪЗ ОСНОВА НА СЕМАНТИЧНИЯ ПРИЗНАК 'ШУМ'

Семантичният признак 'шум', присъстващ в основното значение на глагола *пр̀скам* 'удрям силно, шумно и обикн. счувам (нещо)', също е отправна точка за развой на вторични значения. При тях той заема мястото на ядрен (а в някои случаи и единствен) семантичен признак, както при следните значения на глаголите *пр̀скам* и *пращ̀я̀*:

пр̀скам само 3 л. 'издавам силен шум, обикн. при чупене, счупване' (РБЕ);

пращ̀я̀ 'издавам къси, резки, обикн. високи звукове при чупене, пукане, трошене и под.' (РБЕ)⁵².

3. 2. 1. 'Удрям силно с шум (и обикновено счувам нещо)' → 'издавам шум, звук (докато / когато счувам нещо)'

В тази група значенията възникват чрез прегрупиране на семантичните признаци, при което първичният ядрен признак 'удрям (силно)' отпада, ядрото се заема от периферния признак 'шум', а като периферен може да се обособи признакът за резултат от действието ('обикновено счувам'). В резултат от това възникват посочените по-

⁵² Глаголът *пращ̀я̀* е продължител на праслав. **prāšcāti*, **prāšcā* и **prāšciti*, **prāšcā* от по-ранни **prāskjāti*, **prāskjā* и **prāskiti*, **prāskjā* са паралелни форми на праслав. **prāskāti*, **prāskājā* (> *пр̀скам*) (БЕР 5: 621).

горе значения (*п̀раскам* само 3 л. 'издавам силен шум, обикн. при чупене, счупване'; *п̀ращя̀* 'издавам къси, резки, обикн. високи звукове при чупене, пукане, трошене и под. '), чиято семантика може би стои в основата на девербатива *п̀расък* 'шум от пращене; пращене, праскане', засвидетелстван главно в литературата (Вазов, Влайков, К. Христов).

Аналогичен семантичен развой може да бъде забелязан при други глаголи с подобно значение, срв. напр.:

т̀ряскам 'блъскам, удрям нещо със сила, при което се чува трясък' (РБЕ) → *т̀ряскам* 'произвеждам силен шум, трясък' (РБЕ);

б̀ухтя диал. 'удрям силно нещо, като произвеждам тъп, тътнещ шум; б̀хтя' (РБЕ) → *б̀ухтя̀* разг. 'издавам глухи, тътнещи звукове, глух, тътнещ шум, буботя, буча, бушувам' (РБЕ).

Показателни за механизма, по който се осъществява семантичната промяна 'удрям (с шум)' [→ 'издавам шум (звук) (като удрям)'] → 'издавам шум (звук)', до голяма степен са някои от значенията на глагола *б̀лъскам*:

б̀лъскам 'удрям силно нещо в друго нещо, чукам, бия' (РБЕ) →

б̀лъскам прех. 'удрям нещо (камбана, барабан и под.), за да произведа звън, звук, бия' (РБЕ) →

б̀лъскам непрех. '(за тъпан, камбана и др.) издавам отмерен звук чрез равномерни удари, бия' (РБЕ).

3. 2. 2. 'Удрям силно с шум' → 'издавам шум, докато извършвам друго действие'

Като следваща стъпка в посочения по-горе развой могат да бъдат обособени значенията, при които признакът за обичайния резултат от действието, съпроводено от определен шум, напълно отпада. Това прави възможно ядреният признак за звук да се свърже с разнообразни вторични признаци, посочващи различни конкретни обстоятелства, при които се осъществява действието. Този тип семантични преходи напомня за посочения по-горе семантичен развой **'удрям силно (шумно)' → 'със силен удар извършвам определено (конкретно) действие'** (вж. в приложението), с тази разлика, че ядреният признак не е 'удрям', а 'шум'. И в двата случая новополучените значения назовават разнообразни, но съвсем конкретни действия.

Може да се допусне, че вторичните значения в тази подгрупа биха могли да възникнат по метафоричен път, чрез сравнение на звука, издаван при две различни действия. Вероятно това е една от възможните причини първичният ядрен семантичен признак 'удрям' не просто да бъде изтласкан в периферията, а напълно да отпадне. Срв. напр. *п̀раскам* само 3 л. 'издавам силен шум, обикн. при горене, при което нещо се разпуква, разцепва, пращя' (РБЕ).

Особено отдалечени от първичното значение са формите, които са наследници на праславянския морфологичен вариант **prāšćāti*, **prāšćq* / **prāšćiti*, **prāšćq* (от по-ранни **prāskjāti*, **prāskjq* и **prāskiti*, **prāskjq*):

п̀ращя̀ 'издавам къси, резки, обикн. високи звукове при горене' (РБЕ);

пращя ' (за нещо, което се пържи) издавам лек и продължителен, остър, съскащ звук, предизвикан от изпаряване на вода в нагорещена мазнина, цвъртя, съскам' (РБЕ);

пращя ' (за радио, телефон и под. електрически уреди) постоянно или с прекъсване издавам, произвеждам рязък, дразнещ, нестроен шум по време на работа' (РБЕ);

пращя рядко ' (за бич, камшик, знаме, платна и под.) издавам къси, резки звукове при размахване или при духане от силен вятър, плющя';

изпращявам 'издавам изведнъж кратък рязък звук, обикн. при горене, чупене, късане и др., изпрасквам'.

Именно тези значения, недвусмислено свързани със семантичния признак 'шум' в изходното значение на глагола *праскам* (и на варианта му *пращя*), могат да бъдат изходни за вторично полученото междуметие *прас*⁵³. Неговото речниково тълкуване е показателно за това колко широк може да бъде семантичният обем на дадено значение с ядрен признак 'шум', особено когато то е „изчистено“ от първичните семантични признаци на етимона:

прас междум. за наподобяване, възпроизвеждане на силен шумов звук от удар или счупване и разпукване, разцепване на нещо (РБЕ); междум. за наподобяване на звук, издаден при силен удар, праскане или счупване, междум. за наподобяване на звук от гърмеж от пушка (Тетевенско).

Примери за подобен развой могат да бъдат посочени отново при глагола *блъскам*:

⁵³ За това, че междуметието *прас* е вторично спрямо глагола *праскам* вж. по-горе обясненията на Тотоманова.

блѣскам 'удрям силно нещо в друго нещо, чукам, бия' (РБЕ) → *блѣскам* непрех. 'свиря, като удрям тъпан и под.', '(за сърце, кръвоносен съд и под.) туптя, бия силно, блѣскам се' (РБЕ).

Срв. още и следните семантични преходи:

трѣскам 'блѣскам, удрям нещо със сила, при което се чува трясък', *трѣскам* 'блѣскам с шум, силно' (Самоков) [→ *трѣскам* 'произвеждам силен шум, трясък' (РБЕ)] → *трѣскам* 'трѣскам' (Кривня, Провадийско), *трѣскам се* 'пукам се' (Стамболово, Великотърновско), *трѣскъ*, *трѣснува* 'пада гръм' (Ново село, Видинско);

тракам '(за твърд предмет) издавам остри, еднообразни звукове при удар о друг твърд предмет; произвеждам отсечени еднообразни звукове, като удрям нещо твърдо о друго' (РБЕ) → *натракам*, *натраквам* 'написвам нещо с тракане, чукане по клавиши (на пишеща машина, телеграф и пр.), обикн. бързо, набързо, начуквам' (РБЕ), разш. 'написвам' (РБЕ), 'с тракане, удряне наброявам (пари)' (РБЕ), *разтракам*, *разтраквам* 'с тракане повреждам или правя по-подвижно нещо' (БЕР 8: 174)⁵⁴;

лупам разг. 'бия някого, тупам' (РБЕ) [→ *лупам* '(за предмет) издавам тъп звук, тупам' (РБЕ)] → *лупам* '(за сърце) бия, пулсирам, тупам' (РБЕ), 'хлопам, блѣскам врата' (Банско), *лупна се* 'падна, тупна на земята', 'бухна (във вода)' (Воден);

бухам 'удрям нещо (по нещо) силно с тупалка, бухалка и под., като произвеждам глух, тътнеш звук, обикн. за да свърша някаква работа (да отстраня прах от дрехи, постелки и пр., да изроня плод и

⁵⁴ Тук може да бъде включен и глаголет *трака* 3 л. ед. ч. сег. вр. '(за куче, котка) лочи' (Горна и Долна Василица, Ихтиманско); за предполагаемия семантичен признак 'с шум' при него срв. значението на *лѣча* прен. неодобр. '(за човек) пия шумно и лакомо' (РБЕ).

пр.)' (РБЕ) → *бухам* '(за огнестрелно оръжие, машина и под.) при действие, работа издавам глухи, тъпи звукове, глух, тъп шум, бухтя', разг. 'падам със сила някъде, като произвеждам глух шум, бухам се' (РБЕ).

3. 2. 3. ['Удрям силно с шум'] → 'издавам силен шум (като удрям или извършвам някакво друго действие)' → 'говоря бързо'

В етимологичното гнездо на *п̀раскам* възникват и някои значения за говорене, мотивирани от признаците за **интензивност на действието** и **шум**, съществуващи в изходното значение на глагола. Както и при предходната група глаголи, преходът би могъл да бъде метафоричен, основан на сравнението между интензивността и силния звук, съпътстващ и двете действия:

п̀раскам 'говоря бързо и без запъване' (БЕР 5: 601)

изп̀раскам, изп̀расквам разг. 'изричам набързо' (БЕР 5: 602)

Семантичната промяна може да бъде представена чрез следните степени на развоя:

'удрям силно с шум и обикновено счупвам нещо'

→ 'издавам силен шум (докато удрям силно)'

→ 'издавам силен, интензивен шум (докато говоря)'

→ 'говоря интензивно (бързо)'⁵⁵

⁵⁵ Сrv. едно от значенията на наречието *силно* 'във висока степен' (РБЕ).

За подобен развой, мотивиран от едновременно от шума и от интензивността на действието в най-общ смисъл, срв. *разт̀ра̀кам се*, *разт̀ра̀квам се* 'почвам усилено да тракам' и прен. разг. 'заговорвам, забърборвам неудържимо'.

3. 2. 4. ['Удрям силно с шум'] → 'издавам силен (продължителен) шум (докато удрям или извършвам някакво действие)' → 'говоря празни приказки / глупости / врели-некипели'

Семантичният признак 'шум' стои в основата и на един много характерен и широко разпространен семантичен преход, в резултат от който регулярно възниква значението 'говоря празни приказки / глупости'. В рамките на етимологичното гнездо на глагола *п̀ра̀скам* такова значение е засвидетелствано в един диалектен говор:

п̀ра̀скам 'говоря врели-некипели'⁵⁶ (Лиляче, Врачанско).

Това значение може да бъде свързано със семантичния признак 'шум', присъстващ в първичното значение на глагола *п̀ра̀скам*. Както при предходната подгрупа, и в този случай ядреният признак 'удрям' отпада и се заменя с друг, назоваващ съвсем различно действие, а изходното и вторичното значение са свързани именно чрез признака за (силен, еднообразен, продължителен) звук, съпровождащ първичното действие. Конкретните възможни степени на семантичния преход могат да бъдат представени по следния начин: 'удрям с шум' → 'с шум извършвам друго действие' → 'шумя, издавам звук' = 'говоря празни приказки / глупости'. При това празното, безсмислено говорене преднамерено се уподобява на звук от механично действие, при което

⁵⁶ Срв. значението на израза *врели-некипели*; *ни врели, ни кипели* разг. 'празни приказки, глупости (РБЕ).

се вдига шум без никаква комуникативна стойност. Като резултат от такъв развой могат да бъдат разглеждани още и значенията на следните глаголи:

пля̀скам 'удрям някого, нещо с длан, при което обикн. се чува плясък' (РБЕ) → *пля̀скам* 'говоря, казвам; дрънкам, плещя, плескам, дърдоря' (РБЕ), диал. 'плещя, говоря, без да държа сметка за думите си' (Доброславци, Софийско);

тра̀скам 'тряскам, удрям в нещо да дрънка' → *тра̀скам* прен. 'говоря празни приказки, дрънкам', 'плещя, говоря празни приказки' (Велес);

тра̀нам 'произвеждам шум, като удрям по нещо, за да извикам някого, чукам, хлопам; произвеждам шум при вървене, движение или местене на нещо твърдо, тежко' (РБЕ) → *тра̀нам* 'говоря напразно' (Трънско) (срв. и *трупàч* 'дърдорко' (Илинден, Гоцеделчевско) от първоначално **трупàч* също, произв. от *тра̀нам*) (БЕР 8: 305);

мла̀тя 'удрям силно нещо или някого, бия' (РБЕ) → *замла̀твам се* 'говоря глупости' (Доброславци, Софийско);

Тъй като съществен за този семантичен преход е признакът 'шум', значението 'говоря празни приказки / глупости' може да възникне и при глаголи, които нямат значение 'удрям' (или признакът 'удрям' е периферен или имплицитен), както е например в следните случаи:

тра̀кам '(за твърд предмет) издавам остри, еднообразни звукове при удар о друг твърд предмет; произвеждам отсечени еднообразни звукове, като удрям нещо твърдо о друго' (РБЕ) → *тра̀към, тра̀кнувам* 'приказвам празни приказки, говоря много или глупости' (Силистренско);

дрънкам ' (за предмет, обикн. метален или стъклен) издавам звънливи или остри и отсечени звукове при удар, разклащане или при движение' → *дрънкам* разг. пренебр. 'приказвам, говоря много, и то празни приказки; дърдоря, бърборя, бръщолевя';

к̀лапам ' (за камбана, клепало, клопотар) издавам звук при удряне, клепя' (РБЕ) → *к̀лапам* прен. 'говоря много, излишно и неуместно' (РБЕ), разг. *к̀лапам* 'говоря много и неясно, бърборя' (Бобошево; Кюстендилско; ЮЗ)

Подобен семантичен развой се наблюдава и в други езици, срв. напр. англ. *chatter* 'тракам, потраквам (за зъби, машина и пр.)' и 'бърбря, бръщолевя, дърдоря, дрънкам'.

В някои случаи изходното значение може да бъде по-богато на семантични признаци, свързани например с целта или инструмента на действието. Съществен за семантичния развой обаче и при тях остава признакът 'шум':

к̀львам 'сека' (= 'удрям с остро сечиво, за да прорежа нещо или да направя нещо на части или на късове') (Габрово, Кръстополе, Ксантийско) → *к̀львам* 'дърдоря' (= 'говоря много за незначителни и излишни неща') (Габрово, Кръстополе, Ксантийско);

В определени случаи в етимологичното гнездо е засвидетелствано само съществително име със значение 'човек, който дърдори', както при следния глагол:

к̀лъцам 'чукам, удрям, за да сдробя', 'с шумни удари надробявам, троша; чукам' (РБЕ) → *к̀лъцня* 'бърбрица, дърдорко' (БЕР 2: 478); срв. и израза *К̀лъцам си зъбите (като празна воденица)* диал. 'прекалено много говоря, и то обикн. празни приказки или без полза, безсмислено' (РБЕ);

В тълкуването на изходното значение понякога може да отсъства признакът 'шум', но самото действие да предполага неговото наличие, поради което имаме основание да допускаме, че и в тези случаи именно той изпълнява ролята на мотивиращ признак за разволя:

ломя 'с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета; чупя, троша, разбивам' (РБЕ) → *ломѝтя* 'бърборя, бръщолевя', 'говоря глупости' (Дебърско), 'говоря лъжи и глупости' (Съчанли, Гюмюрджинско), 'говоря напразно' (Бобошево, Дупнишко)⁵⁷.

плѝця остар. и диал. 'кова, удрям; (за камбана и под.) удрям, бия, звъня' (РБЕ) → *плѝця* разг. пренебр. 'говоря, приказвам много и обикн. глупави, безсмислени, неверни или непристойни неща, дрънкам, дърдоря, пляскам, плескам' (РБЕ);

Признакът 'шум' се откроява и в някои устойчиви изрази с експресивното вторично значение на глагола *плѝця*, срв. напр. *Плѝця като кречетало* (разг., пренебр.) 'прекалено много, непрекъснато говоря, и то обикн. празни приказки' и *Плѝця като мокра пола о гол гъз (бедро)* диал., грубо 'прекалено много, непрекъснато говоря, и то обикн. празни приказки' (РБЕ).

За подобен разволя срв. и англ. *chatter* 'тракам, потраквам (за зъби, машина и пр.)' → англ. *chatter* 'бърбря, бръщолевя, дърдоря, дрънкам'.

Въз основа на приведените примери можем да заключим, че от глаголно значение, което назовава действие, обичайно съпровождано от продължителен, силен или досаден шум, регулярно може да се развие вторичното значение 'говоря много, обикновено незначителни

⁵⁷ Експресивният глагол *ломѝтя* е продължител на праслав. **lamatāti*, **lamatājq* и **lamatjq*, произв. от праслав. **lamiti*, **lamjq* > *ломя*. Със значението 'бърборя' българският глагол *ломѝтя* е зает в албански (*llomotis*) и в румънски (*polomoti*) (БЕР 3: 466).

неща'. Значението 'говоря' възниква и в резултат от други редовни семантични преходи, които ще бъдат представени по-подробно в **Трета глава, т. 3. Лексико-семантично поле 'говоря'**.

ТРЕТА ГЛАВА

СЕМАНТИЧЕН РАЗВОЙ НА РАЗЛИЧНИ ПО ПРОИЗХОД БЪЛГАРСКИ ГЛАГОЛИ ОТ ЕДНО И СЪЩО ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧНО ПОЛЕ

В настоящата глава ще бъдат разгледани по-подробно глаголи, включени в лексико-семантичните полета 'удрям', 'ям' и 'говоря'. Като отправна точка за избора на тези полета служат някои от установените вече вторични значения при разгледаните дотук глаголи. Изборът е мотивиран и от наблюдението ни, че посочените лексико-семантични полета, свързани с назоваване на обичайни битови дейности, включват голям брой глаголи с различен произход и са широко представени чрез глаголната лексика (общоупотребима и диалектна), включена в „Българския етимологичен речник“. Целта е да се проследи семантичният развой при отделните глаголи, да се установят механизмите, по които той се осъществява, и да се очертае паралелизъм, който да потвърди регулярността на всеки от семантичните преходи. Въз основа на това се предлагат и корекции на някои етимологии в БЕР, основани на семантичния аспект на етимологичния анализ.

1. Лексико-семантично поле 'удрям (силно)'

От посочените във втора глава (т. 3. 1.) примери се вижда, че обширното лексико-семантично поле 'удрям (силно)' в съвременния български език включва не само глаголи, за които това значение е първично (*бija, перà* и др.), а и такива, при които то възниква в резултат от някакъв семантичен развой. Някои от често срещаните подобни примери за такъв развой ще бъдат представени тук. Преди това обаче ще обърнем внимание на обичайния скептицизъм, с който често се сблъскват хипотезите за вторичност на значението 'удрям'. Една от главните причините за това е, че то назовава елементарно и първично действие ('удряне'), поради което изглежда логично именно това значение да бъде изходно спрямо „по-сложни“, предполагаемо вторични значения в рамките на етимологичното гнездо, а не обратно. В много случаи това е така, но далеч не е правило.

На идеята, че значението 'удрям' трябва да се разглежда като основно и изходно за многопосочния семантичен развой при някои многозначни сръбски глаголи, е базирано мащабното изследване на Ясна Влаич-Попович „Историјска семантика глагола ударања у српском језику“, въз основа на което тя изработва и модел на семасиологичен речник (Влаић-Поповић 2002). Отхвърляйки тезите на някои изследователи, според които в определени случаи значението 'удрям' трябва да се разглежда като вторично (Топоров 1988, Маковский 1989), Влаич-Попович заявява: „Защо удрянето би било по-добра основа за други значения в сравнение с рязането? Защото ударът като действие е първичен спрямо рязането. По своята същност удрянето е просто (действие): обхваща различни видове въздействие на едно тяло върху друго, докато рязането предполага само едно специфично, двуизмерно проникване на едно тяло в друго“. По-

нататък авторката се аргументира още с това, че „за рязането е необходим инструмент“, докато „за удрянето е достатъчна като начало човешка ръка, а след това и случайно намерен прът или клон, който се отчупва“. При това Влаич-Попович предполага някакъв обобщен модел на семантичен развой, обусловен от представата, че „с удар нещо се *блъска*, така че да *падне*, след което да се *разбие* (т. е. да се *счупи*) или да се *пръсне* (т.е. да се *спука*). С удар нещо *се деформира като цяло*, по-конкретно *се огъва*, а в крайна сметка *се отрязва*, така че да *падне*“ (Влаич-Попович 2002: 25).

Въз основа на наблюденията ни върху обширен лексикален материал, свързани конкретно с настоящата работа, както и с работата по БЕР, трудно можем да се съгласим, че подобен обобщен (и всъщност опростен) модел на семантичния развой е приложим към всяко изследване на многозначни глаголи, които имат и значение 'удрям'. Трябва да признаем обаче, че от такава постановка сме изхождали и ние в началото на нашата работа по дисертационния труд⁵⁸.

Въз основа на разгледаните по-горе значения и семантични преходи при глаголите *грухам*, *мъна*, *лющя* и др. стигнахме до извода, че в състава на лексико-семантичното поле 'удрям (силно)' в българския език са включени глаголи, чието изходно значение може да бъде обобщено така: **'със сила (с удар) извършвам някаква работа (отделям зърна, влакна, люспи, смачквам, скъсвам и под.)'** → **'удрям (силно)'** (под № 10 в Каталога). Тук ще се спрем по-подробно на

⁵⁸ Имаме предвид статията „Експресивни глаголи със значение 'ям' и 'пия' в българския език“, в която се предполага регулярност на семантичния преход 'удрям' → 'ям' / 'пия'. Изказва се хипотезата, че при глаголи, които имат и двете значения (напр. *бия* 'удрям' и *набивам* 'ям много и лакомо', *джупам* 'удрям, блъскам' и *джупам* пренебр. 'ям' и др.), значението 'ям' е непосредствен семантичен дериват от значението 'удрям' (без да се предполагат междинни степени на развоя и без да се изяснява мотивацията за прехода). Предполага се, че във всички случаи, в които в дадено етимологично гнездо са налице и двете значения, вторичното значение 'ям' е мотивирано от признака 'въздействам със сила върху някакъв обект' (Фучеджиева 2020).

етимологията на някои от посочените глаголи в опит да бъде изяснена и мотивацията за този семантичен развой, а също така ще бъдат разгледани и някои глаголи, при които този семантичен преход не изглежда съвсем очевиден.

1. 1. *Лю̀скам, лю̀щя, лү̀скам, лү̀щя, лү̀згам*

Глаголът *лю̀скам* е засвидетелстван с диалектните значения 'лющя, беля зърна от шушулките' (Доброславци, Софийско)' (в БЕР под *лю̀скам*¹) и 'удрям' (Доброславци, Софийско; Кръвеник, Севлиево; Чепино)' (в БЕР под *лю̀скам*²). Той е продължител на праслав **luskāti*, **luskāja*, което в БЕР се извежда от ие. **leusk-* **lusk-* **lousk-* (БЕР 3: 581). Значение на тези изходни индоевропейски праформи не се посочва. Връзката между значенията на *лю̀скам*¹ и *лю̀скам*² се коментира под *лю̀скам*², където глаголът се сравнява семантично с *лю̀щя* 'бия' и 'беля'. Предполагаемите отношения на семантична производност не се изясняват нито при *лю̀скам*, нито при *лю̀щя*, където за семантичния развой на значението 'удрям' (на *лю̀щя*²) се препраща към „*лү̀пам* (под *лү̀пя*) 'бия' и 'беля'“ (БЕР 3: 586)⁵⁹.

Към глаголите *лү̀пам* и *лү̀пя* ще се върнем по-късно. Преди това ще се опитаме да изясним семантико-деривационните отношения между значенията на глагола *лю̀скам*. За да бъде изпълнена тази задача, е необходимо да се установи изходното значение на посочените праславянски глаголи **luskāti*, **luskāja*, като на първо място се постави под съмнение реконструкцията на ие. **leusk-*, **lusk-*, **lousk-* (БЕР 3: 581). Имаме достатъчно основания да смятаме, че в посочените

⁵⁹ За омонимното представяне на *лю̀скам*¹ и *лю̀скам*² в БЕР срв. и Дейкова 2020, стр. 253.

праславянски форми може да бъде изолиран старият суфикс *-sk-*, който, както вече беше коментирано, не само се приема за общ за балтийските и за славянските езици словообразователен формант, но е смятан и за едно от доказателствата за близостта между тези езици в исторически план (Иванов 1981: 210). Като изхождаме от това, можем по друг начин да разчленим морфологично праславянските глаголи **lu-sk-āti*, **lu-sk-ājq*, имайки предвид и установената по-горе семантична функция на този формант, известен като морфологичен способ за обозначаване на интензивността на действието и за оформяне на глаголи със значения за произвеждане на звук (Иванов 1981: 210). Последното личи ясно в едно от значенията на *лю̀скам* 'дрънкам, удрям (струни)' (Чепино, кв. на Велинград). Уточняването на морфологичната структура на глагола ни насочва по-правилно към първичния корен и към изходната семантика на *лю̀скам*, а съответно и към изясняването на семантичните отношения в рамките на етимологичното му гнездо. За значението на праслав. **luskāti* в ЭССЯ се прави следната уговорка: „очевидно е, че изходното значение на глагола е било конкретно, но сложно действие, съпроводено от шум, от резки звуци: 'с трясък (шум) вадя орех от черупка, с шум махам листа от царевица и под.'“ (ЭССЯ 16: 193). По отношение на етимологията се стига до заключението, че посоченият праславянски глагол „в крайна сметка може да се разглежда в рамките на ие. **leu-* 'очиствам от обвивката, отделям, отнемам', към което „възхожда и такъв семантично близък до него глагол като **lupiti* (**leu-* с разширение *-p-*)“ (ЭССЯ 16: 193–194). У Покорни за **leu-* (**leu-2*, *leuǎ-*, *lēu-* : *lǝu-* (: *lǝ* -)) се възстановява значението 'отделям, махам' (*abschneiden*, *trennen*, *loslösen*) (Pokorny 1959: 681–682). Въз основа на тези разяснения лесно можем да определим като първични значенията, приведени под *лю̀скам*¹: *лю̀скам* 'лющя, беля зърна от шушулките' (Доброславци, Софийско), *залю̀скам* 'свалям шушулка на фасул или грах, за да излезе зърното' (Доброславци, Софийско), *лю̀скам* 'олющя'

(Кюстендилско); значението 'удрям', посочено под *люскам*², съответно трябва да разглеждаме като резултат от семантичния преход 'отделям външна обвивка' → 'удрям'. Т. е. това е вторично значение, получено по модела на по-общия семантичен преход 'със сила (с удар) извършвам някаква работа' (отделям зърна, влакна, люспи, смачквам, скъсвам и под.) → 'удрям (силно)' (№ 10 в Каталога).

По същите съображения и при глагола *лющя*, който е паралелно образуван към *люскам*⁶⁰, трябва да бъдат установени следните отношения на семантична производност:

лющя 'махам люспа, кожа, шушулка или кора от нещо, беля', *лющум* също (Кукуш), *юща* също (Тръстеник, Плевенско) → *лющя* диал. 'удрям някого или нещо' (РБЕ), 'удрям' (Макоцево, Софийско), *люща* таен зидарски говор 'удрям, бия, чукам' (Смолско, Пирдопско), *залюща* 'удрям силно плесница' (Смолско, Пирдопско), *олющя* таен зидарски говор 'набия' (Смолско, Пирдопско); тук се отнася и съответният девербатив *люшник* диал. 'плесник'. Като междинна степен на развоя може да бъде посочено описателното значение на *лющя* 'свалям, махам нещо, като го допирам, търкам до друго' (РБЕ), в което личат семантични признаци както за конкретната характеристика на интензивното действие ('търкам'), така и за целта (резултата) на действието ('свалям, махам'), между които съществува причинно-следствена връзка.

Като по-стари варианти на *люскам* и *лющя* трябва да се разглеждат диалектните глаголи *лускам* и *лущя*, доколкото мекостта на *l-* при праслав. **l`uskiti* (> *люскам*) и при праслав. **l`ušćiti* (> *лющя*) се смята за вторична (ЭССЯ 16: 217–218, 219–220). Достигналите до нас значения на *лускам* са 'хлъзгам' (Бели Осъм, Троянско), *лускам се*

⁶⁰ Глаголът *лющя* е продължител на праслав. **ljuščiti*, **ljuščq* (БЕР 3: 585–586), определен като „съотносим с **l`uskati*“ (ЭССЯ 220, под **l`ušćiti* II).

’хлъзгам се, пързаям се’ (Тръстеник, Плевенско; Бериево, Севлиево), *излұсквам се* диал. ’измъквам се (без да ме забележат)’; първичната семантика на корена е съхранена от префигираната диалектна форма *излұсквам* ’излющвам’ (БЕР 3: 522, под *лұскам*¹). Въз основа на приведените под *лұскам*² значения трябва да приемем, че очакваната втора степен от развоя ’отделям външна обвивка’ → ’удрям’, установен при *лұскам*, е засвидетелстван чрез тълкуванията на две форми от Буново, Пирдопско: *лұсна* ’блъсна’ и *лұскам* ’блъскам, изтезвам’, както и чрез диалектните производни *лұсканик*, *лұсник* ’плесница’, за които в БЕР ненужно се препраща към *лұскам* и се предполага (вторично) затвърдяване на началния сонор (БЕР 3: 522).

При глагола *лұця* са представени и двете степени на развоя, като вторичното значение е засвидетелствано само в тайни професионални говори: *лұця*, *лұца*, *лұцим* диал. ’лющя’, *лұцам* ’лющя’ (ЮЗ), *лұцѐм* ’лющя’ (Смолянско), *отлұщвам* ’обелвам орех’ и др. → *лұця* таен зидарски говор ’бия’ (Ковачевица, Гоцеделчевско), таен дръндарски говор ’удрям бързо’ (Илинден, Гоцеделчевско).

В светлината на изложените словообразователни и семантични закономерности трябва да отхвърлим изказаното в БЕР мнение, че глаголят *лұця* е деноминативно образувание (праслав. **luščiti*, *luščq* се представя като произв. от **luskā* ’люспа, шушулка’) (БЕР 3: 533–534) и да се съгласим с Ваян, че праслав **luskā* е девербатив от **luskāti* (Vaillant 1974: 22). Това мнение се споделя и в ЭССЯ, където например под **luskāti* (*sę*) се отбелязва, че „наличието на форманта *-sk-*, характерен за глаголният интензив, не позволява да се поддържа версията за отименния произход на глагола и свидетелства за вероятността за обратен процес: **luskāti* → **luskā*” (ЭССЯ 16: 192–194).

По същия начин и праслав. **luzgā* 'люспа' би трябвало да се етимологизува като девербатив от праслав. **luzgāti, *luzgājā* 'лющя, беля', източник на диалектния глагол *лѹзгам*, а не обратно, както се предполага в БЕР (БЕР 3: 492). Този глагол също трябва да се разглежда като фонетичен вариант на *лѹскам*, а вариативността на праславянските основи **luzg-* / **lyzg-* / **lusk-* / **lysk-* (и конкретно „подвижността“ на структурния елемент *-z/-zg-*, *-sk-*, добавян към глаголните корени, както и продуктивността на основите с разширители *-zg-*, *-sk-*) подробно коментира Л. Куркина (Куркина 1972: 68 – 73). Авторката обръща внимание на факта, че при българските продължители на **luzg-* / **lyzg-* преобладават значенията 'тикам', 'хлъзгам, плъзгам се' и с основание подчертава, че в случаи като този, в които първичните праславянски етимологични гнезда са съхранени фрагментарно, от особено значение е типологичната съпоставка на етимологични гнезда от един и същ семантичен ред. В конкретния случай заключението, че *лѹзгам* и *лѹскам* имат еднакъв произход (и съответно едно и също първично значение) и се различават единствено по фонетичните характеристики на словообразователния формант позволява и вторичните им значения да се етимологизуват като резултат от един и същ или сходен семантичен развой. Степените на този развой, които Л. Куркина реконструира, са: 'беля, лющя' → 'удрям, блъскам, тикам, тласкам, за да олющя' → 'блъскам, тласкам по повърхност' → 'плъзгам, хлъзгам' (Куркина 1972: 70). В рамките на интересуващата ни в случая регулярност на семантичния преход 'отделям външна обвивка' → 'удрям' ще уточним, че втората степен на развой в етимологичното гнездо на *лѹзгам* е представена от формите, приведени под *лѹзгам*²: *лѹзгам* 'бия, удрям', *лѹзгам (са)* 'удрям (се)' (Радовене, Врачанско), *лѹзнем* таен ученически говор 'бия, удрям' (София), 'удрям силно' (Доброславци, Софийско; Говедарци, Самоковско), 'удрям по главата' (Радуил, Самоковско), *лѹдзнем*

'удрям' (Трън; Станьовци, Брезнишко), *лудзем се* 'удрям се по главата с твърд предмет' (Брезнишко) и др. Тук трябва да бъде отнесен и диалектният глагол *лудзнувам се* 'удрям се еднократно в нещо' (Софийско), както и *лунзим* 'бия' (Комщица, Годечко), образуван с вторично *-н-* в съчет. *-дзн-* по форми като *лудзем* 'удрям', който има и значение 'одирам кожа', несъмнено свързано с изходната семантика на корена.

Установената регулярност на развоя 'със сила (с удар) извършвам някаква работа (отделям, смилам, смачквам и под.)' → 'удрям силно', и конкретно на прехода между значенията 'отделям външна обвивка' → 'удрям', са още едно основание да бъде определено като несъстоятелно допускането на Майер, че българският глагол *лущя* със значение 'бия' е заемка от алб. *luftë* 'борба, война; битка' (Mejer 1891: 250), отхвърлено и от БЕР (БЕР 3: 533–534).

Паралелното разглеждане на значенията на *люскам*, *лущя*, *лужгам*, *лускам*, *лущя*, *лунзим*, които произхождат от един и същ първичен корен и следователно имат еднаква изходна семантика, всъщност ни помогна да установим мотивацията за възникването на вторичното значение 'удрям' при всеки от тези глаголи. Това не би било възможно при някои от тях, които с времето са загубили изходното си значение, поради което и мотивацията за вторичното изглежда не съвсем ясна (напр. при *лускам*, *лунзим*). Типологичната съпоставка на етимологичните им гнезда обаче е инструмент, чрез който по-ясно може да се определи кръгът от сродни лексеми и да се изследват техните словообразователни и семантични възможности, посоките на деривацията, веригата от допустими семантични преходи (Куркина 1972: 68–69), както и да бъдат възстановени изгубени звена от семантичните вериги, резултат от които са някои отделни значения, достигнали до нас.

1. 2. *Луня, лунам, люня*

Луня

Глаголът *луня* също има както значение 'лющя, беля' (диал., под *луня*¹, БЕР 3: 519), така и 'удрям, бия' (диал., под *луня*³, БЕР 3: 520). Той е продължител на праслав. **lupiti, lupja*, за който също също се възстановяват и двете значения: 'лющя, беля' и 'бия, удрям' (под *луня*³, БЕР 3, 520-521), което свидетелства както за общия им произход, така и за редовността на установения семантичен преход 'лющя' → 'бия'. Посоченият праславянски глагол също е образуван от ие. корен **leu*⁻², но с друго разширение. За първичната индоевропейска форма **leu-p* се възстановява значението 'обелвам, отрязвам, наранявам' (Pokorny 1959: 690 – 691). При това следва да се предположи аналогичен семантичен развой 'обелвам, отрязвам, наранявам' → '(с удар) (със сила) обелвам, отрязвам, наранявам' [→ 'удрям (за да обеля, отрежа, нараня)'] → 'удрям'. Вторичното значение 'удрям' е развито и в редица славянски езици, сред които срхр. *лунити, луним* 'удрям силно, треса', рус. *лунить, лунлю, лунить* 'бия силно, удрям силно', белорус. *луніць, лунлю, луніш* също, чеш. диал. *lupit* 'бия', кашуб. *lëpic, lura* 'удрям силно'.

Лунам

Паралелният семантичен развой при различни български продължители на ие. **leu-, *lou-* 'отрязвам, отделям' (Pokorny 1959: 681 – 682) свидетелства за това, че независимо на какви фонетични и семантико-деривационни промени са били предложени с времето, всички те **паят първични семантични признаци** ('отрязвам',

’отделям’), които стоят в основата на идентичните им вторични значения. При такива устойчиви и недвусмислени връзки с първичния етимон (ие. **leu-p-*) остава неясно защо в БЕР глаголът *лупам*¹ диал. разг. ’удрям, бия, тупам, блъскам’ се етимологизува, от една страна, като продължител на **lupāti*, **lupāja*, „първоначално итератив от **lupiti*“ (> *лупя*¹ диал. ’лющя, беля’, *лупя*³ диал. ’бия, удрям’), а от друга – в етимологичната статия за междуметието *луп* се посочва, че праслав. **lupъ* е „звукотраждане наред с глаголите **lupiti* (вж. *лупя*¹, *лупя*², *лупя*³, *лупя*⁴) и **lupāti* (вж. *лупам*¹, *лупам*², *лупам*³, *лупам*⁴, *лупам*⁵). Уговорката, че „в някои случаи“ праслав. **lupъ* е „възникнало вторично по глаголите **lupiti*, **lupāti*“ (БЕР 3: 514) според нас е недостатъчно ясна, поне що се отнася до семантико-деривационните отношения между глаголите и междуметието. Смятаме, че и в този случай посоката на семантичния и словообразователния развой е от глагола към междуметието (*луп* от *лупам*), както това беше изяснено и аргументирано в детайли по-горе (2.1.) при *прас* от *праскам*.

Изходното значение на ие. **leu-p* ’отрязвам, отделям’ е слабо засвидетелствано сред българските продължители на праслав. **lupāti*: основно чрез префигурани форми като *олупвам* диал. ’олюпвам, олющвам’ (РБЕ), *налупвам* диал. ’налюпвам’ (в РБЕ илюстрирано с примера *Налупихме един куп липови кори*). Широко засвидетелствани са обаче значения, свързани с втората степен на регулярния развой ’отрязвам, отделям (външна обвивка?)’ → ’удрям’, срв. напр. *лупам* разг. ’бия някого, тупам; (за сърце) бия, пулсирам, тупам’ (РБЕ), ’бия, удрям’ (Радовене, Врачанско), *лупвам*, *лупна* диал. ’удрям веднъж или няколко пъти по веднъж’, *лупкам*, *лупна*, *лупнувам* диал. ’бия, удрям’, *налупам* диал. ’набивам’, *налупкам* диал. ’набия’, *олупам*, *олупвам* диал. ’наудрям, удрям някого’ (Ново село, Видинско) и др. Предполагаемата междинна степен от развоя в известен смисъл е засвидетелствана чрез тълкуването на диалектния префигуриран глагол

разлѹпа, разлѹпувам (и *разлѹпвам*) 'разпуквам с удар, разбивам, смазвам' (Смолско, Пирдопско). Първичното значение се пази в много от славянските езици: словен. диал. *lúpati, lúpljet, lúram* 'лющя', чеш. *loupati, loupi, loupát* 'лющя', словаш. *lúpať, lùret* 'лющя', пол. *lupać* 'цепя; надробявам на парчета; обелвам от кожата', доллуж. *lupaś, lupju, lupam* 'лющя, беля; махам листата на зеле; чистя люспи на риба'. Вторичното значение 'удрям' също е добре представено и при славянските съответствия. Особено показателни за възможния семантичен развой в рамките на етимологичното гнездо са засвидетелстваните в украинския език значения: укр. *лупати, лупаю* 'отчупвам част от цяло, цепя (например скала); отмахвам горен слой' → укр. *лупати, лупаю* 'чупя, ломя нещо, като го разбивам' → укр. диал. *лупкати, лупкаю* 'удрям, плющя' (БЕР 3: 515).

Люпя

Глаголът *люпя* е вариант на *лупя* (БЕР 3: 580) с вторично смекчаване на *l-* на южнославянска почва (ЭССЯ 15: 215–216). В етимологичното гнездо на този вторично образуван глагол липсва очакваното вторично значение 'удрям', срещат се само значения, близки до изходното значение на ие. **leu-p-* 'отрязвам, отделям' (< ие. **leu-* 'очиствам от обвивката, отделям, отнемам'): *люпя* 'беля, отлепвам, махам люспата, кората, черупката, обвивката на нещо' (РБЕ); *люпя се* диал. 'беля се, забелвам се; разпуквам се' (РБЕ), *люпкам* 'беля бобови шушулки и вадя зърната' (Горна и Долна Василица, Ихтиманско), *излюпвам* диал. 'излющвам, олющвам, обелвам' (РБЕ), *олюпвам* 'обелвам, олющвам', диал. 'наронвам, олющвам' (РБЕ), *олюпя, олюпвам* 'беля плод; махам кора' (Доброславци, Софийско), *отлюпя* диал. 'отделям с къртене', *подлюпя* 'подкожурям', *разлюпя* диал. 'откъртвам нещо на много места' (БЕР 3: 580). Вместо това като

резултат от по-различен семантичен развой възникват някои специализирани каузативни значения като *люпя* 'държа на топло яйца от копринена пеперуда, за да се развият буби'; диал. '(за птица) мътя' (РБЕ), *излюпвам* '(за птици и под.) след като създавам необходимите условия, предизвиквам появата на пилето или червейчето от яйцето, измътвам' (РБЕ), както и някои преносни значения, развили се от последното, като *излюпвам се* разг. обикн. неодобр. 'появявам се, създавам се някъде' (РБЕ)⁶¹. Фактът, че възможното вторично значение 'удрям' не възниква при глагола *люпя*, е едно от многото потвърждения на добре известния факт, че семантичните промени са възможни, но не са задължителни. Близостта на значенията на този български глагол до семантиката на първичния индоевропейски корен от друга страна е едно от доказателствата за това, че звукоподражателният произход на глаголите в етимологичното гнездо (предположен от Махек за чеш. *lupati*, вж. Machek 1968: 344) е малко вероятен.

1. 3. Жуля

Значението 'удрям' възниква вторично и при глагола *жуля* 'трия, претривам, обикн. кожа' (РБЕ). В рамките на етимологичното му

⁶¹ Липсата на ясно очертан семантичен развой 'лющя' → 'удрям' при глагола *люпя* е причина да смятаме за незадоволително семантично обяснение сравняването на *люпина* диал. 'върлина' (< *люпя*) и *лупотина* 'половината от разцепено на две дълго дърво, която се използва за правене на кошари, колиби' (Странджа) (< *лупя*). В БЕР последното е обяснено като „произв. от *лупя*¹ 'лющя, беля' (вж.), *лупя*³ 'бия, удрям' (вж.), *лупам*¹ 'удрям, бия, тупам, блъскам' (вж.) с незасвидетелствано значение 'цепя (дърва)“ (БЕР 3: 519). Такова значение обаче трудно може да бъде прието за изходна база за вторичното значение 'върлина'. Въз основа на това, а и на факта, че за глагола *люпя* не е засвидетелствано нито значението 'удрям', нито пък 'цепя дърва', смятаме, че мотивацията за образуването на производното *люпина* трябва да се търси в собственото му етимологично гнездо, напр. при значения като *люпя* 'беля, отлепвам, махам люспата, кората, черупката, обвивката на нещо', *олюпя*, *олюпвам* 'беля плод; махам кора'. Допълнителен аргумент в полза на това допускане е фактът, че семантиката на *люпина* е много близка до значението на синонима *върлина* 'отсечено, окастрено право и дълго, недебело дърво, прът', диал. 'дълъг прът за простирание на дрехи', т. е. *'окастрен, обелен прът'.

гнездо се наблюдава следният семантичен преход: *жуля* 'трия, претривам, обикн. кожа' (РБЕ), 'трия (силно), дера, одирам; обелвам' (Чешнегирово, Пловдивско), *ожу́лвам* 'трия, претривам, обелвам с жулене обикн. кожа, жуля, охлузвам' (РБЕ) → *жуля* 'удрям с камшик, пръчка и под., с който оставям следа по кожата, шибам' (РБЕ), *ожу́лвам* прен. разг. 'удрям, бия, жуля' (РБЕ), 'удрям някого с тънка пръчка' (Славейно, Смолянско; Петково, Давидково, Ардинско). Изходното значение в тази семантична верига трябва да се свърже с праслав. **žuliti*, сродно и свързано чрез редуване на кореновите гласни (-*ou-* : -*eu-*) с праслав. **guliti* > *гуля* 'одирам, откъсвам кора, кожа' (Трънско) (ЭССЯ 7: 170–171).

1. 4. Дера̀

Подобна семантична картина се наблюдава и в етимологичното гнездо на глагола *дера̀* 'отделям, свличам кожата, обикн. на заклано животно', разг. 'с рязко, силно дърпане правя на части (платно, хартия и под.), късам, разкъсвам'. Той има и преносното и разговорно значение 'нанасям силен, жесток побой на някого, бъхтя' (РБЕ), което се явява изходно за значенията на някои производни като *дѐркам*, *дѐрвам*, *дѐрна* диал. 'удрям чилика при игра на чилик', *дѐрнувам*, *дѐрнам* 'събарям, удрям' (Ново село, Видинско) (БЕР 1: 345), както и за *додѐрнувам*, *додѐрнам* 'докосвам с удар, удрям' (Прилеп), *дѐрним* 'чукам, троша, роня' (Трънско) (от стб. **дрънжтн*, основа *дръ-* в *дера̀*, БЕР 1: 464).

Производен от глагола *дера̀* е и глаголът *удрям* 'нанасям удар веднъж или няколко пъти по веднъж; докосвам, допирам с удар нещо о друго, блъсвам', според БЕР продължител на праслав. **udbrěti*, **udbriti*, префигирани форми на праслав. **dbrěti*, **dbriti*, чиято основа

d̥br-* се сравнява с лит. *duriù, d̥irti* 'бода' и с латв. *durt, duŗu* 'блъскам; бода' (БЕР 8: 618–619). Според нас обаче е по-правилно да се възстановят форми с редуцирана степен **ud̥br̥ēti, *ud̥briti* (d̥br̥ēti, *d̥briti* < **d̥br-*) (вместо **ud̥br̥ēti, *ud̥briti*), при положение че глаголят се свързва обикновено с праслав. **d̥br̥āti, *derq* (**der-*), за което срв. балтийските съответствия: лит. *d̥irti* 'дера', латв. *d̥irāt, d̥irāt* 'дера кожа, обелвам' (БЕР 1: 344). Извод за по-късното образуване и по-голямата регулярност на праслав. **d̥brati* в рамките на глаголните парадигми **d̥brq, *derti* и **derq, *d̥brati* за сметка на по-ранната атематична форма **derti* се прави в ЭССЯ (ЭССЯ 4: 209). В крайна сметка праслав. **d̥brati* и праслав. **derti* възхождат към ие. **der-* / **dr-*, а **derq, *d̥brati* се разглеждат като „парадигматично обединение на двете степени на вокализма на този индоевропейски корен – пълната степен и нулевата степен, по-точно – нейната славянска замяна с **d̥br-*“ (ЭССЯ 5: 218).

За глаголите със значение 'удрям' в това етимологично гнездо може да бъде предположен преход, аналогичен на този при *л̥узгам*: 'беля, лющя' → 'удрям, за да олющя' → 'бия, удрям' (БЕР 3:493), но с друга изходна степен: *дер̥ā* 'отделям, свличам кожата, обикн. на заклано животно'⁶² → 'удрям, за да отделия кожата, обикн. на заклано животно' → 'бия, удрям'. Семантичната роля на префикса в *удрям* би могла да бъде свързана с две от значенията на тази глаголна представка, посочени в РБЕ: 3) глаголи, които означават, че действието се извършва напълно, изчерпва се до край, напр. *увирам, умесвам* и др. или 4) глаголи, които означават, че действието се извършва от всички страни на нещо или че обхваща изцяло, напълно нещо, напр. *увивам, увързвам* и др. (РБЕ). За подобна семантична промяна срв *б̥ия* 'удрям, блъскам нещо, някого или върху, по нещо' (РБЕ) и *уб̥ивам* 'лишавам от

⁶² Изходното значение пази първичната семантика на ие. **der-* (тежка база **der̥-, *dr̥ē-*), за което се възстановява значението 'одирам, отлепвам кожа, отцепвам, отделям' (Pokorny 1959: 206 – 211).

живот човек или животно' (РБЕ) (= 'бия докрай, до крайна степен'). Срв. и диалектната форма *удривам* 'удрям; убивам' (Родопите), която съвместява и двете значения и съответно може да бъде отнесена към групата глаголи, при които се наблюдава семантичният преход 'удрям' → 'убивам' (под № 5 в Каталога); при това изходната степен също е вторична спрямо основното кореново значение.

1. 5. *Блъскам*

Друг ясно очертан семантичен преход, в резултат от който възниква значението 'удрям силно', е преходът между значенията 'блестя, светя' → 'удрям силно'. Резултат от такъв преход са значенията на глагола *блъскам* остар. 'вода ожесточена борба с някого, за да го победи; бия, бяхтя', остар. и диал. 'бия, удрям жестоко, бяхтя', '(за вятър, дъжд, вода и др.) удрям силно някого, нещо; (обикн. с предл. о или в) удрям силно нещо в друго нещо, чукам, бия; 'удрям нещо (камбана, барабан и под.), за да произведе звън, звук, бия; свиря, като удрям тъпан и под.' (РБЕ). Етимологията на глагола *блъскам* показва, че по произход той е свързан с глагола *блестя* 'излъчвам или отразявам ярка светлина, блясък, светя', както и с *блещя* разг. 'блестя' (стб. вълштатн), *блясък* 'силна ярка светлина' (БЕР 1: 58), продължителни на праслав. **bliskati* от ие. **bhlej-sk-* (**bhleig-sk-*) 'блестя' (ЭССЯ 2: 116-117), с аблаут в праслав. **blyskъ* 'блясък', **blyštō*, *blyštati* 'блестя', итератив **bliscajō*, **bliscati se* (Pokorny 1959: 156 – 157). В рамките на етимологичното гнездо възникват и производните *блескàвица* и *блъскàвица* диал. 'светкавица' (РБЕ), *бляскàвица* 'мълния' (Геров). В БЕР преходът между значенията 'блестя' → 'удрям силно' се обяснява чрез сравнение със значенията на изразите *светна го* 'удари го по главата', *излязоха му свитки (при удар по главата)* (БЕР 1: 58). Първичното значение на корена е засвидетелствано и при глагола

блѣскам, за което срв. *блѣска се* диал. 'святка се' (БЕР), както и при диалектните глаголи *бѣскам*, *бѣсвам*, *бѣсна* 'блестя, блесвам, светя, светвам' (Банско; Благоевградско; Велешко), *бѣска се* 'святка се (от светкавица)' (Бобошево, Дупнишко). За подобна промяна срв. и *свѣткам* 'святкам; удрям силно' (Кюстендилско), 'искря, светя' (Вердикал, Софийско), 'святкам, блещукам' (Трънско), 'удрям силно някого, та искри му изскачат' (Брезнишко), а също и праслав. **lʷsknqti (se)* > словаш. *lisknúť* sa 'блестя (за гладка повърхност)' → словаш. диал. *lisknúť* 'да ударя (шамар); да шибна'⁶³.

1. 6. Млѣскам

Както отбелязва К. Бък в своя „Речник на избрани синоними в основните индоевропейски езици“, връзката между значенията 'блестя' (= 'излъчвам или отразявам ярка светлина, блясък, светя') и 'удрям силно' отразява древни представи за разрушителната сила на светлината. В речниковата статия *Осветяване (като удар), гръм, мълния [Lighting (as striking), Thunderbolt]* той посочва, че в индоевропейските езици са засвидетелствани няколко начина, по които възникват значенията на думата *светкавица*, т.е. „светлината в нейния деструктивен аспект“. Най-често тя се назовава с думи, означаващи 'светлина', 'светя', както е например при думи като *светкавица* 'мигновен блясък на атмосферно електричество, обикн. във вид на начупена линия', девербатив от *свѣткам (свѣткам)* 'издавам блясък, светлина от време на време' (РБЕ) < *свѣтя* 'излъчвам, пръскам светлина'. От друга страна обаче тези природни явления могат да бъдат назовавани и със съществителни имена със значения 'стрела', 'лъч',

⁶³ Праслав. глагол **lʷsknqti (se)* е съотносим с **lʷskati* (> *лъскам* 'излъчвам или отразявам ярка, обикновено със силен блясък, светлина; блестя, светя, лъщя, лъскам се', БЕР 3, 559-560) и с глаголната основа на *-i- *lʷščiti (se)*, продължителни на ие. корен **leuk-* 'светя, блестя' (ЭССЯ 16, 250).

’топка’, ’прът’ и под. (напр. англ. *bolt of lightning* ’мълния’, букв. ’стрела от светлина’; англ. *thunderbolt* ’гръм, мълния’), както и с производни от глаголи със значение ’удрям’ или ’унищожавам’ (Buck 1949: 58–60). В последния случай се осъществява семантичен развой, обратен на този, отбелязан при *блъскам* (’блестя’ → ’удрям’), а именно ’удрям’ → ’излъчвам (разрушителна) светлина’. По посочения начин възниква и гр. *κερανός* ’мълния, светкавица’ < ие. **kerh*²- ’разбивам, строшавам’ (Beekes 2010: 677–678).

Като имаме предвид това, можем да допуснем, че съществителното име *мълния* ’атмосферно явление, което представлява разряд на електричество между облак и земята или между два облака, съпроводено от краткотрайно ярко осветяване на небето, обикн. във вид на зигзагообразна огнена линия, светкавица’ (РБЕ) би могло бъде етимологизирано като девербатив от глагол със значение ’удрям, унищожавам’. Това дава основание с по-голяма категоричност да потвърдим предположената от Ст. Младенов връзка на съществителното име *мълния* с ие. **mel-*, **mol-*, **mł-* ’удрям, сдробявам’ (Младенов 1941: 310). Сродни думи като латв. *milna* ’чук на гръмовержеца Перун’ и стисл. *mjollnir* ’чук на гръмовержеца Тор’ подсказват, че ономасиологичният мотив за възникването на съществителното име *мълния* би могъл да бъде свързан с определени древни вярвания, и по-конкретно с индоевропейския и праславянски мит за бога на гръмотевицата⁶⁴. Известно е, че в центъра на този мит стои световното

⁶⁴ Реконструиран от В. Иванов и В. Топоров (Иванов 1980) и схематично представен от И. Добрев (Добрев 1982: 131–134); Основен герой в този мит е бог *Перун*, струс. *Перунъ*, праслав. **Perunъ* от ие. **Per(kw)-un-o-s*, който в славянската митология е бог на гръмотевичната буря (на гърма). Общославянският култ към Перун възхожда към култа на бога на гръмотевичната буря (на гърма) в индоевропейската митология и има много общи черти с аналогичния култ към Перкунас (Перконс) в балтийските митологии. Богът на гръмотевичната буря още в индоевропейските традиции е свързан с военна функция и съответно е считан за покровител на военната дружина и на нейния предводител (при славяните – княза), особено при руснаците. Представян е като възрастен мъж: според древноруско летописно описание главата на дървения му идол е била сребърна, а мустаците – златни. По данни от други индоевропейски традиции особено митологично значение има брадата на гръмовержеца, което косвено е отразено в руски фолклорни формули, отнасящи се до „Брадата на Иля“ – образ, който заменил Перун в епохата на двуверието (епоха през Средновековието, която се

дърво, т. нар. вселенски дъб **perkʷus-* = лат. *quercus* 'дъб', гот. *fairhvus* 'вселена' (Добрев 1982: 132). Главният герой на мита – богът на гръмотевицата – представлява персонификация на природната стихия (светкавица, гръмотевица – реално две прояви на едно и също явление).

Името на праславянския бог на гръмотевицата – Перун – се родее с лит.

Perkūnas 'гръмовержец', стпрус. *Perkūnis*, както и със стисл. *Fjörgin* 'майката на бог Тор' (БЕР 5: 181–182; Добрев 1982: 132). За праславянското съществително нарицателно име **perunъ* в БЕР се възстановява значението 'гръм' и като негови продължители се сочат рус. *перун* 'мълния', укр. *перун* 'гръм', белорус. *пярун* 'гръм', пол. *piorun* 'удар от гръм', пол. диал. *pierun* 'мълния' и др. (БЕР 5: 181–182). За праславянския апелатив **perunъ* Трубачов възстановява значението 'този, който бие, поразява' и го обяснява като мотивиран от праслав. **perti*, **pъrą* (> *perà* прен. разг. 'бия, удрям, пердаша', РБЕ). Самото нарицателно име разглежда като „конкретно, **веществено** (с елементи на олицетворяване, срв. суфикса за детелно име - *итъ*) обозначаване на гърма с мълния“ (Трубачев 2003: 197). В този смисъл „знаменитият Перун“, който е обитател на скалите и на високите места, „отначало не е нищо друго, освен атмосферно явление, и едва на второ място – божество“ (Трубачев 2003: 249, 428). Въз основа на мита за

характеризира със съчетаване на християнската идеология с езическата митология и народните вярвания, бел. авт.).

Основните оръжия на Перун са били особен вид камъни (пол. *kamien piorunowy*) известни днес като *белемнитти* 'изкопаема група мекотели от класа на главоногите с вътрешна черупка', РЧДБЕ 131) и стрели (струс. *о стрълъз громньен* 'за гръмотевичната стрела', пол. *strzala piorunowa* 'гръмотевична стрела'), а също и топорите, явяващи се, както и стрелите, предмети на езическия култ (в древноруските християнски текстове наричани „богомерзки предмети“).

Митът за Перун частично се възстановяват и по следи в белоруските и някои други славянски традиции и на многобройни приказни, епически народни песни и други фолклорни трансформации, където Перун се заменя както с Иля, така и с други персонажи с по-късни имена. Перун, първоначално в образа на конник или водач на колесница (срв. по-късната иконография на пророк Илия), поразява със своето оръжие змеевидния враг (в началния вариант на мита – митологично същество, на което съответства руският Волос-Велес, в по-късни текстове – приказният Змиулан и под.), последователно скриващо се от него в дърво, в камък, в човек, в животни, във вода. По-подробно вж. в известната енциклопедия „Мифы народов мира“ (Иванов 1980).

гръмовержеца Перун⁶⁵ И. Добрев прави връзка между корена на стб. мльнън (> мълния) от *ml̥-dh-n-, стпрус. *mealde* 'мълния', стб. мѣлѣж, мѣлешн, инф. млѣтн 'меля', старoisл. *myln* 'огън, мълния, небесен огън', старoisланд. *Mjollnir* 'чукът, с който бог Тор побеждава световния змей' и млатъ от ие. **mol-to* 'чук' (Добрев 1982: 134). Тези етимологични връзки не само недвусмислено свързват значението на мълния със значението на първичния ие. корен **mel-*, **mol-*, **ml̥-* 'удрям, сдробявам' (у Покорни: 'мачкам, бия, меля, особено зърно', Pokorny 1959: 716), а и изясняват семантичния мотив за възникването на това съществително – представата за поразяващата сила на божественото (небесно) оръжие. Този космогоничен в същността си мит хвърля светлина върху семантичните основания за възникването на съществителното име мълния, за което в БЕР, макар да се привеждат ие. съответствия, не се установява категорично етимологична връзка с определен ие. корен или с други български думи като мѣля, млат и под. (БЕР 5: 390–391); в ЭССЯ праслав. **tyldni* се етимологизува като „изначално диалектно индоевропейски обозначение на мълнията“ и като „индоевропейски реликт, практически неразчленим (тъмен) на славянска езикова почва“ (ЭССЯ 20: 220–222), което също не дава много информация за произхода на думата.

Изясняването на митологемната мотивация за възникването на съществителното име мълния прави по-очевиден и вторичния (имплицитен) признак (или нюанс) в значението на думата, насочващ към разрушителната сила на природното явление. Възможният семантичен развой би могъл да бъде: 'разбивам, строшавам (с удар)' → 'оръжие за разбиване, за поразяване' → 'мълния'. Митологичната „фонова памет“ се проявява и в преносното значение на мълния 'бърз, краткотраен блясък в очите, обикн. като израз на някакво силно чувство (гняв, възмущение и др.)' илюстрирано

⁶⁵ По-подробно за сюжета на мита вж. и И. Добрев (Добрев 1982: 132), който обръща внимание и на факта, че названието на световната скала (*ие. *perghun-*, стб. прѣгъинн 'дива планинска местност, разсечена от дълбока пропаст'), както и на световното дърво **perkʷus*, е от една и съща основа с името на бога на гръмотевицата.

с примери от литературата (*В дълбоките му очи светнаха мълнии; Очите му бяха станали студени и хвърляха мълнии*, РБЕ), както и при някои фразеологизми: *Мятам мълнии 'гледам гневно, свирепо'*; *Хвърлям (пращам) (гръм и) мълнии срещу (против, върху) някого или нещо* разг. 'отправлям най-остри нападки срещу някого или нещо' (РБЕ). Подобни изрази не са засвидетелствани за синонимите на *мълния* – *блеска̀вица*, *блъ̀ска̀вица*, *бля̀ска̀вица*, *светка̀вица*, чиито значения са мотивирани по друг начин (от изходно значение 'светя'), както и за *гръ̀мотѐвица* (мотивирано от звука на природното явление)⁶⁶. Възникването на вторичните значения 'удрям' в етимологичните им гнезда обаче (срв. напр. *свѣтвам* прен. разг. 'удрям някого силно') би могло да е повлияно от архетипната представа за поразяващата сила на (небесната) светлина, когато тя има свръхестествен, божествен произход. За нейната двойствена природа във фолклорните разбирания срв. и употребата на диалектния глагол *свѣтне* в текст от нар. песен *Кога свѣтне, да ме не изгори* (Райлово, Пернишко) (БЕР 6: 560).

Изложените семантични връзки могат да бъдат основа за прецизиране на етимологията на диалектните глаголи *млѣ̀скам* 'удрям' (Станьовци, Брезнишко; Трънско; Трън; Кралев дол, Пернишко), 'блъ̀скам някого; (за глава) боля' (Софийско), *млѣ̀скам*, *млѣ̀снам* таен зидарски говор 'бия', *млѣ̀свам* 'удрям внезапно' (Долна баня, Ихтиманско), *млѣ̀лскам* 'блъ̀скам някого; заболява ме силно нещо' (Искрец, Софийско), *млѣ̀сна го* 'блъ̀сна го, цапна го, удари го' (Радуил, Ихтиманско), *млсвам* 'удрям силно с ръка; удрям внезапно; (за глава) заболявам' (Доброславци, Софийско). В БЕР представените в това етимологично гнездо форми са определени като **звукотражатели**: заглавната дума *млѣ̀скам* 'удрям' се сравнява с *млѣ̀щем* 'мляскам', *млѣ̀скам* 'мляскам', *мля̀скам* 'при ядене издавам особен шум с език и

⁶⁶ Както англ. *thunder* < ие. **(s)tene-* 'кънтя, гърмя'; ие. **(s)ten-* Покорни сочи като източник и на лит. *stenù*, *-ėti* 'пъшкам, стена', чсл. *стѣнѣж*, *стѣнати* също, рус. *стон* 'стон' (Рокорну 1959: 1021); от същия корен се извежда и българският глагол *стѣна* 'издавам стон, охкам, пъшкам' (БЕР 7: 448).

устни', а диалектният глагол *мълсне* 'светне, блесне' (Велес), приведен към същото етимологично гнездо, се обяснява чрез сравнение с *блѣска се* 'святка се', без обаче да се изясняват отношенията на семантична производност (БЕР 4: 173). В отделна речникова статия се привежда друг диалектен вариант на *млѣскам* 'удрям' – *мѡлскам* 'святкам' (ЮЗ), както и неговите производни *молскавица* 'светкавица' (ЮЗ), *молскавичен* 'светкавичен' (ЮЗ), *молскот* 'блясък; светване' (ЮЗ), *молското* 'бляскав, блестящ' (ЮЗ), *молскоти* 'блести, ослепително свети' (ЮЗ), *мѡлскотит* 'блести' (Прилеп), *мѡлскотел* 'блестял' (Прилеп), *молскѡта* диал. 'блестя, лъщя' (Геров 3: 78), *помолскѡта* диал. 'да поблестя, да посветя' (Геров 4: 158). Предположеният в БЕР звукоподражателен произход на глагола *млѣскам* 'удрям' (и съответно на неговите производни) се потвърждава от ЭССЯ: възстановената там праславянска праформа **mьlskati* (> *млѣскам*) се определя като „интензифициращо разширение с -к-“ от **mьlsati* (> чеш. *mlsati* 'ям лакомства', рус. *молсать* 'смуча, глождя' и др., без български продължители), за което се казва, че е „очевидно звукоподражание за предаване на действията смучене, сучене, лизане“ (ЭССЯ 20: 224–225). Свързването на етимологичното гнездо на глагола *млѣскам* 'удрям' с такова първично значение и определянето на произхода му като звукоподражателен е проблемно от семантична гледна точка и повдига въпроса на какво първично звукоподражание може да бъде уподобен силният блясък и каква би могла да бъде логическата връзка между значения като 'святкам' и 'суча, смуча' или 'мляскам'.

Не съвсем убедителната хипотеза, че всички посочени значения възникват от неопределено звукоподражание обаче може да бъде ревизирана въз основа на посочената по-горе етимологична връзка между стб. *мльньн* 'мълния', стпрус. *mealde* 'мълния', стб. *мельнъ*, *мелешн*, инф. *мльтн* 'меля', староисл. *myln* 'огън, мълния, небесен огън',

староисланд. *Mjollnir* 'чукът, с който бог Тор побеждава световния змей' и млатъ 'чук', а съответно и *млатя* разг. 'удрям силно нещо или някого, бия' (БЕР 4: 163–164) – всички те продължители на ие. **mel-*, **mol-*, **mł-* 'удрям, сдробявам'. Тези значения очертават една семантична парадигма, в която изходното глаголно значение 'удрям, сдробявам' може да бъде източник на вторични значения, свързани както с поразяването в по-общ смисъл (както при *млѣскам* 'удрям' и под.), така и с поразяващата сила на небесния огън (*молскам* 'святкам' и под.). Връзката между двете значения (но в обратна посока) вече беше отбелязана при *блестя* 'излъчвам или отразявам ярка светлина, блясък, светя' – *блѣскам* диал. разг. 'бия, удрям жестоко; бѣхтя', *свѣткам* 'святкам' и *свѣткам* 'удрям силно'. Глаголите са оформени допълнително с наставката -ск- – маркер за интензивност и (или) шум, съпътстващ действието (вж. по-горе). В тази парадигма своето естествено място намират както значенията на *млѣскам* 'удрям; блѣскам някого; (за глава) боля', *млѣсвам* 'удрям внезапно', *мѣлскам* 'блѣскам някого; заболява ме силно нещо', *млѣсна го* 'блѣсна го, цапна го, удари го', *млсвам* 'удрям силно с ръка; удрям внезапно; (за глава) заболявам' и др., така и на *молскам* 'святкам', *молоскоти* 'блести, ослепително свети', *молскавица* 'светкавица', *молскавичен* 'светкавичен', *млѣсък* 'блясък, трясък' (Долни Романци, Брезнишко) и др. За семантичната връзка между действието 'удрям' и различни разрушителни природни явления, стихии или бедствия срв. и значенията на *удрям* 'попадам някъде, падам' (илюстрирано в РБЕ с примера *Гръм удря и издъно разтърсва новата бащина ми къща*), прен. нар. 'причинявам, нанасям вреда, щета на някого, навреждам, ощетявам, подбивам' (*Тази година сушата ни удари здравата*), само З л. прен. нар. '(за град, дъжд и други природни явления) наставам, настъпвам, почвам, обикн. внезапно и с голяма сила' (*Утре ще удари един град, та нищо няма да остане*). Впрочем етимологичната връзка

между глагола от Велес *мълсне* 'светне, блесне' и стб. *млзѣнн* 'мълния' е предложена от Н. Райтер (Reiter 1964: 177), но отхвърлена в БЕР като неубедителна (БЕР 4: 391).

2. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНО ПОЛЕ 'ЯМ'

Друго обширно лексико-семантично поле, което ще бъде разгледано по-детайлно в настоящата работа, е полето 'ям'. Част от него вече беше представена в т. 3. 1. 4., където регулярността на семантичния преход 'удрям силно' → 'тъпча, натъпквам' → 'ям (пия) много' се потвърди чрез примери като *прàскам* 'удрям силно' → *напрàсквам* 'натъпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, наджасвам' → *напрàскам се, напрàсквам се* 'нахранвам се добре, натъпквам се много'; *бїя* 'удрям, блъскам нещо, някого или върху, по нещо' → *набївам* 'с удари вкарвам остър предмет (гвоздей, клечки и под.) дълбоко навътре в нещо, зачуквам, забивам; с удари или натиск правя нещо да се намести, да се уплътни и под.', диал. 'навлизам навътре някъде, в гора, планина, труднопроходимо място, забивам' (РБЕ) → *набївам* разг. 'ям много и лакомо' (РБЕ) и др.

Тук ще бъдат посочени примери и за други типове семантични промени, въз основа на които значението 'ям' може да възникне като вторично. Те могат да бъдат обособени в три по-големи групи в зависимост от вида на семантичната промяна:

- 1) значения, възникнали в резултат от метафоричен развой;
- 2) значения, възникнали в резултат от метонимичен развой;

3) значения, възникнали в резултат от метафоричен и метонимичен развой.

Всяка от тези групи ще бъдат представени с по няколко примера.

2. 1. Значения, възникнали в резултат от метафоричен развой

Представените в тази подгрупа значения могат да бъдат определени като метафорични, доколкото те възникват вторично в резултат от промяна на обекта на действието (*предмет* → *човек*). Подобни семантични иновации в неологията наблюдава С. Колковска, която определя като типичен за глаголната метафора преноса по модела *действие с обект предмет* – *действие с обект човек или група хора*, с мотивационен признак *цел на действието* (Колковска 2013а: 7–8). Всъщност в някои от случаите може би се касае за някакъв вид специализация и стесняване на първичното по-общо значение, както в представените по-горе примери *лупам* разг. 'бия някого, тупам' (РБЕ), 'бия, удрям' (Радовене, Врачанско), → *лупам* 'хлопам, блъскам врата' (Банско); *праскам* 'удрям силно (шумно)' → *праскат са* '(за овни) кюскат се, бият се с глави' (Дряново, Ждребово, Ахряне, Смолянско; Триград, Девинско). При някои от примерите е трудно да се определи дали новополученото значение 'ям' е резултат от метафоризация, или от специализация на изходните значения, тъй като това са промени, станали далеч в миналото, в някои случаи проследими до праславянската епоха.

2. 1. 1. 'Тъпча, натъпквам' → 'ям лакомо, пия много'

Като регулярен може да бъде разглеждан развойт 'тъпча, натъпквам' → 'ям', представен по-горе като част от по-дългата семантична верига 'удрям силно' → 'тъпча, натъпквам' → 'ям (пия) много'. В повечето случаи новополучените значения са оценъчни, което може да бъде свързано с признака за интензивност на първичното действие, съществен при изходното значение 'натъпквам' [срв. значенията на *натѣпквам* 'вкарвам нещо някъде (в някакъв съд, помещение и под.) на тясно място или в голямо количество, плътно и обикн. със сила, с натиск, напъхвам, наблъсквам, набутвам, намушкавам; с натиск, със сила пълня, напълвам нещо (съд, помещение и под.) колкото може да поеме, до краен предел, догоре, наблъсквам, набумквам, набухвам (РБЕ)]. Семантичният развой 'тъпча, натъпквам' → 'ям лакомо, пия много' (или каузативно значение 'карам някого да яде, да пие много') е засвидетелстван при следните глаголи:

тѣпча 'пъхам, бутам нещо да влезе, да се събере някъде, гнета' → *тѣпча* прен. 'карам някого насила да яде много', пренебр. 'ям' (Тръстеник, Плевенско; Ленково, Никополско);

натѣпквам 'вкарвам нещо някъде (в някакъв съд, помещение и под.) на тясно място или в голямо количество, плътно и обикн. със сила, с натиск, напъхвам, наблъсквам, набутвам, намушкавам; с натиск, със сила пълня, напълвам нещо (съд, помещение и под.) колкото може да поеме, до краен предел, догоре; наблъсквам, набумквам, набухвам' (РБЕ) → *натѣпквам* разг. 'накарвам някого, правя някой да яде много, да погълне прекалено много храна или лекарства и др.' (РБЕ), *натѣпквам се* 'нааяждам се, нахранвам се до пресищане, надумквам се, напрасквам се, надънвам се' (РБЕ).

натл̀аскам, натл̀асквам и нар. *натл̀аскувам* 'натиквам, набл̀асквам', *натл̀аскувам се* 'натиквам се' → *натл̀аскам се, натл̀асквам се* и нар. *натл̀аскувам се* прен. 'напивам се, наяждам се прекомерно, наплюсквам се' (Геров);

2. 1. 2. 'П̀хам, мушкам' → 'ям'

Преходът 'п̀хам, мушкам' → 'ям' всъщност може да се разглежда като вариант на предходния семантичен развой 'т̀пча, нат̀пквам' → 'ям', в чиято основа обаче, както беше изяснено, стои и признак за интензивност на действието. При развоя 'п̀хам, мушкам' → 'ям' като основен може да бъде посочен мотивационният признак 'п̀лня, нап̀лвам', като при това не е задължително да се касае за метафоричен развой. Този тип семантична промяна би могла да бъде и някакъв вид специализация (стесняване) на значението 'п̀хам, мушкам', при която обект на действието е човешкият стомах, схващан като вместилище, което се п̀лни (с храна, с алкохол). Тази представа стои в основата и на вторично възникнали именни значения като *т̀уреник* 'стомах' (Голям Дервент, Софийско), *туреник* 'стомах, корем' (Плевня, Драмско), *турник* 'стомах на добитък' (Съчанли, Гюмюрджинско), *туреникь* 'човек, който много яде' (Яворово, Асеновградско), *тураникь* 'човек, който много яде' (Лясково, Асеновградско), *прот̀урен* 'лаком, ненаситен' (Корово, Велинградско) и др., произв. от *т̀урям* 'слагам, п̀хам нещо в друго' (РБЕ). Срв. и деноминативните диалектни глаголи *натуп̀анчвам се* 'наяждам се много' (Доброславци, Софийско), *натуп̀анчувам се* 'нахранвам се така, че коремът ми се оп̀ва като т̀пан' (Софийско), произв. от *т̀упан* диал.

’тъпан’ (БЕР 8: 406–407); срв. и преносните диалектни значения на *тѣпан* ’корем’ (Крѣвеник, Севлиево), *тѣпѣн* ’корем’ (Бракница, Поповско; Еленско), *тѣпанѣ* ’тумбак на животно’ (Градище, Севлиево) и др.

Към тази подгрупа могат да бъдат отнесени следните глаголи:

тикам разг. ’пъхам, мушкам нещо някъде’ (РБЕ), *натикам*, *натишна*, *натишвам* ’с тикане, грубо вкарвам нещо или някого някъде, обикн. в затворено или тясно пространство, помещение, съд и др.; напъхам, набутвам, наблъскам, намушкам, завирам, навирам, втиквам, въвирам’ (РБЕ), нар. и *натикувам*, *натикувам* ’вкарвам, напъхам; натъпквам’ → *натикам се*, *натишна се*, *натишвам се* и нар. и *натикувам се*, *натикувам се* ’напивам се, натръскам се’ (БЕР 8, 31–32) (срв. същия преход и при сродния горнолужишки глагол *тукаѣ*, *тукам* ’пъхам, мушвам, въвирам, вкарвам’ → *тукаѣ*, *тукам* ’пълня’ → *тукаѣ*, *тукам* ’бързо ям’).

тѣкам ’тикам, пъхам’ (Сухо, Високо, Солунско), *тѣкнѣвам* ’втѣквам, въвирам; тикам, пъхам’ (Чепино, кв. на Велинград; Сухо, Висока, Солунско) → *притѣкнѣвам* прен. ’погълщам’ (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско);

[*рѣгам* ’грубо, силно натискам някого или нещо с остър предмет или с лакът, обикн. за да причиня болка; мушкам, муша, рѣчам’ (РБЕ)] → *рѣгам* диал. ’пъхам, тикам, турям’ (РБЕ), ’муша, бода, рѣчам, пъхам’ (БЕР) → *орѣгвам* ’излапвам, изяждам’ (Странджа);

муша ’слагам, поставям нещо някъде, обикн. в нещо тясно или между други неща, пъхам, въвирам, мушкам’, *муша се* ’вмѣквам се, влизам, обикн. с усилие в нещо тясно или между други неща, вра се, въвирам се, пъхам се’ (РБЕ), *мухам* диал. и разг. ’мушкам, бода’, *мушвам* ’мушвам, блъсвам, втѣквам’, *мушнат* ’пъхнат, втѣкнат, боднат,

мушнат' (БЕР 4: 354)⁶⁷, *муам* 'мушкам' (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско; Ракитово, Велинградско), *муам* (*се?*) 'мушкам' (Софийско; Трънско; Родопите; Монтанско; Родомирско) → *муам* 'лапам, ям лакомо' (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско).

Всъщност етимологията на глагола *муша* (а съответно и на диалектните му варианти *мухам, муам*)⁶⁸ ни позволява да възстановим тристепенен семантичен развой, много близък до този при *пръскам*, а именно 'удрям, бия' → 'пъхам, мушкам' → 'ям лакомо'. За праслав. **mušiti* Ж. Варбот възстановява значението 'бода; мушкам, пъхам' (Варбот 1973: 11–12), опирайки се на установеното от Ст. Младенов родство между българския глагол *муша* (*мухам, мухна*) с лит. *mušti, mišù* 'бия' ('удрям, бия, убивам' в БЕР)⁶⁹, лит. *mušis* 'битка, сражение, удар', санскр. *muṣṭi-s* 'пестник' (Младенов 1941: 309). В „Етимологически и правописен речник на българския книжовен език“ той извежда посочените лексеми от „и.-е. само **mou-*: **mi-...*“ (Младенов, пак там), докато в по-ранна своя публикация свързва етимологично глаголите *муша* и *мъкна* и ги разглежда като продължители на отделни праформи, образувани с различни разширения от ие. **(s)měu-*, **smōu-*, **smū-* (Младенов 1923: 91–93). В БЕР глаголът *муша* се извежда от праслав. **muš-* < ие. **mou-s-* или **mouk-s-*, без посочени значения. Ако приемем за по-стари и изходни за етимологичното гнездо на българския глагол диалектните значения на *муам* 'удрям с ожесточение' (Кюстендилско), 'блъскам, бия' (Тръстеник, Плевенско), *муам* (*се?*) 'удрям' (Ломско), които са много близки и до значенията на лит. *mušti, mišù* 'бия' (в БЕР тълкувано като

⁶⁷ За етимологичната връзка между глаголите *муша* и *мухам* вж. Ст. Младенов (Младенов 1923) и Ж. Варбот (Варбот 1973: 11–12).

⁶⁸ Диалектният глаголът *муам* е образуван с изпадане на -х- от *мухам*, както диал. *муа* от *муха*, *муал* от *мухъл* (вж. БЕР 4: 297).

⁶⁹ У Покорни литовският глагол е приведен под ие. **meik-* 'драскам, надрасквам' (Pokořny 1959: 745).

'удрям, бия, убивам'), лит. *mūšis* 'битка, сражение, удар' и санскр. *muṣṭi-s* 'пестник', можем да допуснем следните степени на семантичен развой:

м̀уам 'удрям с ожесточение' (Кюстендилско), 'блъскам, бия' (Тръстеник, Плевенско), *м̀уам (се?)* 'удрям' (Ломско) →

→ *м̀ухвам* 'мушвам, блъсвам, втъквам', *м̀уам* 'мушкам' (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско; Ракитово, Велинградско), *м̀уам (се?)* 'мушкам' (Софийско; Трънско; Родопите; Монтанско; Родомирско) →

→ *м̀уам* 'лапам, ям лакомо' (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско);

Връзката между първите две степени на развоя ('удрям (силно)' → 'тъпча, натъпквам') вече беше определена като регулярна въз основа на семантични паралели, представени в т. 3. 1. 3. (№ 12 в Каталога). Трябва да се обърне внимание обаче и на това, че някои от речниковите тълкувания на глагола *м̀уша* (и вариантите му) обединяват посочените степени, срв. напр. *м̀уам се* 'пъхам, бия с юмрук, мушкам' (Лом), 'блъскам, ръгам' (Лешниковци, Трънско; Бериево, Севлиевско; Кюстендилско). Затова трябва да се допусне, че първичното значение на глагола *м̀уша* би могло да представлява по-сложна семантична структура, обединяваща признаците 'удрям' 'с нещо остро' и '(обикновено) прониквам (в обекта на действието)'; срв. и възстановеното от Ж. Варбот значение на праслав. **mušiti* и **tъxnqti* 'бода; мушкам, пъхам', а също и значението на *м̀уам* '(за говедо) бода с рога' (Брезнишко, Годечко).

Не при всички български глаголи със значение 'пъхам, мушкам' възниква вторичното значение 'ям'. Такъв развой не се наблюдава например при диалектния глагол *п̀икам, п̀икна* 'пъхам, слагам; блъскам' (ЮЗ), *нап̀икам, нап̀иквам (се)* 'пъхам (се)' (Геров),

продължители на праслав. **pikāti* 'бода, блъскам, пъхам' (БЕР 5: 231–232). Срв. обаче значенията на някои от славянските съответствия на този глагол като рус. *пичкать* 'тъпча някого с нещо (ядене, пиене, лекарства)', словен. *pikati* 'бода, кълва', горлуж. *pikaś* 'кълва, чукам с клюн', рус. *пикало* 'хранопровод'.

2. 2. Значения, възникнали в резултат от метонимичен развой

В други случаи значението 'ям' възниква при глаголи със значения 'отхапвам', 'гриза', 'дъвча', т. е. глаголи, назоваващи отделни етапи от процеса хранене. Тези преходи се осъществяват чрез механизма на глаголната метонимия, а логическата мотивация за този вид номинация е свързана с разбирането, че „между едно действие като цялост и компонентите на процеса на извършване на това действие не съществува друга връзка, освен част – цяло“ (Пехливанова 2001: 37). Такъв тип семантичен развой е забелязан и в други индоевропейски езици, на което обръща внимание и К. Бък. Той отбелязва още, че с глаголите с подобни първични значения отначало е било назовавано действието 'ям' само за животни, а впоследствие – и за хора, но предимно в разговорната или жаргонната лексика (Buck 1949: 327).

Вторично значението 'ям' може да се развие и от глаголи, назоваващи отделни дейности от цялостния и по-общ процес по добиване и обработка на храната. Това са глаголи със значения 'беля', 'лющя', 'откъсвам', 'отделям' и под., чиито вторични значения също могат да бъдат определени като метонимични. Тези семантични преходи се осъществяват по обичайния за глаголната метонимия механизъм, свързан с представянето на действието чрез неговите съставни компоненти. Като най-важна и характерна черта на

действията, означавани метонимично, П. Пехливанова определя именно „тяхната членимост на компоненти или способността им да излъчват прояви“ (Пехливанова 2001: 100). Тя разграничава два типа метонимични значения на глаголите: 1) с името на част от действието се назовава цялото действие (**компонент на действие** → **действие**); 2) с проява на действие се назовава цялото действие (**проява на действие** → **действие**) (Пехливанова 2001: 111, 128–130). Двата типа глаголна метонимия в областта на неологията изследват и С. Колковска (Колковска 2013)⁷⁰ и Н. Костова (Костова 2018), като С. Колковска прави уточнението, че „новите метонимични значения в българския език, възникнали при глаголи, са много ограничен брой (Колковска 2013а: 14). Тя дава примери с някои нововъзникнали в съвременния български език глаголни значения, при които с названието на **признак за част** в изходното значение се означава **признак за цялото** (Колковска 2013: 379)⁷¹. По предложени от П. Пехливанова формули Н. Костова представя видовете връзки между признака на действието и цялото действие, т. е. между мотивационния признак и архисемата, между вторичното и първичното наименование чрез преходите *лапам* → *като* → *ям*, *бръмча* → *когато* → *се движа* и др. (Костова 2018: 150). Във връзка с изследваните от нея нови значения в българския език тя илюстрира преноса 'компонент от действие' → 'действие' чрез няколко модела, сред които 'извършвам една операция' → 'за да/когато' → 'вземам наркотици' (Костова 2018: 151)⁷².

⁷⁰ Като най-продуктивни в съвременния български език С. Колковска сочи моделите на метонимизация, при които „с названието на признак в изходното значение, означаващ част, се означава цялото, или обратно, с названието на признак за цялото се означава негова част“ (Колковска 2013: 382).

⁷¹ Напр. *бодкам се* 'бода се леко с нещо островърхо' → прен. жарг. 'инжектирам си венозно наркотици'; *смъркам* 'поемам нещо през носа си' → 'вземам кокаин', *изпушвам* '(за машина, уред) отделям пушек, обикн. при неизправност' → прен. разг. '(за машина, устройство или част от него) развалям се, повреждам се' (Колковска 2013: 379)

⁷² Напр. 'смъркам' → 'за да' → 'вземам наркотици' → 'за да' → 'се дрогирам' (Костова 2018: 151).

Като резултат от (диахронен) метонимичен преход *компонент на действие* → *действие* трябва да се разглеждат и някои глаголи с вторични значения 'ям' в българския език, получени по модела 'извършвам дадено действие' → 'за да / когато' → 'ям'.

Без да се стремим към изчерпателност, ще посочим няколко примера за такъв тип семантичен развой, който може да бъде определен като редовен. В зависимост от конкретните семантични признаци могат да бъдат обособени няколко подгрупи с различни изходни значения.

2. 2. 1. 'Беля, махам неядливата част от нещо' → 'ям'

Като отделна подгрупа могат да се обособят преходите, при които значението 'ям' се развива от значението 'беля', т. е. 'очиствам, махам външната обвивка (кожата, кората, черупката, люспата и под.) на нещо', или от по-общото значение 'махам, отделям ненужната (неядливата) част от нещо (за да / когато ям)' (според тълкуването на глагола *беля* в РБЕ). В някои случаи в първичното значение на глагола, който обикновено назовава някаква битова дейност, съдържа и допълнителен признак за сила (интензивност) на действието. В производните значения този признак присъства под формата на признак за интензивност (прекомерност, бързина) на действието ядене. Ако първичните интензивни действия обачайно са съпроводени от някакъв шум, такъв признак може да присъства и при вторичното значение:

грухам 'чукам жито, за да му паднат люспите; чрез удряне отделям зърната на царевица от кочана им' (РБЕ), 'чукам жито, царевица и пр., за да отделя зърната' (БЕР 1: 287) → *грухам* 'ям шумно' (Родопско, Малкотърновско); срв. и значението на срхр. *грухати*, *грухам* 'ям лакомо';

мѣна 'отделям влакната на лен или коноп от паздера, обикн. с удряне, чукане' (РБЕ) → *мѣнам* прен. 'ям бързо и много' (Хвойна, Павелско, Асеновградско);

олющвам 'лющя, наранявам повърхността, покритието, обвивката на нещо на едно или няколко места, излющвам, обелвам' (РБЕ) → *олющвам* диал. неодобр. 'изяждам, излапвам' (РБЕ);

жуля 'търкам, трия, обикн. за да изчистя нещо' (РБЕ), 'с търкане одирам' (Героу 2: 26)⁷³ → *жуля* диал. 'ям' (РБЕ); *жула̀вя* диал. 'дъвча, помлясквам, прехвърлям нещо в устата си' (БЕР 1, 557)⁷⁴.

Аналогичен преход може да бъде предположен и в случаи, в които съвременният език не пази изходното значение 'беля, лющя'. Такъв например е глаголят *лупам*, засвидетелстван в РБЕ с разговорното значение 'бия някого, тупам', както и със значенията '(за предмет) издавам тъп звук, тупам' и '(за сърце) бия, пулсирам, тупам'. В БЕР този глагол е представен с пет речникови статии:

*лупам*¹ диал. разг. 'удрям, бия, тупам, блъскам' (БЕР 3: 515);

*лупам*² 'работя много' (Дебърско), 'работя безрезултатно' (Костурско) (еднакво с *лупам*¹, БЕР 3: 516);

*лупам*³ 'лапам, ям много' (Радовене, Врачанско; Странджа; Дебърско), ирон. 'ям' (Кюстендилско), 'пия много' (Дебърско), *лупкам* 'лапам, ям лакомо' (Малко Търново) (БЕР 3: 516);

*лупам*⁴ 'скитам, ходя много' (Тетовско) (БЕР 3: 516);

⁷³ Тук трябва да имаме предвид и изходното значение на праслав. **žuliti* (> *жуля*), сродно и свързано чрез редуване на кореновите гласни (-ou- : -eu-) с праслав. **guliti* > *гуля* 'одирам, откъсвам кора, кожа' (Трънско).

⁷⁴ Веднъж възникнали, вторичните значения могат „да се еманципират“, да се освободят напълно от вторичните признаци на изходното значение и да придобият неутрално значение (в случая 'ям'), срв. примерите от Н. Героу *Жулим рѣжянак; Жулим просяник* (Героу 2: 26).

*лупам*⁵ 'futuo' (Кръвеник, Севлиевско), ученически говор също (София) (БЕР 3: 516).

Под *лупам*³ значенията 'ям', 'лапам, ям много', 'лапам, ям лакомо' се свързват семантично с приведените под *лупам*¹ значения 'удрям, тупам, блъскам'. Прави се паралел със значенията на диалектния глагол *лющя*, като се привеждат значенията му 'лющя' и 'бия, удрям' и се посочва паралелизмът при значенията на префигирания производен глагол *налющя се, налющвам се* 'налющвам се' и 'напивам се; нааяждам се много, натъпквам се'. Отделно се сравнява и с глагола *блъскам*, който има общобългарско значение 'бия, удрям' и разговорно 'ям много'; като аргумент за предположения семантичен преход 'удрям' → 'ям' се привеждат и други глаголи, които имат и двете значения.

Както беше изяснено по-горе, възможната връзка между значенията 'удрям' и 'ям' е опосредствана от междинна семантична степен, която би могла да бъде 'натъпквам'. В рамките на етимологичното гнездо на глагола *лупам* обаче такова значение не е засвидетелствано.

От друга страна, значението 'ям много' при глагола *лупам* би могло да възникне вторично по представения тук семантичен модел 'беля, махам неядливата част от нещо' → (за да / когато) → 'ям', въпреки че значението 'беля' също не е засвидетелствано за българския глагол *лупам*. Такова значение обаче се пази при някои от славянските му съответствия: словен. диал. *lúpati, lúpljet, lúpat* 'лющя', укр. *лупáти, лупáю* 'отчупвам част от цяло, цепя (напр. скала); отмахвам горен слой; чупя, ломя нещо, като го разбивам', чеш. *loupati, loupi, loupát* 'лющя', пол. *łupać* 'цепя; надробявам на парчета; обелвам от кожата; удрям, тряскам', горлуж. *łupać, łupat* 'скубя; кърша, троша, раздробявам; лющя', доллуж. *łupaś, łupji, łupat* 'лющя, беля; махам

листата на зеле; чистя люспи на риба'. Тези значения несъмнено са пряко свързани с първичната семантика на праславянската праформа **lupāti*, **lupāja*, първоначално итератив от праслав. **lupiti*, **lupja* (> лупя диал. 'лющя, беля') (БЕР 3: 515-516), за което под лупя² диал. '(за птица) люпя, мътя пилета' се възстановява именно значението 'лющя, беля' (БЕР 3: 520). Глаголът има и значение 'бия, удрям' (под лупя³, БЕР 3: 520-521), което, както и при лупам, трябва да се разглежда като вторично (вж. Втора глава, т. 3. 1. 1. и № 10 в Кataloга). Посочените праславянски глаголи са образувани от ие. **lei-p* със значение 'обелвам, отрязвам, наранявам', разширение (с *-p-*) на ие. корен **lei-* (Рокорну 1959: 690 – 691)⁷⁵. Като имаме предвид и установените до момента паралелни развои при *грухам*, *мъна*, *олющвам*, *жуля*, можем да заключим, че значението 'лапам, ям много' на лупам³ би могло да възникне в резултат от семантичния преход 'лющя, беля' → 'ям' без посредничеството на вторичното значение 'бия, удрям'. Тъкмо обратното – това значение трябва да се разглежда като трета степен на възможния семантичен преход, посочен под лузгам²: 'беля, лющя' → 'лющя, беля с удар, със сила / удрям, за да олющя' → 'бия, удрям' (БЕР 3: 493).

Що се отнася до посочения под лупам³ паралел със значенията на глагола *блѣскам* 'бия, удрям' и разг. 'ям много' (липсва в РБЕ), трябва да отбележим, че е по-вероятно значението 'ям' на глагола *блѣскам* да е получено в резултат от семантичния преход 'натъпквам' → 'ям много', при което като изходно трябва да се приеме друго значение на глагола *блѣскам*, а именно 'натъпквам нещо в голямо количество или голям брой неща някъде' (РБЕ).

⁷⁵ Глаголите *лупам*, *лупя* и *луждя* (*лускам*, *лузгам*) са продължителни на един и същ първичен корен – ие. **lei-*, **lou-* 'отрязвам, отделям', за което вж. по-горе (Трета глава, т. 1. 1.); срв. и Рокорну 1959: 681 – 682.

2. 2. 2. 'Откъсвам, отделям със сила част от нещо' → 'ям'

Значението 'ям' възниква и при някои глаголи със значение 'откъсвам, отделям част от нещо'. Тъй като в някои случаи в изходното значение е налице и допълнителен семантичен признак, указващ, че действието се извършва с голяма сила, интензивност и бързина, и при вторичното значение 'ям' обикновено се съдържа и признак за голяма интензивност на действието ядене (бързо, лакомо, много). Такава семантика е налице при следните глаголи:

дъргам 'дърпам, тегля' [с начално значение 'дърпам, скубя' и разг. 'с рязко, силно дърпане правя на части (платно, хартия и под.), късам, разкъсвам' (БЕР 1: 459)⁷⁶] → *дъргам* 'ям лакомо' (Врачанско);

дърлям 'тегля, дърпам' (Банско), '(за куче) хапя, дърпам, тегля някого или нещо' (РБЕ) → *дърлям* '(за куче) хапе, дърпа, премята нещо, като го яде' (Доброславци, Реброво, Софийско).

дрънкам диал. 'разбивам, разчепквам вълна или памук' (РБЕ) → *одрънкам* прен. '(за хищно животно) разкъсвам и изядвам животно, човек' (в РБЕ илюстрирано с пример от Ангел Каралийчев: *Единакът не може да одрънка дяда ти Жота, но подир две недели се намъкна през една дупка в кошарата и изтърбуши седем овчици*)⁷⁷.

⁷⁶ Образувано от корена в *дера* (БЕР 1: 459-460, 463).

⁷⁷ Тези преходи изясняват и семантиката на производни като *дръглар* 'къс сурово месо' (Варненско; Козичино, Поморийско) и под., произв. от *дера*, за което срв. семантично *резен*, *порязаница* от *режа*, *къс* от *късам* и под. Срв. и значението на *дърмак* 'голям къс, обикновено от храна като сланина, сирене, месо' (Елена), произв. от *дрън* 'буца (сирене)' (Странджа; Хасковско; Първомайско; Драмско; Съчанли, Гюмюрджинско), което в БЕР се определя като причастие от корена на глагола *дера*, буквално 'нещо отцепено, отчупено, отдрано' (*дрън*¹, БЕР 1, 437). Семантичен паралел се наблюдава и при съществителното име *парлак* 'остатък от изядено от вълк животно (овца, коза и др.) заедно с вълна или козина; парче, къс от нещо' (РБЕ), етимологизирано като заемка от тур. *paralak*, название за резултат от действие от тур. *paralamak* 'разкъсвам, раздирам, разсичам на части' с

Към тази група може да бъде отнесен и глаголът *рѐнам* 'ям много, плюскоам' (Костурско). В БЕР той е етимологизиран под *рѐнам*² като „вероятно“ звукоподражателен, където се привеждат още глаголите *рѐнам* таен говор 'дялам' (Смолско, Пирдопско), *рѐна се* таен говор 'чеша се, дръгна се', *рѐнам се* 'хокам' (Лиляче, Врачанско), *рѐнкам* 'удрям' (Хасково), *изрѐнам*, *изрѐнвам* таен зидарски говор 'издялвам' (Смолско, Пирдопско) (БЕР 6, 224-225). Установеният по-горе семантичен паралел 'откъсвам, отделям със сила част от нещо' → 'ям' обаче може да подкрепи предложената етимология от Скок, който свързва срхр. *рѐпàт*, *рѐпам* '(бия) удрям' (обл. Косово) с бълг. *рѐнам* 'скубя космите по лицето' (Скок 3: 129), представено отделно под *рѐнам*¹ (БЕР 6: 224). Така и *рѐнам*¹, и *рѐнам*² могат да бъдат етимологизувани като продължители на ие. корен **rep-* 'грабвам, изтръгвам', а значението 'ям много, плюскоам' да се свърже пряко със семантиката на първичния корен. С различни значения тя се пази и при съответствията, приведени под *рѐнам*¹: лат. *rapio* 'изтръгвам, грабя', лит. *rėpti*, *rėpiu* 'грабя, нагабвам, събирам', а специализация на значението, насочваща към конкретен обект на действието, се наблюдава в алб. *rjerp* 'скубя кокошка; дера животно; обелвам дърво', както и в стисл. съществително име *rafr* 'парче рибешко месо'. В контекста на очертаната семантична картина в етимологичното гнездо значението на българския диалектен глагол *рѐнам* от Костурско би могло да възникне в резултат от семантичния развой: ие. **rep-* 'грабвам, изтръгвам' (= 'откъсвам, отделям част от нещо') → *рѐнам* 'ям много, плюскоам', паралелен на посочения по-горе при *дѐргам* 'дърпам, тегля' → *дѐргам* 'ям лакомо'. Както и в предходните подгрупи, значението 'ям' трябва да се разглежда като резултат от метонимична

първоначално значение на *парлак* (*пърлак*) 'разкъсано от вълк животно (в овчарските среди най-често агне, овца) (БЕР 6: 92, под *пърлак*¹).

промяна, т. е. 'дърпам, тегля, откъсвам, отделям → за да / когато ям → 'ям'.

Близки значения има и общобългарският глагол *л̀анам* разг. 'ям бързо и лакомо, на големи залци' (РБЕ), разш. 'ям' (РБЕ). В БЕР този глагол, както и производните му *л̀анкам* 'ям лакомо', *лапл̀ив* 'лаком, ненаситен' (ЮЗ), *л̀анник* 'лакомник, гладник' (Пожарево, Силистренско; гребенски говор), *лапало* 'ядене' (ЮЗ) и др. се привеждат под *л̀анам*¹ което се разграничава етимологично от *л̀анам*² 'хващам, грабвам' (гребенски говор; Поповско; Русенско; Разградско). Глаголът *л̀анам*¹, заедно със славянските му съответствия (срхр. *л̀аннути* 'погълна, изям лакомо', пол. *lapać* 'ям лакомо'), се извежда от праслав. **lārāti*, **lārājǫ* което се свързва с ие. **laph-* 'лоча лакомо, ненаситно; сърбам, лапам' (БЕР 3: 310); етимологията на *л̀анам*² се определя като несигурна и се сочи хипотезата на Ф. Славски за звукоподражателен произход (Sławski 4: 468) (БЕР 3: 310 – 311).

Установеният в тази подгрупа регулярен семантичен преход 'откъсвам, отделям със сила част от нещо' → 'ям' може да послужи като семантично доказателство за етимологичната връзка между диалектния глагол *л̀анам* 'хващам, грабвам' (срв. тълкуването на *гр̀абвам* 'отнемам, присвоявам нещо от някого насилствено и без право', РБЕ) и общобългарския *л̀анам* разг. 'ям бързо и лакомо, на големи залци', разш. 'ям', прен. неодобр. 'алчно присвоявам нещо' (РБЕ), както и на диал. експресивен глагол *лапард̀освам* 'лапам бързо' (Калофер), произведен от *л̀анам*¹ (БЕР 3: 311). Срв. и общобългарското значение на *л̀анам* прен. неодобр. 'алчно присвоявам нещо' (РБЕ), което в диахронен план трябва да се разглежда като предхождащо вторичното 'ям'. За семантичната мотивация срв. и обяснението в ЭССЯ на праслав. **lārāti*, „чиято семантика включва, между другото, и хващането с ръка (ср. **lapa*), и хващането с уста“ (ЭССЯ 14: 28). Срв. и Дейкова, която в подкрепа на етимологичното единство на *л̀анам*¹ и

*lānam*² и на посочения тук семантичен развой привежда подобен паралелен семантичен развой в гнездото на праслав. **xāpāti*, **xāpājā*, **xāp'ā* 'хващам, улавям (с уста); хващам, сграбчвам, грабвам нещо бързо, неочаквано', продължителни на което (от формата за св. в. **xāpnāti*) са бълг. *xānna* и *xānвам* 'ям малко и набързо; опитвам, като ям, вкусвам' (Дейкова 2020: 255).

Всъщност значението 'хващам, грабвам' на глагола *lānam* в семантично отношение представлява точно съответствие на ие. **labh-* 'хващам, сграбчвам', източник на стинд. *lābhatē*, *lāmbhatē*, *rābhatē* (перф. *lalābha*) 'хващам, сграбчвам' (*erfaßt*, *ergreift*), *lābha-* 'получаване, печалба, полза' (Erlangen, Gewinn, Vorteil), *rābhas-* 'буен, силен' (Ungestüm, Gewalt), *rabhasá-* 'див, буен, мощен' (*wild*, *ungestüm*, *gewaltig*), гр. *λάφῃρον* 'плячка' (Beute) (= гр. *λάφυρο* 'плячка, трофей?'), *ἀμφι-λαφής* 'пълнен, голям' (*umfassend*, *groß*), лит. *lōbis* m. 'притежание, имущество, богатство' (Gut, Besitz, Reichtum), *lōbti* 'забогатявам' (*reich werden*), аблаут *lābas* 'притежание', също и 'добър', латв. *labs* 'добър' (*gut*) (Pokorny 1959: 652). Освен българския глагол *lānam* 'хващам, грабвам' към същото първично индоевропейско етимологично гнездо могат да бъдат отнесени и славянските му съответствия (приведени под *lānam*²): словен. *lapati* 'хващам, похищавам, завличам', рус. диал. *лапать* 'хващам с ръце', укр. диал. *лапати*, *лапаю* 'хващам, ловя', стпол. *lapać*, *lapat*, пол. *lapać*, *lapię* 'хващам, сграбчвам, ломя' и др.

За фонетичното несъответствие между кореновата гласна на ие. **labh-* и на предполагаемите славянски продължителни могат да бъдат изказани няколко хипотези. На първо място праславянският глагол **lāpāti*, **lāpājā*, който според нас е източник и на *lānam*¹, и на *lānam*², би могъл да представлява вторично възникнал вариант с обеззвучаване на праслав. **lābāti*, източник на срхр. диал. *лāбати* 'лакомо, бързо ям,

лапам, плюскоам⁷⁸; освен това може да се предположи съществуването на ие. корен **laph-* като паралелно образувание, както е допуснато например за ие. **lab-* и *labh-* (?), *lap(h)-* 'сърбам, мляскам, лижа' (*schlürfend, schnalzend, schmatzend lecken*)⁷⁹; може да се допусне и промяна (**-p-* > **-b-*)?, свързана с ранни фонетични процеси (които може би в този изолиран случай не са засегнали славянските наследници на корена), като при това имаме предвид факта, че „наличието на индоевропейската фонема **b* е оспорвано, тъй като се открива в изключително малко корени, които при това са несигурни“ (Михайлова 2014: 65).

2. 2. 3. 'Правя на парчета' → 'ям'

При други глаголи значението 'ям' възниква вторично при глаголи със значение 'правя на парчета'. Развоят в тези случаи би могъл да е мотивиран от представата, че храната се споделя с други хора, т. е. „от понятието 'участвам, споделям', със специализация 'вземам си, опитвам храна'“, както напр. в англ. *partake in* 'участвам', *partake with* 'споделям', *partake (of)* 'вземам (си), ям, хапвам, пийвам, опитвам'“ (Buck 1949: 327). Като примери за такъв развой в речника на К. Бък при глаголите със значение 'ям, храня се' се посочват и гр. *ἔφαγα*

⁷⁸ За праслав. **lābāti* няма единна етимология; в ЭССЯ се определя като звукоподражание, „близко“ до праслав. **lāpāti* (ЭССЯ 14: 6), което на свой ред се етимологизува като „безспорно експресивно, звукоподражателно образувание, чиято семантика включва, между другото, и хващането с ръка (ср. **lapa*), и хващането с уста, и приблизителното предаване на отделни звуци (пляскам, падам на капки)“ (ЭССЯ 14: 28).

⁷⁹ Звукоподражателен корен, за който Покорни предполага (под въпрос и според нас погрешно), че би могъл да бъде източник и на българския глагол *л̀анам* 'ям, хващам?' (*fresse, schlinge*), на стб. *л̀овъзѣти* 'целуна, целувам' (*küssen*), както и на рус. диал *лопа* 'лакомник' (*Fresser*), *л̀опать* 'ям, лапам, плюскоам' (*fressen*) (Рокорну 1959: 651).

'давам или получавам порция', санскр. *bhaj-* 'давам или получавам порция', *bhaks-* 'взимам си храна или питие' (пак там).

Семантичният развой 'правя на парчета' (→ 'взимам парче') → за да / когато → 'ям' може да се допусне за следните български глаголи:

кѣсам 'правя нещо на късове, на парчета чрез дърпане, разкъсвам, накъсвам, дера' (РБЕ) → *кѣснам* 'хапна' (Охрид), *кѣснувам* 'хапвам малко' (Калайджидере, Манастир, Чадърли, Кушлани, Гюмюрджинско; Чобанкьой, Дедеагашко), 'ям набързо и малко' (Съчанли, Гюмюрджинско), *кѣскам* 'ям малко' (Проглед, Чепеларе, Асеновградско), *покѣсна* диал. 'похапвам'⁸⁰. Срв. и девербатива *кѣшей* 'малък къс от хляб, зальк' (РБЕ), разш. 'къс от нещо, обикн. от хранителен продукт' (РБЕ), 'къс варено месо' (Твардица, Молдавия), *кѣшѣй* също (Казанлък; Велико Търново; Габрово; Кръвеник, Севлиево);

ломѣ 'с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета, чупя, троша, разбивам' (РБЕ) → *ломѣтя* 'ям шумно' (Банско) (оформено допълнително с експресивен суфикс от *ломѣ*)⁸¹; срв. и девербатива *пролом* диал. 'лакомия, ненаситник';

ломѣ 'с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета, чупя, троша, разбивам' (РБЕ) → *ламам* 'дъвча без зъби, предъвквам' (Самоковско); Изходното значение на *ламам* като итератив към *ломѣ*⁸²

⁸⁰ Срв. и славянските съответствия: срхр. *кѣсати*, *кѣсѣм* 'ям лакомо', словен. *kósi* 'ям' рус. *кусѣть*, *кусѣю* 'хапя'. Глаголът *кѣсам* е деноминатив от *къс* (БЕР 3, 228-229); Друг е производът на глагола *кѣсам* диал. 'сърбам, ям течна храна с лъжица', 'вземам малко от храна или питие, обикн. за да го опитам, да го вкуся' (РБЕ), продължител на праслав. **kusiti*, което е стара заемка от гот. *kausjan* 'опитвам, пробвам' < ие. **geus-* 'вкусвам' БЕР 3: 152).

⁸¹ Глаголът *ломѣтя* също е произведен (на праславянска почва) от *ломѣ* 'с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета, чупя, троша, разбивам' (*ломѣтя* < праслав. **lamatāti*, **lamatājq* и **lamatjq* < праслав. **lamiti*, **lamjq* > *ломѣ*) (БЕР 3: 466).

⁸² Глаголът *ламам* е продължител на праслав. **lāmāti*, **lāmājq*, итератив към праслав. **lamiti*, **lamjq* > *ломѣ* (БЕР 3: 298).

се пази в чсл. *ламати* 'чупя', както и при някои съвременни славянски съответствия (срхр. *ламати, ламам* 'троша, дели на части', укр. *ламати, ламаю* 'разделям, разбивам, разкъсвам на части', чеш. *lamati, lati* (рядко *latam*) също, 'чупя, троша; разбивам, унищожавам', словаш *latať, latet* 'разделям; разбивам, разкъсвам на части; откъсвам' и др.);

секà 'удрям с остро сечиво, за да прорежа нещо или да направя нещо на части или на късове' (РБЕ) → *секà* 'ям' (Прилеп);

кълцам 'дробя на много малки парчета, обикн. месо, зеленчуци и др., с удари на сечиво', разш. диал. 'с чукане разчупвам нещо на помалки части, троша, дробя' (РБЕ) → *кълцам* диал. '(за птица или риба) кълва' (= 'вземам и погълцам с клюн храна, обикн. зърна или дребни частици') (РБЕ);

кърша остар. и диал. 'чупя, троша, ломя' (РБЕ), 'чупя, троша, ломя клонки от дърво или пръчки и под.' (РБЕ), *закършивам* 'започвам да кърша' (РБЕ) → *закършивам (си)* 'хапвам малко' (Казанлък).

Срв. и значенията на диалектните глаголи *накръщам* 'става ми тежко и неприятно от много ядене на нещо', *накъртям (са)* 'насищам се' (Кръвеник, Севлиевско), *окъртюва ма, окърти ма* 'сит съм' (Енина, Казанлъшко), произв. от *къртя* 'чупя, ломя нещо твърдо (земя, скала и под.), като отделям парчета, късове от него' (РБЕ), срв. и значението на *накъртя, накъртвам, накръщам* диал. 'къртя много'.

Семантичният преход 'правя на парчета' → 'взимам част от нещо' → 'ям' може да бъде и част от по-сложна и по-дълга семантична верига. Пример за това е диалектният глагол *мървя (мървим)* 'взимам по малко' (Станьовци, Брезнишко; Бръложница, Софийско), с производни *измървя, измървям* 'избирам мръвките от ястие и ги изяждам' (Врачанско), *размървя, размървям* 'правя нещо на мърва, на

прах; натрошавам', диал. *смървя, смървям (се)* 'направям нещо на мърва, на прах' (Геров), *помрѣфкувам* 'вземам от нещо по малко (главно за ядене)' (Самоков) (БЕР 4: 407), *помрфкувам* 'ям по малко, подслаждам' (БЕР 4: 287, под *мрѣвка*). Глаголът *мървя* е продължител на праслав. **mьrviti*, произв. от праслав. **mьrvā* (БЕР 4: 407). Съвременен наследник на праслав **mьrvā* е общобългарската дума *мрѣвка*, която днес се употребява като съществително име (разг. 'част от тяло на заклано, убито животно, която се използва за приготвяне на храна, обикн. месото с костите; само месото на тази част като храна', РБЕ), а в остарялата и диалектната лексика е засвидетелствана и като наречие: *мрѣвка* '(за количество) малко, не много' (РБЕ)⁸³. В диалектите са засвидетелствани още и формите *мърва* 'къс, малко парче' (Карабунар, Новопазарско), 'парче месо' (Трън, Гевгелия), *мрѣва* 'мрѣвка' (Самоков), *мърва* 'месо' (Брусен, Тетевенско), *мърва* 'месо' (Говедарци). Посочените значения се извеждат от възстановеното в БЕР значене на праслав. **mьrvā* 'нещо раздробено', образувано от ие. корен **mer-* 'трия, стривам' (БЕР 4: 405) Така в рамките на етимологичното гнездо на **mьrvā* се очертават следните семантични връзки:

ие. **mer-* 'трия, стривам' →

праслав. **mьrvā* 'нещо раздробено' →

мърва 'къс, малко парче' (→ спец. 'парче месо, мрѣвка') →

мървя (мървим) 'взимам по малко' →

помрѣфкувам 'вземам от нещо по малко (главно за ядене)' →

помрфкувам 'ям по малко, подслаждам'.

⁸³ Срв. и срхр. *мрѣва (mьva)* 'троха; малко'.

(= 'раздробявам, смачквам със зъби храна и под.'). Като резултат друг семантичен процес – метонимия – трябва да бъде разглеждано обаче назоваването на целия процес ядене чрез отделни етапи от този процес процес като отхапване, дъвчене ('дъвча' → за да / когато → 'ям') и под. Някои от наблюдаваните в тази подгрупа глаголни значения биха могли да се разглеждат и като резултат от специализация на значението чрез конкретизация на инструмента на действието ('раздробявам' → 'раздробявам (храна) със зъби' → за да / когато → 'ям').

2. 3. 1. 'Отхапвам, откъсвам със зъби (с клюн)' → 'ям'

Част от значенията в тази подгрупа възникват вторично при глаголи, с които първоначално е било назовавано действието 'ям' само за животни. Впоследствие вторичните значения се разширяват до оценъчно (грубо, неодобрително?) значение 'ям' и за хора. Както вече стана дума, К. Бък посочва тази промяна като регулярна за индоевропейските езици (Buck 1949: 327), срв. напр. англ. *peck* 'кълва, кълвам' и разг. 'ям малко, едва се докосвам'. При някои от глаголите в тази група са налице и семантични признаци, свързани с физическите характеристики на храната (обект на действието) или с шума, съпровождащ храненето:

рѝпам диал. 'отхапвам с шум' (РРОДД), *рѝпна* диал. 'отхапя с шум' → *рѝпам* 'ям шумно и набързо' (Тръстеник, Плевенско);

рѝфам 'откъсвам със зъби, отхапвам парченца от нещо за ядене; (за животно) откъсвам със зъби парчета от някого или нещо, за да ям или да го нараня, увредя' (РБЕ), *рѝфъм* 'хапя, гриза' (Страхилово, Свищовско) → *урѝфъм* 'изям' (Войнягово, Карловско);

хàпя 'наранявам, като стискам със зъби; стискам със зъби' (РБЕ), *отхàпвам* 'с хапане откъсвам, отделям част от нещо' (РБЕ) → *хàпвам* 'ям малко или набързо; опитвам, като ям, вкусвам' (РБЕ);

кълвà 'откъсвам с клюн частици от нещо' (РБЕ) → *кълвà* '(за птица) вземам и поглъщам с клюн храна, обикн. зърна или дребни частици' (РБЕ)⁸⁵;

**дълбам* 'дълбая' → *дъбам* 'късам със зъби и дъвча, хрупам' (Банско) (с изчезване на л в групата ъл в говора, както *дъг* < *дълъг*, *дъбок* < *дълбок*, *вък* < *вълк*, БЕР 3: 453).

2. 3. 2. 'Раздробявам, наситнявам, стривам, смилам' → 'ям'

Значението 'ям' възниква вторично и при глаголи със значение 'раздробявам, наситнявам, стривам'. Такъв семантичен развой се наблюдава при глагола *меля*:

меля 'стривам зърнени храни или други зърна на прах или на по-дребни частици; стривам твърди вещества на прах' (РБЕ) → *меля* 'храня се' (БЕР 3: 729), *премилям* 'дъвча непрекъснато' (Софийско);

Логическа връзка между значенията 'меля' и 'ям' съществува и в други индоевропейски езици. В английския език например с глагола *grind* се назовава както по-общото действие 'смилам', така и по-конкретното 'сдъвквам': *grind* 'меля (се), смилам (се), стривам, счуквам; дъвча, сдъвквам' (АБР 1987: 393), а в жаргона се употребява и със значението 'ям'⁸⁶. Глаголът е продължител на стангл. *grindan*

⁸⁵ Срв. и фр. *becqueter* (*béqueter*) 'кълва (храня се и нападам)', разг. 'кльпом'; *becstance* (*becquetance*) простор. 'кльоначка'.

⁸⁶ В пример: *Eh, brah, let's go grind* 'Брато, хайде да ядем' (<https://en.wiktionary.org/wiki/grind>).

’търкам, смачквам на прах, настъргвам, остъргвам’, срв. и *forgrindan* ’унищожавам чрез смачкване’ < **grindanan* < ие. **ghren-dh-* ’смилам’ (източник също на лат. *frendere* ’скърцам със зъби’, гр. *khondros* ’царевича, зърно’, лит. *grendu, gręsti* ’остъргвам, драскам’)⁸⁷. Любопитно е наблюдението, че в останалите германски езици значението ’смилам’ се изразява чрез „глаголи, сродни с лат. *molere* (хол. *malen*, стнорд. *mala*, нем. *mahlen*)“⁸⁸. Лат. *molere*, както и българският глагол *меля*, е продължители на ие. **mel-*. От същия корен е и лат. *molar* ’зъб за смилане, кътен зъб’, образувано от по-ранно лат. *molaris dens* ’зъб за смилане’ < лат. *mola* ’воденичен камък’, от ие. корен **mele-* ’смачквам, смилам’. Срв. и названието за кътен зъб в стангл. *sweornted*, образувано от корените в англ. *quern* ’ръчна мелница за жито, хромел’ и в англ. *teeth* ’зъби’⁸⁹, илюстрираща недвусмислено асоциативната връзка между сдъвкването на храната и по-общата представа за смилане на някакво вещество с инструмент.

Същата мотивация може да бъде установена и за някои от значенията на глагола *млятя* ’удрям силно нещо или някого, бия’, който в диалектите е засвидетелстван и със значението ’ям’, често обогатено и с допълнителни признаци (’много’, бързо’): *млятем* прен. ’ям много бързо’ (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско, Момчилградско), *мляти* диал. ’яде’, *млятнувам* ’ям много бързо’ (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско), *намлятъвам, намлятювам* прен. ’наяждам се до пресищане’ (Смолянско, Ардинско, Маданско, Асеновградско), *намлякъвам, намлякювам* прен. ’наяждам се до пресищане’ (Ширококопъшки район), диал. *омлятвам, омлятя* диал., ирон. ’изяждам, унищожавам голямо

⁸⁷ Harper, D. Etymology of grind. Online Etymology Dictionary. Retrieved February 3, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/grind>

⁸⁸ Harper, D. Etymology of grind. Online Etymology Dictionary. Retrieved December 16, 2022, from <https://www.etymonline.com/word/grind>.

⁸⁹ Harper, D. Etymology of molar. Online Etymology Dictionary. Retrieved December 16, 2022, , from <https://www.etymonline.com/word/molar>.

количество храна' (РБЕ). Мотивацията за възникването на изброените значения би могла да бъде идентична с тази при *меля*, особено като се има предвид, че глаголите *меля* и *млятя* произлизат от един и същ първичен корен⁹⁰. При това трябва да бъде предположен следният развой: ие. **mel-* 'смачкама, смилам (особено зърно)' → ие. **mol-to* 'раздробяващ' → праслав. **maltъ* (> *млат* 'голям железен чук') → (**млятя* 'раздробявам, стривам с голям чук'⁹¹ →) *млатем* прен. 'ям много бързо' (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско, Момчилградско), *млати* диал. 'яде', *млатнувам* 'ям много бързо' (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско).

Още един глагол с вторично значение 'ям' може да бъде свързан етимологично с корена в *меля* 'стривам твърди вещества на прах'. Става въпрос за глагола *мляскам* 'дъвча, превъртам нещо из устата си (обикн. за човек без зъби); жвакам, гвача, ям' (РБЕ), диал. 'дъвча бавно, с усилие', *мляскам* 3 л. ед. ч. 'полека яде' (Болевин, Реканско),

⁹⁰ В БЕР глаголят *млятя* се етимологизува като девербатив, продължител на праслав. **maltiti*, **maltja*, произв. от праслав. **maltъ* (> *млат* 'голям железен чук') < ие. **mol-to* 'раздробяващ' (БЕР 4: 163-164). Същата етимология се подкрепя и от ЭССЯ, където се коментират и други по-малко вероятни хипотези за произхода на глагола (ЭССЯ 19: 197-199). Без съмнение, и *млятя*, и *меля* трябва да бъдат свързани с индоевропейския корен **mel-* 'смачкама, смилам, особено зърно', за което вж. и Покорни, който под **mel^l* (и **smel-*), *melə- : mlē-*, *mel-d- : ml-ed-*, *mel-dh-*, *ml-ēi- : mlī-*, *melə-k- : mlā-k-*, *mlēu- : mlū-* привежда и чсл. *mlatiti* (**moltiti*) (Pokorny 1959: 716 – 719). Продължителите на този индоевропейски корен са както глаголи със същото значение, така и имена, назоваващи „смлени или разпадащи се вещества и инструменти за раздробяване или смилане“ (Harper, D. Etymology of **mele-*. Online Etymology Dictionary. Retrieved May 31, 2023, from https://www.etymonline.com/word/*mele-), сред които хет. *mallanzi* 'мелят', лат. *molere* 'меля', *mola* 'воденичен камък, мелница', стангл. *melu* 'брашно'. Продължителите на същия корен в английския език са например *mall* ист. 'голям дървен чук за) играта *rall mall*' (АБР 1988: 9), *malleable* 'ковък', *mallet* 'дървен чук'; *maul* 'голям дървен чук', 'бия; мачкам; ранявам'; *meal* 'ядливата част от смляно зърно' (с глаголно значение 'ям') (Harper, D. Etymology of *meal*. Online Etymology Dictionary. Retrieved December 15, 2022, from <https://www.etymonline.com/word/meal>), *millet* 'просо'; *molar* 'кътник'; *mold* 'земя, пръст, хумус; рохкава почва' < ие. **mele-* 'смачкама, смазвам; разтрошавам, раздробявам, разбивам; меля, смилам, стривам' ('to crush, grind') и др. (Harper, D. Etymology of **mele-*. Online Etymology Dictionary. Retrieved December 15, 2022, from https://www.etymonline.com/word/*mele-).

⁹¹ За което срв. значението на *изчужкам* 'стривам с чукане, счуквам' (РБЕ).

измля̀скам, измля̀сквам, измла̀щя̀ св. диал. 'сдъвча нещо', *омлѐскам* 'изяждам всичко, което е сложено за ядене' (Кесарево, Горнооряховско), *омла̀щя̀* св. диал. 'сдъвча', *смля̀скам, смля̀сквам* 'сдъвквам нещо с мляскане', *смла̀скам* (и *смла̀щя̀*), *смла̀скам* (и *смла̀скувам*) диал. 'сдъвквам нещо', *млѐщє̀* 'издавам особен шум (при ломене на недопечен или престоял наквасен хляб' (Странджа) и др. В словообразователно отношение глаголят *мля̀скам* и неговите производни трябва да се разглеждат като вторично оформени със стария суфикс *-sk-*, обозначащ интензивността на действието (както при *пра̀скам*, вж. Втора глава, 2. 1.). Този формант има и друга важна семантична функция, която също беше изяснена по-горе: той е свързан с т. нар. „семантични признаци от формата“ (Пернишка 1993: 44) и с него в българския език обикновено вторично са оформени глаголи със значения за произвеждане на звук. За подобно (вероятно древно) образуване срв. *дера̀ – дра̀скам, врѐвим – вря̀скам*, при които вторият глагол е произведен от първия, образуван е с помощта на суфикса *-sk-* и може да съдържа вторичен признак за шум, съпровождащ действието (срв. напр. значението на *дра̀скам* 'прокарвам, обикн. многократно и продължително нещо остро по някаква повърхност, при което остава тънка следа, черта; предизвиквам специфичен лек шум, като извършвам това действие, дра̀щя̀', РБЕ). Понякога въз основа на подобни значения могат да бъдат направени прибързани заключения за звукоподражателен произход⁹². Свързвайки етимологично глагола

⁹² Какъвто например според нас е случаят с глагола *тла̀скам* 'бутам силно, грубо някого, блъскам' (РБЕ), определен в БЕР като продължител на „възможно праслав. **talskāti, *talskāja* от звукоподражателна основа“ (БЕР 8: 74); срв. обаче и мнението на Ст. Младенов, който свързва глагола *тла̀скам* с корена **tolk* (= **talk-*) в *тла̀ка̀* (Младенов 1941: 634), а *тла̀ка̀* диал. 'седянка, на която роднини, съседи и приятели работят, помагат на домакините' (РБЕ) недвусмислено се извежда от праслав. **talkā*, девербатив от праслав. **telkti, *tǫlka* > *тлъ̀ка̀* 'чукам, удрям нещо, за да го сдробя' (БЕР 7: 68).

мля̀скам с *меля̀* (както впрочем предполага и Брюкнер)⁹³, можем да заключим, че ономасиологичният мотив за възникване на значенията му 'дъвча, превъртам нещо из устата си (обикн. за човек без зъби); жвакам, гвача, ям' (РБЕ), диал. 'дъвча бавно, с усилие' и др. е свързан с това, че при ядене храната се смилва в устната кухина, преди да бъде погълната. При това трябва да се допусне, че значението на глагола *мля̀скам* (и на диалектните му варианти) възниква вторично по модела 'смачквам, смилам' → 'ям', установен при *меля̀*, но с допълнителен акцент върху трудното, продължително и шумно сдъвкване, несъмнено свързан със семантиката на суфикса.

Вторично значение 'ям' възниква и при глагола *гриза̀* 'като стържа със зъби нещо твърдо, отделям от него дребни частици, за да ги изям, гложда', 'ям нещо твърдо, като отхапвам по малко' и 'хапя, притискам силно със зъби нещо' (РБЕ), *гризкам* жарг. 'ям' (РБЕ). Историята на този глагол показва, че посочените значения са получени в резултат от семантичен развой, конкретизиращ инструмента на действието (зъби), а първичното значение е било по-широко, подобно на това на *меля̀*. В ЭССЯ глаголят *гриза̀* е етимологизиран като продължител на ие. **g(h)reu-* 'разтрошавам, наситнявам, стривам', източник и на цсл. *гъызти* 'ям', рус. *грызть* 'гриза, гложда, чупя със зъби, хапя' (ЭССЯ 7, 160-161). Ие. **g(h)reu-* Покорни определя като разширение на ие. **gher-* 'трия, търкам' (460-462). Тези етимологични връзки очертават развоя:

'трия, търкам' (ие. **gher-* 'трия, търкам') → **'разтрошавам, наситнявам, стривам'** (ие. **g(h)reu-* 'разтрошавам, наситнявам,

⁹³ Brückner SEJP: 339, под *mlask* отрича звукоподражателния произход на думата и също смята, че тя е разширение със *-sk-* на корени **mla-*, **mlě-* и (с резерви) **mli-* в думи, които разглежда като сродни с пол. *mleć* (бълг. *меля̀*).

стривам') → 'ям (нещо твърдо)' (*гриза̀* 'като стържа със зъби нещо твърдо, отделям от него дребни частици, за да ги изям').

2. 3. 3. 'Мачкам, смачквам, сгъвам' → 'ям'

Вторично значение 'ям' възниква и при глаголи, които имат значение 'мачкам, смачквам'. Възможната мотивация за осъществяването на семантичния преход е свързана с това, че при сдъвкването на храната тя всъщност се смачква (за да стане мека, еднородна маса, за да се извлекат соковете, за да се побере в устата и др.). Сравнението на процеса дъвчене с по-общото действие мачкане е метафорично в същността си, а изразяването на значението 'ям' със значение 'дъвча' (< 'мачкам') като част от цялостния процес на хранене отново трябва да бъде определено като метонимично. В тази подгрупа могат да бъдат включени следните глаголи:

ма̀чкам 'силно натискам, притискам или стискам нещо, като променям формата, вида му, смачквам; с натискане, притискане или бъркане правя някаква смес, вещество да стане еднородна гладка маса, размесвам, меся; с притискане, натискане, стискане изваждам течността, сока на нещо' (РБЕ) → *ма̀чкам* жарг. 'храня се, ям; кльопам' (РБЕ), 'ям много' (Славейно, Виево, Кутела, Смолянско), войнишки говор 'ям, храня се' (Момчилградско), *нама̀чках се* 'нахраних се доволно' (Калофер).

Тук може да бъде отнесен и глаголът *мля̀шкѝм* 'мляскам' (Ново село, Видинско). В БЕР той се свързва с диал. *мля̀ща* 'мляскам', за което се препраща към *мля̀скам* (БЕР 4: 180). Глаголът *мля̀шкѝм* 'мляскам' обаче би могъл да се свърже и със засвидетелстваните в

същия говор глаголи *млячи съ* 'смачкава се', *смлячим*, *смльъчүвъм* 'смачкавам, притискам' (Ново село, Видинско), които се етимологизуват „във връзка с *мѣчкам* 'мачкам' (вж.), *гмѣча* и *гмѣчкам* 'мачкам'“, като се предполага епентеза на -л- (БЕР 4: 180). Може да се допусне и директна връзка с глагола *мѣля*, каквато се предполага за рум. диал. *a mleci*, *mlecésc* 'раздробявам, разтрошавам' (приведени под *млячи съ*), които се извеждат от срхр. млети 'меля' (БЕР 4: 180). При това този глагол може да бъде отнесен и към предходната група глаголи, чиито вторични значения възникват по модела 'раздробявам, наситнявам, стривам' → 'ям'.

Семантичен развой 'мачкам, смачкавам, сгъвам' → 'ям' може да бъде забелязан и при диалектния глагол *гнетà* 'много ям' (РБЕ), наследник на праслав. **gnesti*, *gnetq̃*. В БЕР последният се свързва с етимологично със ствиснем. *knetan* 'натискам', нем. *kneten* 'меса, тъпча' (БЕР 1: 256), а по-нататък се установява връзки и с англосакс. *cnedan*, англ. *to knead* 'меса, замесвам, мачкам (тесто, глина); мачкам, разтривам, масажирам' (ЭССЯ 6: 165–166), близки до предполагаемото изходно значение на *гнетà* диал. 'мачкам, гмѣча, гмѣчкам'. Така се очертава семантичен развой *гнетà* 'мачкам, гмѣча, гмѣчкам' → *гнетà* 'много ям' (РБЕ), идентичен с посочения по-горе при *мàчкам*. Като имаме предвид обаче и значенията на *гнетà* 'усилено храня гъски, пуйки и др. за угояване' (РБЕ), *гнетà се* диал. 'ям много, тъпча се с храна', вероятен изглежда и развойт 'тъпча, натъпквам' → 'ям много' (вж. Втора глава, т. 2.1.1., № 20 в каталога): *гнетà* 'тъпча, натискам, притискам нещо; тласкам, тикам' (РБЕ) → *гнетà* 'много ям'. Може да се допусне и тристепенният развой: *гнетà* 'тъпча, натискам, притискам нещо; тласкам, тикам' (РБЕ) → *гнетà* 'мачкам, гмѣча, гмѣчкам' → *гнетà* 'много ям'. Семантичната промяна, при която вторично възниква значението 'ям', би могла да е свързана с конкретизация на мястото / инструмента на действието. За подобна

промяна срв. и *гнявам* 'мачкам' (Радуил, Самоковско; Трън) и *гняфам* 'хапя, олигавям, омачквам' (Габаре, Белослатинско).

Връзка между значенията 'мачкам' и 'дъвча' може да бъде установена и при глагола *гва̀кам* 'тъпча някого с колената' (Банско), *гва̀цам* 'тъпча, мачкам' (Банско), *сгва̀цам* 'смачквам, стъпквам'. В този случай обаче трябва да се допусне, че посоката на развоя е противоположна: посочените значения трябва да се разглеждат като вторични спрямо *гва̀ча* 'дъвча, жвакам, гвацам' (РБЕ) и *д̀вча* (успоредна форма на *гва̀ча*, *жва̀ча*, *жва̀кам* разг. 'дъвча шумно'), които в БЕР се извеждат от ие. **giw-ik*, **giw-ā-kjō* (чрез дисимиляция $g - k > d - k$) (БЕР 1: 453), а у Покорни сродните рус. *жева́ть*, *жую*, *жуёшь* 'дъвча, гвача; предъвквам, преживям (за животни)', рус. *жва́кать* 'дъвча', бълг. *жу̀на*, *джу̀на* диал. 'ушна, бърна, джука' и др. се привеждат под **g(i)ei-*, **ǵ(i)ei-* с първично значение 'дъвча' (Рокоту 1959: 400). За връзка между значенията 'дъвча' и 'мачкам' срв. и *жванѐк* 'нещо сдъвкано или смачкано' (Трънско), *жваньòк* 'нещо сдъвкано и изплюто' (Софийско) → *жваньòк* 'нещо съвсем измачкано и свито на топка' (Доброславци, Софийско), *жванѐк* 'мальк, смачкан човек' (Станьовци, Брезнишко).

В тази подгрупа може да бъде включен и глаголът *мота̀я*, *мòтам* 'лапам, ям, гълтам' (Тетевенско). Това диалектно значение може да бъде свързано с основното глаголно значение *мота̀я*, *мòтам* 'навивам, намотавам конец, нишка, прежда на кълбо, на цев, на мотовилка и др.'. Възможният ономасиологичен мотив, свързан със семантичния признак 'мачкам, смачквам', е забележим при някои производни като *смота̀вам*, *смота̀я* 'навивам с мотаене', *смòтам* 'свивам, смачквам' (Стамболово, Павликенско); срв. и *смотола̀вям* 'свивам дреха или плат небрежно' и 'търкалям и мачкам нещо в устата си, без да дъвча' (Тетевенско), *смутула̀вем* 'налапвам нещо лакомо' (Странджанско).

Подобна семантична връзка се наблюдава и в англ. *tuck* 'подвивам, подгъвам' и производното *tuck away* разг. 'ям, нагъвам'.

Аналогичен семантичен развой може да бъде допуснат и за глагола *нагъвам* разг. 'ям или пия нещо лакомо и в голямо количество' (РБЕ), разш. ирон. 'ям или пия; поглъщам' (РБЕ), диал. *угъна, угъвам* 'ям бързо, лакомо'. Въз основа на установената в тази подгрупа връзка между значенията 'мачкам' и 'дъвча' разговорното значение на *нагъвам* може да се разглеждат като семантичен дериват от общоупотребимото *нагъвам* 'правя нещо гъвкаво, меко да стане на два или повече ката, пласта, сгъвам, надиплям' (РБЕ). При това производните със значение 'ям' следва недвусмислено да бъде свързани етимологично именно с *гъна* 'дипля', *гъна* диал. 'правя плат, дреха и под., ако е на един кат, да стане на два, три или повече катове и да заеме по-малко място, прегъвам, сгъвам, дипля' (РБЕ), както това е направено в БЕР (БЕР 1: 302). Като по-малко вероятна следва да се приема предположената от Вл. Георгиев етимологична връзка между глаголите *нагъвам, угъна, угъвам* и стб. гънатн, женѣ 'гоня, карам' (< ие. **g^when²*- 'удрям')⁹⁴.

Предложеното от него буквално тълкуване 'той накара (= вкара) целия хляб в устата, в гърлото си' на изрази *Той нагъна целия хляб* (Вл. Георгиев 1958: 27 – 28) не може да бъде подкрепено чрез установените до момента тук семантични паралели. Едва ли значенията на *нагъвам, угъна, угъвам* биха могли да се развият и по установения по-горе семантичен модел 'удрям силно' → 'тъпча, натъпквам' → 'ям (пия) много' (вж. Втора глава, т. 3. 1. 4., № 13 в Каталога), доколкото междинната степен 'тъпча, натъпквам' не е засвидетелствана в етимологичното гнездо на глагола *гòня* (или пък при *жѣна*).

⁹⁴ Итеративът *гоня* (Рокорну 1959: 491 – 493) е илюстрация на характерния семантичен преход 'удрям' → 'гоня', разгледан в детайли от Мария Вучкович (Вучковић 2013). В рамките на друг праславянски отгласен ред (**tur-*, **tъr-*, **tyr-*) този редовен преход е представен и от Хр. Дейкова (Dejkova 2015).

Въз основа на допълнителните признаци в значенията на *сму̀ту̀ла̀вем* 'налапвам нещо лакомо' (Странджанско), *уг̀ъ̀на*, *уг̀ъ̀вам* 'ям бързо, лакомо' и под. може да се направи и допускане, че ономасиологичният мотив за вторичното назоваване би могъл да е свързан с представата за бързо, лакомо поглъщане на храната, без съдвкване.

Към тази подгрупа могат да бъдат отнесени и някои глаголи, при които пътят за възникването на вторичното значение 'ям' не е съвсем ясен. Такъв например е диалектният глагол *пль̀д̀скам* 'ям, пия' (Лиляче, Врачанско), за който са засвидетелствани още значения като: *пль̀д̀свам (се)*, *пль̀д̀сна (се)* 'падам с шум', както и диалектните *пль̀д̀свам съ*, *пль̀д̀сна съ* 'сядам разпуснато' (Еленско), *пль̀д̀свам съ*, *пль̀д̀сна съ* 'падам като подкосен; (пренебр.) падам болен' (Тръстеник, Плевенско) и др. В БЕР тези глаголи са определени като образувани „от звукоподражателна основа, еднаква с междуметието *пльос*“ (БЕР 5: 376), като последното липсва както в БЕР, така и в РБЕ. Семантика на етимологичното гнездо обаче се допълва и конкретизира чрез значенията на някои от производните в него: *пль̀д̀снат* 'сплескан' (Горна и Долна Василица, Ихтиманско; Тръстеник, Плевенско), *пль̀оск̀ат* 'плосък, сплеснат' (Ботевград), *пль̀ощ̀ат* 'плосък, сплеснат' (Ново село, Видинско), *пль̀ощ̀ест* 'плосък' (Слатина, Ловешко). Тези значения, близки до тези на производните от *пль̀д̀сък* диалектни глаголи *пль̀д̀щя* 'сплесквам' (Смядово, Преславско), *пль̀д̀щя* 'удрям нещо да стане плоско' (Геров), *пль̀д̀шк̀ъ* 'сплесквам' (Еленско), дават основание да се допусне етимологична връзка между глагола *пль̀д̀свам (се)*, *пль̀д̀сна (се)* с прилагателното *пль̀д̀сък*⁹⁵ '(за площ) който има равна повърхност без възвишения и вдлъбнатини, равен; който е разположен почти или съвсем хоризонтално' (РБЕ). Допускането на етимологична връзка

⁹⁵ Срв. със същата диалектна палатализация формата *пль̀д̀сък* 'плосък' (Бели Осъм, Троянско) (БЕР 5: 376).

между *плѝдскам* и *плѝсък* е основа за разглеждането на глаголното значение 'ям' като вторично, възникнало по представения по-горе метонимичен модел, т.е. чрез прехода 'сплесквам' → за да / когато → 'ям'. При това този преход трябва да се разглежда като паралелен на посочения по-горе развой 'мачкам, смачквам, сгъвам' → 'ям', доколкото значението на *сплѝсквам* 'с удряне или натискане направлям нещо да стане плоско, сплеснато, смачквам' (РБЕ) има много общи семантични признаци със значението на *смачквам* 'с мачкане развалям формата, вида на нещо; смазвам, унищожavam' (РБЕ).

По същия модел може би са възникнали и значенията на *плѝскам* 'мляскам' (Пазарджишко), *плѝцкам* 'мляскам при хранене' (Крумовград), *плѝскам, плѝсвам, плѝсна* 'ям много' (Самоков), 'мляскам' (Разложко), 'издавам звук при ядене' (Обидим, Кремен, Разложко), *оплѝскам, оплѝсквам, оплѝскувам* 'изяждам лакомо' (Малкотърновско), *оплѝща* 'изям, излапам' (Смолско, Пирдопско), *плесканица* таен майсторски говор 'манджа, ядене' (Кривоपालанско), *плѝщя* 'ям много, плюскам', *плѝскам* разг., грубо 'ям, обикн. бързо и лакомо, лапам' (РБЕ). Всички те могат да бъдат изведени от ие. **pelā-*, **plā-* 'широк и плосък, разперен; сплесквам с натиск или удар, бия, пляскам' (Rokorny 1959: 805 – 807), образувани от различни варианти на корена и неговите разширения.

2.3.4. 'Гълтам' → 'ям'

В някои случаи значението 'ям' възниква при глаголи със значение 'гълтам'. Както и при глаголите от предходната подгрупа (*мачкам, нагъвам* и др.), може да се допусне допълнителен семантичен признак 'без да дъвча', т. е. 'лакомо', който характеризира вторичните значения. Тук може да бъде отнесен глаголът *гълтам*:

гълтам 'поемам храна, вода и под., като я прокарвам от устата в хранопровода чрез рефлекторно движение на глътката' (РБЕ) → *гълтам* разш. 'ям или пия лакомо на едри, големи глътки, лапам' (РБЕ), *поглъщам* разш. 'изяждам, изпивам определено количество храна, течност и др., поемам' (РБЕ);

В диахронен план значенията 'гълтам' и 'ям' се наблюдават при продължителни на ие. **g^wer-1*, **g^werə-* 'поглъщам; гърло (паст)' като стинд. *g^rŋāti* 'погълнат', гр. *βιβρώσκω* 'консумирам /ям, поглъщам', лат. *vorō, -āre* 'поглъщам' [> лат. *devorare* 'поглъщам' > стфр. *devorer* 'гълтам, поглъщам'⁹⁶ (XII в.) > англ. (XIV в.) *devouren* '(за животно или човек) изяждам изцяло, ям ненаситно, изразходвам за храна' > англ. *devour* 'поглъщам; гълтам, ям / изяждам лакомо'⁹⁷], лит. *geriù, gėrti*, латв. *dzeru, dzerť* 'пия' лит. *gėris* 'питие', *girà* 'напитка'. Праславянският продължител на този корен **žbr-q, žerti* е източник на стб. *пожрѣтн, пожрѣж, пожрѣшн* 'погълна, изям', прен. 'поема в себе си, погълна' (СтБР 2: 265); от праслав. **žerq, žbrati* се извеждат чеш. *žrati, žeru* 'плюскам, ям лакомо, без мярка, лапам', рус. *пожрѣть* 'изяждам, излапвам, изплюсквам; унищожавам' (Pokorny 1959: 474 – 476).

⁹⁶ С възможен допълнителен признак 'изцяло, напълно', свързан със семантиката на префикса *de-*, за която вж. Harper, D. Etymology of *de-*. Online Etymology Dictionary. Retrieved February 6, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/de->

⁹⁷ Harper, D. Etymology of *devour*. Online Etymology Dictionary. Retrieved February 6, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/devour>

3. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНО ПОЛЕ 'ГОВОРЯ'

Тази част е посветена на обширното поле на глаголите за говорене в българския език, формирано в резултат от разнообразни семантични промени, осъществени в различни етапи от историята на езика. Голяма част от включените тук глаголи са оценъчни и експресивни и съдържат признаци, които характеризират говоренето по различни начини. В някои случаи те възникват като експресивни глаголи, а впоследствие значението им „се изчиства“ от вторичните признаци и става неутрално значение за говорене. При други оценъчното значение възниква по метафоричен път от глагол с конкретно изходно значение, назоваващо друг вид действие. Като различни подвидове *verba dicendi* според семантичната маркираност З. Русек разглежда например ономатопеичните глаголи (*бъбря, дъдря*), глаголите, съдържащи квалификативна оценка (*брътва, бръцолевя*), глаголи, съдържащи оценка за правдивост (*лъжа, мамя*), както и глаголи, съдържащи информация за голяма интензивност на гласа (*викам*). При описанието на семантичната структура на глаголите той наблюдава изменения от метафоричен характер, неутрализация на семантичния признак 'интензивност на гласа', отпадане на смисловия признак волитивност (при глаголи като *река* и диал. *вѐли*) и др. (Rusek 1997).

В настоящото изследване се разглеждат както глаголи с неутрално значение 'говоря', така и няколко по-големи подгрупи глаголи, които имат допълнителни семантични признаци, характеризиращи действието говорене.

3. 1. Звукоподражателни глаголи със значение 'говоря (прекалено много) (празни приказки)'

Представеният по-горе семантичен преход ['удрям силно с шум' →] 'издавам силен (продължителен) шум (докато извършвам някакво действие)' → 'говоря празни приказки / глупости / врели-некипели', установен при глагола *прàскам*, отразява един от древните и широко разпространени начини за оценъчно назоваване на действието говорене, и по-конкретно на прекомерното и безсмислено говорене, чрез сравняването му с шум от някаква битова дейност или с произволни звуци без семантична стойност. К. Бък отбелязва, че в индоевропейските езици глаголите със значение 'говоря' често се свързват с думи, назоваващи различни звуци, които отчасти могат да бъдат и звукоподражателни. Първоначално някои от тях са били използвани само с оценъчното (неодобрително) значение 'бръщолевя, дърдоря, бърборя, плещя, брътвя', а след време се превръщат и в глаголи с неутрално значение 'говоря' (Buck 1949: 1253).

При разгледания вече глагол *прàскам* беше установено, че диалектното му значение 'говоря врели-некипели' от Лиляче, Врачанско, се развива въз основа на признака 'шум', присъстващ в изходното значение на глагола *прàскам* 'удрям силно, шумно и обикн. счувам (нещо)' (Втора глава, т. 3.2.4., № 17 в Каталога). В тази част ще бъдат представени и някои глаголи, при които вторичното значение 'говоря (прекалено) много, празни приказки' възниква в резултат от аналогичен семантичен развой (мотивиран от признака 'шум'), но техният етимон представлява първично звукоподражание, което не е свързано с друго физическо действие.

3. 1. 1. Говоря

В тази група попада например съвременният общобългарски глагол *говоря* с неутрално значение 'служи си с устна реч като средство за общуване; изговарям, изричам нещо, казвам; изказвам с думи, чрез устна реч мислите си, изразявам се гласно в съответствие с особеностите на мисленето, характера, темперамента си и под., приказвам; изразявам устно нещо, изказвам някаква мисъл, съобщавам някакъв факт и под.' (РБЕ). Старобългарският му предшественик *говорити*, както и цсл. *говорити* (XI в.) са засвидетелствани и със значението 'шумя' (Супр., Микл., цит. по ЭССЯ 7: 75–76). В Старобългарския речник глаголят *говорити* е тълкуван като 'говоря високо, шумно', а съществителното име *говоръ* е засвидетелствано със значението 'недоволство, ропот, роптаене' (СтБР 1: 351–352)⁹⁸. Срв. и значенията за издаване на нечленоразделен звук при някои сродни на *говоря* глаголи като горлуж. *howrić* 'шумя, издавам глух звук' (ЭССЯ), 'боботя, тътна' (БЕР 1: 258), пол. *gaworzyć* '(за малко дете) говоря неразбрано'.

Българският глагол *говоря* и неговите славянски съответствия са продължители на праслав. **gavariti* (в източника **govoriti*), отименно произв. от **gavarъ* / **gavara* (в източника **govorъ*, **govora*) (ЭССЯ 7: 75-76). Повечето продължители на тези съществителни имена в

⁹⁸ Тук не можем да не се съгласим с бележката на проф. Е. Мирчева, че „в диахронния анализ така наречените класически старобългарски паметници, отразени в Старобългарския речник, не са достатъчни“. Тя уточнява, че посоченото значение е фиксирано само с два примера от Супрасълския и Клоцовия сборник, при това в едно и също слово – Хомилията на Епифаний, а за *говоръ* Срезневски (Срезневский 1893: 530) посочва още и значението 'шум, врява, метеж', както и съчетанието *визъ* *говора* със значение 'безмълвие' (писмено).

съвременните славянски езици имат значение 'говор, реч' (срв. срхр. *gǫvor* 'реч', словен. *gōvor* 'реч, разговор', чеш. *hovor* 'разговор', пол. остар. *gowor* 'реч, разговор' и др.), но се срещат и значения като напр. чеш. диал. *hovor* 'силен разговор, вик', *hovora* 'силен говор, разговор', пол. остар. и диал. *gowor* 'заговор', пол. диал. 'глас', словин. остар. *govar* 'мелодичен глас, пеене', струс. *говоръ* 'метеж', рус. *говор* 'звук от разговор, реч' и др., пазещи спомена за първичното значение, свързано по-общо с някакъв (силен) звук, шум, издаван при общуване между хора.

Етимологично праславянското **gavarъ* / **gavara* се обяснява като съществително, образувано с разширение *-or-* от индоевропейския корен **g^hou-*, „в крайна сметка очевидно звукоподражателен“ (ЭССЯ 7: 75-76). Покорни извежда праслав. **gavarъ*, **gavariti* 'вдигам шум' от ие. **g^hō-*, **goiǵ-*, **gū-* 'викам, крещя', които също определя като ономатопои (от назализиран вариант на корена извежда и праслав. **gǫdq*, **gǫsti* (**gǫdǫ*, **gǫsti*) > цсл. *gudu*, *gusti*, срхр. *gúdēm*, *gústi* 'свиря, издавам глух звук', пол. *gęde*, *gąśc* 'свиря на музикален инструмент'⁹⁹) (Pokorny 1959: 403). Значения, свързани с шум (произвеждане на звук, шум), от една страна, и с говорене, от друга, са засвидетелствани и за редица индоевропейски продължители на този първичен корен: латв. *gaura* 'бърборене', *gaurāt* 'шумя, съскам', *gavilēt* '(за славей) пея', лит. *gauti*, *gauju* 'рева', *gaūsti*, *gaudžiù* 'звуча', ствиснем. *gikewen* 'викам', гр. *γόος* 'жалба', стинд. *jóguve* 'викам, крещя' (БЕР 1: 258). Срв. и значенията на образуваните чрез редуване на гласните пол. *gwara* 'говор', *gwar* 'говор, глъчка, шум, вик, крясък', както и словин. *gvařēs* 'неясно, неразбираемо говоря, мърморя' (ЭССЯ 7: 180-181).

⁹⁹ А съответно и бълг. *гудя* диал. 'свиря на гусла', *гьдѹлка* 'вид народен струнен инструмент', *гьдѹвам* диал. 'свиря на гьдулка' и др. (Pokorny 1959: 403).

И така, диахронният семантичен развой, в резултат от който възникват съвременните значения на глагола *говоря*, може да бъде представен по следния начин:

ие. ономатопея **gōi-*, **goiǵ-*, **gū* (**g^uou-*?) 'викам, крещя' →
→ (праслав. **gavarь* / **gavara* →) праслав. **gavariti* →
→ (стб. *говоръ* 'недоволство, ропот, роптаене; шум, врява, метеж'
→) стб. *говорити*, цел. *говорити* (XI в.) 'шумя' →
→ *говоря* 'служи си с устна реч като средство за общуване; изговарям, изричам нещо, казвам; изказвам с думи, чрез устна реч мислите си, изразявам се гласно в съответствие с особеностите на мисленето, характера, темперамента си и под., приказвам; изразявам устно нещо, изказвам някаква мисъл, съобщавам някакъв факт и под.' (РБЕ).

В този развой липсва междинната степен 'говоря много и за незначителни неща', днес очевидно изместена от по-новото (вторично) неутрално значение на глагола. Тази степен обаче е засвидетелствана например при сродния полски глагол пол. *gwarzyć* (диал. *gwórzyć*) 'дрънкам, приказвам много и ненужно, бръщолева'. Този развой трябва да се разглежда като аналогичен на прехода *шумя* 'издавам шум; вдигам шум' (РБЕ) → прен. неодобр. *шумя* 'говоря, приказвам много, разтръбявам' (РБЕ).

Същевременно в други индоевропейски езици се пазят значения, близки до първичната семантика на звукоподражателния корен, т. е. такива, при които наблюдаваният по-горе развой не е настъпил: ие. **gōi-*, **goiǵ-*, **gū* (**g^uou-*) 'викам, крещя' → латв. *gaurāt* 'шумя, съскам', лит. *gauti*, *gauju* 'рева', *gaĩsti*, *gaudžiù* 'звуча', ствиснем. *gikewen* 'викам', гр. *ῥόος* 'жалба', стинд. *jógive* 'викам, крещя';

3. 1. 2. Пля̀мпам

Друг глагол за говорене със звукоподражателен произход е глаголет *пля̀мпам* с общобългарско значение (разг. грубо) 'приказвам, говоря много и празни приказки; празнослова, дърдоря, бръщолевя, дрънкам, плещя' (РБЕ). Повечето диалектни значения в етимологичното му гнездо също са оценъчни и имат допълнителни семантични признаци, характеризиращи говоренето като глупаво, неподходящо и под., срв. *изпля̀мпвам* 'казвам изведнъж нещо неподходящо, изплещвам' (РБЕ), *напля̀мпвам* разг. грубо. 'наговорвам, наприказвам, надърдорвам, надрънкавам' (РБЕ), *пля̀мпòря* и *пля̀мпòрим* диал. 'бъбря', *пля̀мпòра* 'говоря глупости' (Ихтиманско) и др.; тези признаци личат и в именните производни като *пля̀мпало* 'бъбрив мъж или жена, които приказват много и предимно празни приказки; дрънкало, лапацало, пля̀мпа' (РБЕ) и др. Както при *говòря*, за глагола *пля̀мпам* е засвидетелствано и вторичното (разширено) неутрално разговорно значение 'говоря' (РБЕ), срв. и значението на производния глагол *изпля̀мпам се* разг. 'изкажа (се) изприкажа се' (БЕР 5: 388).

3. 1. 3. Врèвя

Диалектният глаголът *врèвя* 'бъбря, бърборя, говоря' (РБЕ) е засвидетелстван в различни говори предимно с неутрални значения за говорене: *врèвя* 'разговарям' (Банско), 'говоря' (Кърналово, Петричко; Солунско), *врèвим* 'говоря' (Зап), *заврèвя* 'започвам да приказвам', *изврèвя* 'да изговоря, да изкажа', *надврèвям (се)* 'надприказвам (се)', *отврèвя*, *отврèвям* 'отговарям' (Сярско); срв. и *вревèж* 'разговор' (Банско). В някои диалекти са засвидетелствани и значения с допълнителен семантичен признак за интензивност (прекомерност) на

действието като *врѣвя* 'говоря много' (Трън), както и девербативи като, *врѣвал*, *врѣваджия* 'бърборко' (ЮЗ).

В БЕР глаголът *врѣвя* е определен като продължител на ие. **werw-(ī)jō*, образувано от ие. корен **wer-* 'говоря' (БЕР 1: 183–184) (у Покорни **uer-б*, в LIV 2001: 689–690 **uerh₁-* 'казвам' > рус. *врать* 'лъжа'). Същият корен стои в основата и на съществителните имена *врѣва* (образувано с наставка *-ва* както *клетва* според БЕР 1: 193, където *врѣвим* се привежда като производно от *врѣва*) и *врѣсък* (БЕР 1: 193–194).

Може да се допусне и по-конкретно първично значение, съдържащо и семантичен признак за силно, високо, шумно говорене (например 'говоря декларативно, императивно, убеждаващо'), въз основа на значенията на други продължители на първичния ие. корен: авест. *urvata-* 'заповед', санскр. *vrata-* 'заповед, обет', гр. *rhētōr* 'публичен говорител, оратор', *rhētra* 'съгласие, завет', *εἶρω* 'говоря', хет. *weriga-* 'обаждам, призовавам', лит. *vardas* 'име', гот. *waurd*, стангл. *word* 'дума'¹⁰⁰. Срв. също и някои от значенията на английския продължител *word* 'разговор, спор; дума, обещание; заповед, нареждане; вест, известие, съобщение; парола, девиз, лозунг, мото', *word* гл. 'правя подбор на думите си'.

Възстановяването на изходно значение 'говоря, казвам' за етимологичното гнездо предполага, че семантичният развой е осъществен в обратна на разглежданата в тази подгрупа посока, т. е. 'говоря' → 'викам' (а не 'викам' → 'говоря'). Първата степен на този развой в българския език е представена от посочените по-горе диалектни форми *врѣвя* 'разговарям' (Банско), 'говоря' (Кърналово, Петричко; Солунско), *врѣвѣж* 'разговор' (Банско) и др., а втората –

¹⁰⁰ Harper, D. Etymology of verb. Online Etymology Dictionary. Retrieved March 14, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/verb>.

чрез глаголите *врякам* разг. 'викам с рязък глас, силно обикн. при изживяване на някакви чувства, вресня, вряскам' (РБЕ), *врèвя* 'бърборя, шумя' (Дебърско) и някои от значенията на *врява* 'безреден силен шум от високо говорене, викове и крясъци, глъчка', разг. 'излишни приказки, коментари, шум пред обществото във връзка с нещо' (РБЕ)¹⁰¹. Възможно е обаче, ако се допусне, че първичното кореново значение е 'говоря на висок глас, силно', всеки от посочените съвременни продължители да представя различен вид стесняване на първичното значение чрез отпадане на част от изходните семантични признаци ('говоря' или 'силно, високо').

Словообразователният формант в производното съществително *вряськ*¹⁰² 'много силен и рязък, остър звук, издаван обикновено от птица, крясък; силни, резки викове, висок говор, обикн. от много хора, събрани на едно място, крясък' (РБЕ) естествено предполага семантичен акцент върху силния шум, съпровождащ действието. Значението за интензивност, прекомерност на говоренето е засвидетелствано при редуплицирането на същия корен в съществително име от Трънско *врèверица* 'бъбрица' (етимологично свързано с глагола *врèвя* и със съществителното име *врява*). В БЕР то се сравнява с латв. *vervelèt* 'бърборя, мърморя' и с *бъбрица* 'бъбрив мъж или бъбрива жена' (БЕР 1: 183).

Семантичният модел, при който експресивни глаголи за говорене с подобни семантични признаци се образуват чрез редупликация на първични корени ще бъде представен по-детайлно в следващата точка.

¹⁰¹ *Врява* диал. 'дума, говор', срв. *Врява си вревят* (Н. Геров, РБЯ I, 166) (РБЕ).

¹⁰² Съществителното име *вряськ* трябва да се разглежда като девербатив от *вряскам*. В БЕР обяснението за словообразуването му е, че то е от корена във *врява*, разширен с наст. -ск- както *пйськ* (стб. пнкъ), *пляськ*, *тряськ* и под. производни от други глаголи за звук (в БЕР определени като звукоподражателни) (БЕР : 193–194).

3. 2. Звукоподражателни глаголи с редуплициран корен със значение 'говоря безсмислено' ('говоря много' или 'говоря неясно')

При екцерпирането на лексикален материал от БЕР се оформи и една голяма група експресивни глаголи за говорене, които се отличават както по своята семантика, натоварена с допълнителни признаци ('много' или 'неразбрано'), така и в словообразователно отношение. Тези глаголи са звукоподражателни и най-често са оформени с помощта на експресивни морфологични средства като пълна или частична редупликация на корена и различни експресивни суфикси (срв. напр. *мърм-òр-я*, *бърб-òл-я*, *дърд-òс-я* и др.). Механизмът, по който възникват значенията в тази подгрупа, до голяма степен е подобен на разгледания по-горе модел (при *говòря*, *пльампам*), при който говоренето се уподобява на някакъв неопределен първичен звук. В семантично отношение обаче редупликацията на първично звукоподражание поставя акцент върху допълнителните семантични признаци, характеризиращи основното действие. Значението на тези глаголи е оценъчно и най-често описва говоренето като **прекомерно**, **излишно** (срв. *фъфря* 'говоря много', *татъркам* 'говоря много', *търтньисам* 'говоря досадно, много', *дърдòря* 'говоря много и безсмислени неща', *пърпòря* 'говоря отегчително и безсмислено' и др.) или **неясно**, **неправилно**, **неразбираемо** (срв. *фълфòля* 'говоря неразбрано, неясно', *фърфòря* 'говоря неясно', *бълбòля* 'говоря слабо, неправилно (за някакъв чужд език)', *мърмòря* 'говоря тихо, неясно и обикн. на себе си поради някакво недоволство, яд, възбуда и др.'). Двата типа могат да бъдат обединени под по-общото значение 'говоря безсмислено' (срв. двете значения на наречието *безсмислено*, посочени в РБЕ: 'без да има логика, без свързана и ясна мисъл' и 'без да е необходимо, нужно, без да има защо, ненужно, безпредметно; без

основание, безполезно, безцелно, напразно'). В тази група не възникват вторични неутрални значения за говорене.

Някои от изходните звукоподражания, които стоят в основата на тези глаголи, се обясняват като по-нови образувания, възникнали на българска почва, като обикновено се привеждат подобни типологични съответствия от различни родствени и неродствени езици. Когато обаче те могат да бъдат сравнени с подобни звукоподражателни глаголи с близки значения в различни индоевропейски езици, а и при наличие на близки съответствия, се допуска и общ индоевропейски звукоподражателен корен. Такъв е случаят например с глагола *мърмòря*, за който от една страна се реконструира индоевропейски звукоподражателен корен **mormor-*, **murmur-*, но от друга се сравнява и с тур. *tir tir* за подражаване на мърморене, мъркане, и с унг. *tormol* 'мърморя' (БЕР 4: 417).

При някои от лексемите е уместно да се допусне елементарно родство (вж. по-подробно Кореšný 1957: 363, който говори за „неутрализирани ономатопеи“), т. е. паралелно и независимо възникване на звукоподражателни корени с еднакви или подобни значения, които не са свързани с обща изходна форма. Така например глаголите *фърфòря* 'говоря неясно' (БЕР 8: 878), *фъфря* 'говоря неясно; говоря много' (БЕР 8: 882) и производните *фърфорàт* 'приказлив' (Тръстеник, Плевенско), *фърфурнÿ* 'човек, който много и напразно говори' не се свързват етимологично с много близките по звуков състав и значения имена като *фърфарà* 'дърдорко' (БЕР 8: 878), *фарфарà* нар. 'празен дърдорко; несериозен, лекомислен, вятърничав човек', *фарфаръ* 'самохвалко, бърбивец; нервен, припрян, непостоянен човек' (Шумен), *фарфарò* 'дърдорко' (Горно и Долно Райково, Смолянско), и др. под., тъй като последните са заемки чрез тур. *farfara* 'лекомислен; бърборко, дърдорко; самохвалко' от араб. *tartar* 'бърборко', *tartāra* 'бърбрица' (БЕР 8: 724-725).

Към тази подгрупа могат да бъдат отнесени следните глаголи:

3. 2. 1. *Дръдра, дърдоря*

Значението на глагола *дърдоря* е 'говоря много за незначителни и излишни неща, бърборя, бърбя, брътвя' (РБЕ). В БЕР този глагол е обяснен като звукоподражателен, образуван от междуметието *дър-дър*, под влияние на глагола *говоря* (БЕР 1: 460). Както вече беше изяснено по-горе, самият глагол *говоря* води началото си от първично звукоподражание, имитиращо шум. Подобен развой може да бъде предположен и за *дърдоря*. Той може да се разглежда като експресивно образуване от първична основа с непълна редупликация *дърд-* и суфикс *-ор-я*. Със същия звукоподражателен корен могат да бъдат свързани и диалектните глаголи *дръдра* 'дърдоря, бърборя' (Ботевград), *дръдрем* (Банско), *дръдрим* 'дрънча с нещо, което влача или въртя; натяквам' (Софийско), 'издавам шум с дрънкалка, с дръдрavec' (Доброславци, Софийско), които в БЕР се сравняват с *дъдра* и с *дърдоря* (БЕР 1: 435). Експресивен словообразователен вариант от същата основа е и диалектният глагол *дърдосим* 'дърдоря, злословя' (Доброславци, Софийско). Като звукоподражателно образуване в БЕР *дърдоря* се сравнява с лит. *dardeti* 'бърборя', *darda* 'клюкарка, бърбривка, стинд. *dardara-* 'вид свирка', гр. *δάρδα* 'пчела'. Може да се направи паралел и с ирл. *dordiam* '(за елен) реве', ирл. *dord* 'мърморене'.

Не трябва да се изключва напълно възможността глаголят *дърдоря* да бъде изведен от ие. **der-* 'удрям' (> *derà*), предположена от Ст. Младенов (Младенов 1941: 155). При такава хипотеза представените тук глаголи трябва да се етимологизуват не като звукоподражателни, а като резултат от посочения в предходната глава семантичен развой '*удрям силно с шум*' → '*издавам силен*

(*продължителен*) шум (*докато извършвам някакво действие*)' → '*говоря празни приказки / глупости*' (№ 17 в Каталога), както например при *дрънкам* '(за предмет, обикн. метален или стъклен) издавам звънливи или остри и отсечени звукове при удар, разклащане или при движение' → *дрънкам* разг. пренебр. '*приказвам, говоря много, и то празни приказки; дърдорая, бърборая, бръщолевя*'.

3. 2. 2. Бъбря, бърбòря

Глаголът *бърбòря* '*говоря много за незначителни и излишни неща, бъбря, дърдорая, брътвя*' (РБЕ) се етимологизува като сроден на словен. *brbrati*. Като „подобни образувания“ се сочат срхр. *брбòтати*, словен. *brbòt* '*заекване, клокочене*', рус. *бормомать* '*мърморая, бърборая неясно; бърборая под носа си*', горлуж. *bórbotać* '*бърборая, шумоля*' (БЕР 1: 100). Той може да бъде изведен от междуметието *бър*, определено в БЕР като звукоподражателно междуметие за бърборене (БЕР 1: 100). В словообразователно отношение този глагол е образуван с пълна редупликация на първичното междуметие (*бър-бър*) и може да бъде сравнен още със стинд. *barbara-* '*бърборко*'.

По подобен начин, но с други суфикси, са образувани и диалектните глаголи *бърбòля* '*бърборая*' (с експресивен суфикс *-ол-я*), *бърбòстя* '*бърборая*' (Търново) – със суфикс *-ос(т)-* и т. н.

Паралелно значението '*говоря неясно*' е засвидетелствано както за глагола *бърбòря* '*говоря неясно и неразбрано*', така и за *бъбря* '*говоря тихо или неясно, неразбрано, обикн. поради вълнение, напрежение, смущение; чета на глас неясно, неразбрано; говоря празни приказки, дърдорая (и др.)*', който се сближава с лит. *burbeti* '*шумя*' и лит. *birbti* '*бръмча*' (БЕР 1: 96). В диалектите се срещат и различни варианти с пълна и непълна редупликация, които в БЕР са обособени в

отделни речникови статии: *бърбрия* 'бърбрия' (Ботевград), *бърбрия* диал. 'бърбория, дърдория; карам се някому'¹⁰³ и др.

3. 2. 3. Пърпа, пърпоря

Идентичен семантичен развой се наблюдава и при глагола *пърпоря* 'говоря отегчително и безсмислено' (Бракница, Поповско), диал. 'говоря неразбрано; мрънкам, мърморя' (Геров), 'говоря неразбрано' (Самоков; Сливенско). В БЕР тези форми и значения се разглеждат като производни от съществителното *пърпор* 'буйна пара' [и диал. *пърпур* 'прах, размесен с пара, който се вдига, когато се полее с вода гореща пепел' (Ботевград), *пърпул(ь)* 'гореща пепел, увита в парцал и намокрена за компрес при простуда' (Нова Надежда, Хасковско) и др.], етимологизирано като производно от звукоподражателния корен *пър-* (с редупликация *пър-пър* или *пър-пор*), „символизираща състав на предмета от множество дребни частици ('прах', 'пепел', 'пара'), или състав на действието от многократно повтаряни сходни или еднакви незначителни дейности ('пламване и изгасване', 'мърморене, мрънкане', 'пърпорене на пъприца', 'функциониране на стомаха на птица'“ (БЕР 6: 100-101). Към същия корен може да бъде отнесен и диалектният глагол *пърпа* 'дърдоря' (Борован, Врачанско; Махалата, Плевенско), в БЕР обяснен като глагол със звукоподражателен произход с вероятно изходно значение 'извършвам нещо с шум' (БЕР 6: 66–67). Семантиката за отегчително, безсмислено или досадно говорене стои в основата и на сродни именни образувания като *пърприца* 'бърборко, дрънкач' (Банско), образувано с наставка *-ица* „от глагол като *пърпрем* или направо от

¹⁰³ В БЕР обяснено като „кръстоска от *бърбрия* и *бърбрия*“ (БЕР 1: 100), но може би е по-точно да се определи като самостоятелно образувание с редупликация на първичния звукоподражателен корен *бър:* *бър-бр-я*, както *гръгря* диал. 'цвъртя' се сравнява с *гъгря* и *гъргоря* (БЕР 1: 287).

редупликативното звукоподраж. *пърпър*“ (БЕР 6: 825). Значенията на *пърпър* ’говоря неразбрано; мрънкам, мърморя’, ’говоря отегчително и безсмислено’ и на *пърпър* ’мърморя, карам се, натяквам’ според БЕР следва да се разглеждат като свързани с изходна семантика за „многократно повтаряни сходни или еднакви незначителни дейности (’пламване и изгасване’, ’мърморене, мрънкане’, ’пърпорене на пърприца’, ’функциониране на стомаха на птица’) въз основа на първично предметно значение за нещо незначително, за дребни частици (БЕР 6: 100–101). Те обаче биха могли да се изведат и направо от звукоподражателния корен по модела *редуплицирана оноματοпоея* → ’говоря безсмислено’ (’много’ или ’неясно’).

От друга страна, тъй като редупликацираният строеж на бълг. *пърпор* и посоченото под него срхр. *рърор* ’рохвава пръст; компрес от гореща пепел’, *ррор* ’хвърляне на хайвер’ се приема като доказателство за ономатопеичния произход, в БЕР се отхвърля хипотезата на Владимир Георгиев за далечни родствени връзки с лит. *spirti* ’рит(в)ам’, стинд. *sphurāti* ’рит(в)а, рипва, впуска се, втурва се, трепка, трепери, гр. *σπαίρω* ’трепкам, потрепвам’ и др., които се извеждаот от ие. **sp(h)r-* (Георгиев 1958: 23). Все пак трябва да имаме предвид, че редупликацията е древен способ за изразяване на интензивност на действието (вж. Иванов 1981: 210) и може да бъде открита и при глаголи, които не са звукоподражателни по произход (но в семантиката им би могъл да се съдържа признакът ’шум’). В конкретния случай обаче няма основания да се съмняваме в звукоподражателния произход на корена *пър-* в *пърпър* (по аналогия с *бър-* в *бърбър* и под.), като при това не е необходимо неговата първична семантика да се изяснява в такива детайли, тъй като мотивиращ признак за вторичните значения ’говоря неразбрано; мрънкам, мърморя’ и ’говоря отегчително и безсмислено’ е именно незначещият нищо първичен звук. Той може да стои в основата и на

по-различните значения на диалектните глаголи *прѣпчем* 'мърморя, карам се, натяквам' (Софийско), *прпчем* също (Доброславци, Софийско)¹⁰⁴, като за подобен развой срв. т. 3.5.1. в Трета глава.

Възможно е като сроден на *пърпѡря* да се определи и глаголят *пърпънисам* 'говоря непрекъснато' (Хасково; Нова Надежда, Хасковско), в БЕР етимологизиран като неясен, но с допускане за родство с гр. *παραπανήσιος* 'излишен, който е в повече' (БЕР 6: 102). При това морфологично той може да бъде обяснен като образуван с гръцка аористна основа *-ис-* от корена в *пърпам* '(за птица, насекомо или риба) издавам шум, подобен на „пър-пър“, като трепкам с криле, тяло, пърхам, пърпоря, пърполя; (за печка, огън и под.) издавам слаб еднообразен и пресеклив шум, подобен на „пър-пър“, пърпоря, пърполя' (РБЕ). За подобно образуване срв. напр. *търтариса* 3 л. ед. ч. 'мърмори' (Странджа), от редулицирана основа със звукоподражателен произход **тър-тър* (БЕР 8: 567–568).

3. 2. 4. *Мрѣмря, мърмѡря*

В БЕР глаголят *мърмѡря* е етимологизиран като домашна дума, продължител на образуваната с пълна редуликация индоевропейска основа **mormor-*, **murmur-* (звукоподражание с възстановено изходно значение 'мърморя' и продължителите гр. *μормύρω* (**μормυρίζω*) 'мърморя', лат. *murmurō* 'мърморя', англ. *murmur* 'мърморя, промърморвам, шепна; ромоля, жуза; мърморя, недоволствам, мрънкам', арм. *mrmram*, *mrmrim* 'мрънкам, марморя, рева'), но се

¹⁰⁴ В БЕР те се свързват с *пърпор* и се обясняват като образувани с наставка *-ча* (за която вж. Szymański 1977: 85 – 86) „от паралелното и еднозначно, употребявано в същия ареал ономотопеично *прѣпрем* при частична дезинтеграция (отпадане на *p*) на редуликативното *-пр-*“ (БЕР 5: 825–826).

сравнява и с тур. *tır tır* за подражаване на мърморене, мъркане, както и с унг. *mormol* 'мърморя' (БЕР 4: 417).

Като варианти на *мърмòря*, образувани от същата основа с пълна или непълна редупликация, могат да се разглеждат и глаголите *мръмря* диал. 'мърморя', *мръмрем* 'мърморя' (Банско) (от ие. **turtur-*, БЕР 4: 289), както и може би *мѐмря* (по словообразователния модел *бѐбря – бърбòря, кѐкря – къркòря* и др.) със значения 'говоря неясно, неразбрано, мърморя; бърборя, мърморя' и диалектните му варианти *мъмрем* 'мърморя' (Самоков), *мумрям* (Солунско), а също и някои експресивни глаголи като *мѐрмнѐм* 'мърморя' (Трънско) (БЕР 4: 415), *мърмòсвам* 'мърморя' (И. Блъсков) (БЕР 4: 417), *мърмя* '(за овца) издавам звук' (БЕР 4: 417) и др.

Със семантиката на първичното звукоподражание могат да бъдат свързани три от общоупотребимите значения на глагола *мърмòря*: 'говоря тихо, неясно и обикн. на себе си поради някакво недоволство, яд, възбуда и др.', 'говоря или чета нещо на глас монотонно, обикн. тихо, неразбрано, неясно' и 'говоря натрапливо, досадливо, изразявайки недоволството си от някого или от нещо, несъгласието си с някого или с нещо' (РБЕ).

3. 2. 5. Фѐфря, фърфòря

Значения за говорене имат и глаголите *фѐфря – фърфòря*, образувани с различни словообразователни средства както *бѐбря – бърбòря, пѐпра – пърпòря* и други подобни, разгледани по-горе. Глаголът *фѐфря* е засвидетелстван с общобългарското разговорно значение 'говоря неясно; говоря много', а *фърфòря* – с общобългарското разговорно значение 'говоря неясно' (БЕР 8: 878). Глаголите се определят като звукоподражателни, като *фърфòря* се сравнява с *фѐфря*, а *фѐфря* – със срхр. *фрѐфрати, фрѐфрѐм* 'бърборя',

фрфурити, фрфурим (БЕР 8: 882). В говорите са засвидетелствани и производните *фърфорат* 'приказлив' (Тръстеник, Плевенско), *фърфурня* 'човек, който много и напразно говори' (Кесарево, Горнооряховско), както и деепричастието *фърфорейки* в текст от нар. приказка: *Тамам беше заспала убоо Умайон и фати да ърчит, туку фади са е се отворат устата и се покажа змията, фърфорейки с езикот* (Църско, Битолско) (под *фърфоря*) (БЕР 8: 878).

Както беше отбелязано по-горе, глаголите *фѣфря* и *фърфоря* не се свързват етимологично с много близките по звуков състав имена като *фърфаря* 'дърдорко'. Тяхната структурна и фонетична близост обаче може да се разглежда като поредно доказателство за това, че първични ономатопеични корени често възникват паралелно и независимо един от друг, като при това в някои от случаите имат и еднакви или близки значения както в родствени, така и в неродствени езици.

3. 2. 6. *Къкря, къркоря*

Звукоподражание стои в основата и на глагола *къкря*, който също е засвидетелстван със значения за шум от движеща се вода и за говорене: *къкря* '(за течност, течно ястие) вря леко, като издавам равномерен слаб звук, къркам, къркоря' (РБЕ) и *къкря* диал. 'бърборя, бърбря, дърдоря' (РБЕ). Със същия корен се свързват и диалектните форми *какра* 'бърборя' (Смолско, Пирдопско), *какряло* 'бърбрица' (Смолско, Пирдопско) (БЕР 3: 187, под *къкря*¹).

Глаголът *къкря* се свързва етимологично с *къркоря*, за който не е засвидетелствано значението 'говоря'. Неговата семантика обаче е извънредно широка – с този глагол могат да бъдат назовани редица действия, обединени единствено от признака за някакъв звук, който ги съпровожда:

къркòря 'разг. '(за течност, ястие) вря леко, като издавам слаб звук, кърря, къркам' (РБЕ);

къркòря '(за птица) издавам гърлени звуци, къркам' (РБЕ);

къркòря 'издавам пресеклив звук, който наподобява *кър-кър*, *къркам*' (... *минаха покрай мотора, който още къркореше, и хванаха черния път към тяхното село...*; *Викът в гърдите на младежа започва да къркори издълбоко като пресъхнал кран на чеима*) (РБЕ);

къркòря '(за наргиле) издавам шум при пушене' (Илия Блъсков, БЕР 3: 206);

къркòря '(за черва, стомах) издавам приглушени звуци при глад, разстройство и под. *куркам*' (РБЕ);

къркòря диал. '(за жаба) издавам характерни звуци, крякам, квакам, къркам' (РБЕ).

Разгледаните в тази подгрупа примери очертават един устойчив модел за образуване на глаголи със значение 'говоря много и безсмислени неща' от изходен звукоподражателен корен. В структурно отношение прави впечатление, че глаголната основа е образувана чрез редупликация на първичния корен и с помощта на допълнителни словообразователни морфеми, придаващи експресивност на значението. При етимологизиране на разгледаните в тази група двойки глаголи, образувани от един и същ корен, но с помощта на различни словообразователни средства, е редно те не просто да се сравняват един с друг, а да се установява и принадлежността им към едно и също етимологично гнездо, доколкото различията между тях са свързани единствено с паралелното им словообразуване. Подобна практика не е установена в БЕР, особено в първите толове, за което срв. напр. отделните речникови статии за *гъгря* и *гъргòря*:

гъгря диал. 'говоря, приказвам, обикн. високо, силно или назидателно' (РБЕ), 'говоря' (Габаре, Белослатинско) (в БЕР 1: 298);

гъргòря '(за вода) издавам непрекъснат еднообразен шум, когато тека или се плискам, бълболя, бълбукам; произвеждам еднообразен шум, наподобяващ търкалянето на объл предмет по твърда повърхност; (за птица) издавам специфични гърлени звукове' и диал. 'бърборя, дърдоря' (РБЕ) (в БЕР 1: 303).

3. 3. ГЛАГОЛИ СЪС ЗНАЧЕНИЕ 'ГОВОРЯ НЕРАЗБРАНО, НЕЯСНО'

Глаголите, при които вторично възниква значението 'говоря неразбрано, неясно', могат да бъдат разделени на две основни подгрупи. В първата попадат звукоподражателни глаголи с редуплициран корен, част от които (тъй като имат повече от едно значение за говорене) бяха представени в предходната глава. Във втората група се наблюдава семантичният преход 'дъвча' → 'говоря неразбрано, неясно', при което не е задължително изходното значение да е първично за глагола.

3. 3. 1. Звукоподражателни глаголи с редуплициран корен

Значението 'говоря неразбрано, неясно' редовно възниква при глаголи, образувани с редуплициран звукоподражателен корен. Мотивацията за този развой личи ясно и при образуването по същия модел гр. *βάρβαρος* 'чужд, странен; невеж' (от което заемката в бълг. *варварин* 'пренебрежителното название, което древните гърци и

римляни давали на всеки чужденец', РБЕ). Гръцката дума според Покорни е продължител на индоевропейския звукоподражателен корен *barbar- за означаване на неразбираема реч на чужденци и се сравнява със стинд. *barbara-* 'заекващ', лат. *balbus* 'заекващ', чеш. *blblati* 'заеквам'. Според някои изследователи началното значение на гръцкото съществително *βάρβαροι* мн. ч. би могло да бъде 'всички, които не са гърци', в началото без пейоративен оттенък¹⁰⁵. В БЕР гр. *βάρβαρος* се сравнява с глагола *βῆρβῶρῃ* 'говоря неясно и неразбрано', образуван с пълно удвояване на корена (БЕР 1: 119).

Посочените глаголи могат да бъдат свързани с първичния ие. корен *baba-, ономатопея за назоваване на неясна или нечленоразделна реч. Този корен, както и вариантите *bal-bal-, *bar-bar-, претърпели „множество дисимилации“, Покорни сочи като източник на думи като *βαβάζω* 'бъбря, говоря неясно', лат. *babiger* 'глупав', алб. *bebë* 'новородено дете', англ. *baby* също, лит. *bóba*, чсл. *baba* 'баба', сръб.-чсл. *bьbl'u*, *bьbati* 'заеквам', срхр. *bòboćem*, *bobòtati* 'тракам със зъби', латв. *bibināt* 'бърборене, мънкане', стинд. *balbalā-karōti* 'заеква', бълг. *блабòля*, *бълбòля* 'говоря неясно', лит. *blàbositi* 'заеквам', рус. *болобóлить* 'бърборя', чеш. *beblati* 'заеквам', лат. *babulus* 'бърборещ', хол. *babbeln*, *rappeln*, англ. *babble*, норв. *bable*, швед. *babbla*, стисл. *babba* 'бърборя', лат. *balbus* 'пелтечене, бърборене', *balbūtīō* 'заекване', чеш. *blblati*, *bleptati* 'заеквам, заеквам', срхр. *блeбèтати*, лит. *blebènti* 'бърборя', гр. *βαμβαίνω* 'заеквам'; стинд. *barbara-ḥ* 'заекващ', в мн. ч. за назоваване на „неарийски народи“, гр. *βάρβαρος* 'не гръцки, на неразбираем език' (> лат. *barbarus*), *βαρβαρόφωνος* 'който говори неразбираемо', лат. *baburrus* 'глупав' (Pokorny 1959: 91–92). Вероятно обаче подобни типологични паралели могат да бъдат открити във всички езици.

¹⁰⁵ Harper, D. Etymology of barbarian. Online Etymology Dictionary. Retrieved June 1, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/barbarian>.

Тук ще бъдат приведени още няколко примера, при които неясното, неразбираемо говорене се назовава с първичен корен без конкретно изходно значение, може би имитиращ (наподобяващ) нечленоразделен, нищо неозначаващ звук.

3.3.1.1. Бѣбля, бѣбѣля

Значението на глагола *бѣбѣля* 'говоря слабо, неправилно (за някакъв чужд език)' (РБЕ) се свързва със значението на междуметието *бѣл-бук* и удвоено или утроено *бѣл-бѣл-бѣл-бук* за наподобяване на лек, еднообразен шум от река, поток (РБЕ). Глаголът *бѣбѣля* има и значение за шум от движаща се вода: '(за река, поток и др.) тека, като издавам тих, еднообразен, равномерен шум без прекъсване'. В БЕР той се сравнява с руското междуметие за воден шум *буль-буль*, *бультых* и с рус. *булькать* (БЕР 1: 98). Логическата връзка между шума от говорене с шума от течаща вода не е необичайна¹⁰⁶. При това звуците, издавани от спокойно течаща вода, могат да бъдат сравнени метафорично с тихо говорене, както например при *ромоня*¹⁰⁷, а шумът от буйна и силна водна струя може да бъде сравнен с шумно, високо

¹⁰⁶ Уподобяването на говоренето на шум от течаща вода може да се смята за старо сравнение, ако съдим например по тълкуването на ие. корен *bhlēd-*, *bhl̥d-* 'вря' и 'бърборя, хваля се' (Pokorny 1959: 155). Същата логическа връзка може да се открие и при значенията на глагола *кѣкря* '(за течност, течно ястие) вря леко, като издавам равномерен слаб звук, къркам, къркоря' и *кѣкря* диал. 'бърборя, бѣбря, дърдоря' (РБЕ).

¹⁰⁷ Срв. значенията на глагола *ромоня* '(за рекичка, поток, извор, дъжд и др.) издавам ромон при своето протичане, изтичане отнякъде или съм съпроводен с ромон, ромоля' и диал. (сега поет.) 'говоря, приказвам тихо, шепна' (РБЕ), *ромѣня* 'говоря тихо, приказвам' (Стойките, Широка лъка, Смолянско; Чепеларе; Черничево, Крумовградско; Мандрица, Ортакойско; Съчанли, Гюмюрджинско), *ромѣне* само в 3 л. ед. ч. 'отговаря' (Плевня, Драмско), *ромѣни* 'говори' (Булгаркѣй, Кешанско), *роймѣня*, *рамѣнѣм* 'говоря' (Родопи). Срещат се и множество префигурани форми като *доромѣня* 'да дорека, да доизкажа' (Геров), *друмѣням* 'отговарям' (Смолянско; Ардинско; Маданско; Асеновградско; Девинско; Златоград), *отромѣня* (*се*), *отромѣням* (*се*), *отромѣнвам* (*се*) 'отговарям тихо' (Геров) и др.

говорене, срв. напр. англ. *chatter* ' (за поток, струя) тека буйно / шумно' и 'дърдоря, дрънкам, бръщолевя', англ. *brawl* 'карам се шумно' и '(за поток и пр.) тека шумно, буча'. Срв. и посочениите по-горе значения на *гъргòря* '(за вода) издавам непрекъснат еднообразен шум, когато тека или се плискам, бълболя, бълбукам' (РБЕ) → *гъргòря* диал. 'бъбря си, дърдоря си' (Геров 1: 251), *гъгря* диал. 'говоря, приказвам, обикн. високо, силно или назидателно' (РБЕ), 'говоря' (Габаре, Белослатинско) (БЕР 1: 298).

От същия изходен звукоподражателен корен е образуван и глаголът *б̀бля*, който също има значение за говорене и за шум от вода: 'говоря на тих глас, неясно, неразбрано' (РБЕ), 'говоря неясно; заеквам' (БЕР) и '(за река, поток) тека, като издава тих, еднообразен, равномерен шум без прекъсване' (РБЕ). Засвидетелствани са и производните от него имена *б̀бла* 'която много б̀бли', *б̀блив* 'който б̀бли, говори неясно или пелтечи; (за река, поток) който издава тих, равномерен и еднообразен шум, който тихо б̀лбука' (РБЕ), *б̀бливица*, *б̀бливец*, *б̀бльо* 'мъж, който заеква, пелтечи, пелтек; б̀бривец' (РБЕ), както и префигираните производни глаголи *изб̀бля*, *изб̀блям* 'изведнъж казвам нещо неясно, неразбрано или със запъване, заекване' (РБЕ), *поб̀бля*, *поб̀блям* (без значения в БЕР) (БЕР 1: 96).

3.3.1.2. Ф̀фля, ф̀лфòля

По двойки глаголи като *б̀бля – б̀лбòля*, *б̀бля – б̀брòря*, *ф̀фря* – *ф̀рфòря* и др. под. са образувани и звукоподражателните глаголи *ф̀фля* разг. 'говоря неясно, неразбрано' и *ф̀лфòля* разг. 'говоря неразбрано, неясно (поради говорен дефект или липса на зъби)' (БЕР 8: 873). Глаголът *ф̀фля* е засвидетелстван и с диалектните варианти

фѝфла 'говоря неразбрано, като да съм без зѝби' (Габрово), *фѝфла*, *фѝфла* (Банат), *фѝвля* диал., *фѝфля* диал., както и с префигираните форми *зафѝфля*, *зафѝфлям* 'започвам да фѝфля', *изфѝфля*, *изфѝфлям* 'изговарям нещо неясно', *нафѝвля се* диал. 'фѝфля много, набѝбря се', *пофѝфля*, *пофѝфлям* 'говоря неясно кратко време', *профѝфля*, *профѝфлям* 'изговарям нещо неясно, неразбрано', *разфѝфля се*, *разфѝфлям се* 'разприказвам се неясно, неразбрано. Като съответствия на глагола в БЕР са посочени струс. фѝфати, фѝфлю, фѝфлю 'произнасям съгласните *с* и *з* като *ш* и *ж*', словен. *fajljáti* 'дрѝнкам' и укр. *фѝфлати* 'шептя, шепна; говоря неразбрано' (БЕР 8: 881).

3. 3. 2. Глаголи с изходно значение 'дѝвча'

Значението 'говоря неразбрано, неясно' възниква регулярно при глаголи със значение 'дѝвча'. Последното може да бъде основно за глагола, но също така може да бъде и вторично, при което значението 'говоря неясно' се явява поредна степен на развоя.

3. 3. 2. 1. Дѝвча

В съвременния български език глаголът *дѝвча* 'раздробявам, смачквам със зѝби храна и под.' има и преносни значения, свързани с говорене: *дѝвча* (разг.) 'говоря неразбрано, не изговарям ясно, мѝнкам' и 'повтарям все едно и също, предѝвквам'. Тези значения са илюстрирани в РБЕ със следните примери от художествени текстове: *Помълчаха старците, само един от тях раздвижи беззѝби челюсти, дѝвчеше думите си: – Дванайсет лири... дванайсет.. Не са ли много.* (Д. Талев); – *Ей, ти там, дете дѝвчеш на френски, не разрушавай дисциплината.* (Г. Краев); *Както без едното [съзнание за собствените сили], така и без другото [талант], не се създават*

поетически творения, а само се дъвчат думи. (П. П. Славейков). Въз основа на конкретната употреба на глагола в текстовете можем да предположим, че значението за говорене в тези случаи възниква чрез семантичен пренос с промяна на обекта на действието: думите, изговореното, метафорично се представят като нещо материално, което се премията в устата – така, както се дъвче храна. Друга възможна логическа връзка би могла да бъде уподобяването на неясното говорене по признака '(нечленоразделен) звук' на предполагаемите специфични звуци, които се издават при дъвчене или на нечленоразделната реч при едновременно говорене и дъвчене.

Връзка между значенията 'дъвча' и 'говоря неразбрано' съществува и в други езици, срв. напр. англ. *mouth* 'ям; дъвча' и 'мънкам, измънкавам'.

3.3.2.2. Мелявам

Глаголът *мелявам* 'говоря неразбрано и несвързано' (Бърложница, Доброславци, Софийско) принадлежи към етимологичното гнездо на глагола *меля* 'стривам зърнени храни или други зърна на прах или на по-дребни частици' (БЕР 3: 730). Връзката между двете значения би могла да бъде опосредствана – от междинно значение 'дъвча', получено по представения по-горе семантичен модел '*раздробявам, наситнявам, стривам*' → '*ям*' (№ 26 в Каталога). Т. е. предполагаемият семантичен развой може да изглежда така:

ие. **mel-* 'смачкам, смилам, особено зърно' (1) →

→ *меля* 'стривам зърнени храни или други зърна на прах или на по-дребни частици' (2) →

→ *меля* 'стривам зърнени храни или други зърна на прах или на по-дребни частици с уста, дъвча' (3) →

→ *мелявам* 'говоря неразбрано и несвързано' (4).

Третата степен на този развой е представена от редица общоупотребими и диалектни форми, свързани с изходния ие. корен **mel-*: *меля* 'храня се' (БЕР 3: 729), 'ям' (у Геров 3: 59 илюстрирано с примера: *Устата му все мелят*), *премиям* 'дъвча непрекъснато' (Софийско); *мляскам* 'дъвча, превъртам нещо из устата си (обикн. за човек без зъби); жвакам, гвача, ям' (РБЕ), диал. 'дъвча бавно, с усилие', *мляскат* 3 л. ед. ч. 'полека яде' (Болетин, Реканско), *измляскам*, *измлясквам*, *измлащя* св. диал. 'сдъвча нещо', *омлащя* св. диал. 'сдъвча', *смляскам*, *смлясквам* 'сдъвквам нещо с мляскане', *смляскам* (и *смлащя*), *смляскам* (и *смляскувам*) диал. 'сдъвквам нещо'.

За глагола *меля* е засвидетелствано и значението (грубо) 'говоря много и празни приказки', което би могло да възникне по представения по-горе семантичен модел 'извършвам някакво действие с шум' → 'говоря (много) празни приказки / глупости'. Някои устойчиви изрази обаче насочват вниманието и към друг семантичен мотив, който би могъл да е свързан пряко със значения като 'дъвча непрекъснато', 'дъвча, превъртам нещо из устата си', т. е. с продължителното, но неефективно (безсмислено, напразно) действие 'дъвча': *Воденицата мели*, *нищо не смила* разг. неодобр. употребява се за човек, който много приказва, а не казва нищо съществено или не върши нищо (РБЕ), *Мели ми воденицата* разг. неодобр. 'прекалено много, непрекъснато говоря, дрънкам, много съм бърбърив' (РБЕ), *Меля с езика си* разг. неодобр. 'прекалено много, непрекъснато говоря; много съм бърбърив (РБЕ), *Мелят ми (мели ми) устата* разг., *Мели ми ченето* разг. неодобр. 'прекалено много, непрекъснато говоря, дрънкам, много съм бърбърив; приказвам, говоря' (РБЕ) и др.

3. 3. 2. 3. Ломѝтя

Основното и общобългарско значение на разговорния глагол *ломѝтя* е 'говоря, изричам, изговарям неясно, неразбрано' (РБЕ). В БЕР са приведени и значенията му 'говоря несвързано; (за дете) уча се да говоря' (БЕР 3: 466). Посочените значения могат да бъдат базирани на друго вторично значение, засвидетелствано чрез диалектната форма *лѝмам* 'дѝвча без зѝби, предѝвквам' (Самоковско). И двата глагола са свързани етимологично с глагола *ломѝ* 'с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета; чупя, троша, разбивам' (праслав. **lamatāti* е образувано на праславянска почва с експресивния суфикс *-*otja* от праслав. **lamiti* > *ломѝ*).

Друг семантичен признак, пряко свързан с това първично значение, е източник на някои по-различни значения на *verba dicendi* в рамките на етимологичното гнездо. Става въпрос за значенията на *ломѝтя* 'бърборя, бръщолевя', 'говоря глупости' (Дебърско), 'говоря лъжи и глупости' (Съчанли, Гюмюрджинско), 'говоря напразно' (Бобошево, Дупнишко). Те могат да бъдат мотивирани от признака 'шум' по модела 'удрям силно с шум' → 'издавам силен (продължителен) шум (докато извършвам някакво действие)' → 'говоря празни глупости / врели-некипели (вж. Втора глава, т. 3. 2. 4 и № 17 в Каталога).

3. 3. 2. 4. Мѝмулѝжа

Диалектният глагол *мѝмулѝжа* е пример за това, че връзката между значенията 'дѝвча' и 'говоря' е устойчива и се наблюдава и при някои заети глаголи в български. Глаголът е засвидетелстван в Казанлък със значенията 'говоря бавно, през зѝби, монотонно' и 'ям

бавно, като дъвча много'. В други говори е разпространен само със значението 'ям бавно, мързеливо; ям бавно и по малко' (Бракница, Поповско; Еленско; Мерданя, Великотърновско; Сухиндол; Троянско; Тихомирово, Старозагорско) (БЕР 4: 395); без редукция на първата неударена сричка е засвидетелствана и формата *маму̀лѝжа* 'ям лениво и бавно' (Троян; Бракница, Поповско) (БЕР 3: 634).

Глаголът *маму̀лѝжа* (*мъму̀лѝжа*) е заемка от гр. *μαμουλίζω* (в БЕР тълкувано като 'предъвквам през зъби'), образувано с наст. *-ιζω* от итал. *tattolo* 'бебе' (БЕР 3: 634, БЕР 4: 395)¹⁰⁸. Под *мъму̀лѝжа* в БЕР се обяснява редукцията на българска почва *a > ъ* и се дава вероятно поточното тълкуване 'предъвквам без зъби' (БЕР 4: 395), предвид значението на етимона (бебетата се опитват да дъвчат бавно, без зъби).

Значенията 'предъвквам без (през) зъби' и 'говоря бавно, през (без) зъби, монотонно' на глагола *мъму̀лѝжа* образуват семантичен паралел с разгледаните в този раздел глаголи *дъвча*, *мелявам* и *ломѝтя*, което е основание и в този случай да разглеждаме значението за говорене като семантичен дериват от значението за дъвчене. В случая с *мъму̀лѝжа* обаче значението съдържа и допълнителни семантични признаци ('бавно', 'без зъби'), чрез които бавното, продължително предъвкване на храна (от бебе) е уподобено на бавно и монотонно говорене¹⁰⁹.

¹⁰⁸ И с преглас *з > ж* на българска почва, както в *каканѝжа* (БЕР 3: 634; Дзидзилис 1990: 219).

¹⁰⁹ В повечето български говори са засвидетелствани и глаголи, които биха могли да се свържат етимологично с *мъму̀лѝжа* въз основа на фонетичната и семантичната си близост с този глагол. Техните значения основно са свързани с бавно и трудно, продължително хранене. В БЕР глаголът *мъму̀лѝжа* се сравнява с *мумо̀лѝжа* 'хапвам си нещо отвреме навреме' (Скалско, Дряновско), *муму̀лѝжа* 'ям без да дъвча' (Дряновско), 'дъвча с челюсти по липса на зъби' (Кръвеник, Севлиево), *момо̀лѝжа* диал. '(за беззъб човек) дъвча с венците си' (БЕР 4: 322). Въз основа на тези значения *мумо̀лѝжа*, *муму̀лѝжа* и *момо̀лѝжа* могат да бъдат разглеждани като диалектни варианти на най-близкото до изходната гръцка форма *маму̀лѝжа* 'ям лениво и бавно', с асимилация *a – y > y (o) – y (o)*. В БЕР обаче те се обясняват като звукоподражателни, като за произхода им се предполага връзка

3. 3. 2. 5. Мулям

Глаголът *мулям* е засвидетелстван в таен майсторски говор със значението 'казвам'. Това значение може да бъде свързано със значението на *мулям* 'дъвча, ям (плодове)', засвидетелствано в Смолско, Пирдопско. Предположеният в БЕР семантичен развой е 'движа си устата' → 'говоря, приказвам' (БЕР 4: 319).

Трябва да бъде обърнато внимание на факта, че значението за говорене в случая е неутрално, изчистено от очакваните допълнителни семантични признаци като 'бавно', 'неясно' и под., което вероятно е свързано със спецификата на тайните говори.

3. 4. ГЛАГОЛИ СЪС ЗНАЧЕНИЕ 'ГОВОРЯ СЪС СИЛЕН ГЛАС' (→ 'ГОВОРЯ')

С първични звукоподражателни корени без определена изходна семантика могат да бъдат свързани голям брой глаголи със значение 'говоря със силен глас; карам се'. Те обикновено са оформени със суфикс *-к-* (както напр. *съскам* 'издавам шум подобен на продължително *с-с-с*', РБЕ) и първичното им значение може да се обобщи като 'произнасям определен звук (= съответното звукоподражание)'. Често новополученото значение на *verba dicendi* е оценъчно или допълнено от вторични семантични признаци, но понякога впоследствие те се неутрализират. Към тази подгрупа могат да бъдат отнесени следните глаголи:

със срхр. *мумлати* 'бръмча, бърборя', рус. *мумлить* 'дъвча бавно, вяло; говоря неясно' и др., а за образуването се допуска „влияние на лижа“ (БЕР 4: 322).

3. 4. 1. *Òкам*

Звукоподражателният диалектен *òкам* има както значение 'викам', така и значение 'говоря високо':

òкам, òкна 'викам, крещя' (Горна Любата, Босилиградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.), 'викам' (Самоков), *òкам, òкнемо* 'викам' (Гоз, Брезнишко; Софийско) → *òкам, òкна* 'говоря високо' (Самоков; Горна Любата, Босилиградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.).

Освен това в етимологичното гнездо има и по-специфични значения, свързани с първичното звукоподражание, сред които *òкам, òкнемо* 'пея първи глас при песни, които се изпълняват от три девойки' (Софийско), 'пея високо, пея соло, вода мелодията' (Доброславци, Софийско), 'пея соло' Горни Лозен, Софийско) и др.

В БЕР глаголят се етимологизува като самостоятелно звукоподражание и се сравнява с *хòкам, у̀кам, ху̀кам* (4: 829–830), но той по-скоро трябва да се обясни като вторично образуване от глагола *хòкам* 'високо мърря, гълча някого, ругая, карам се', получено след изпадане на *х-*, за което говори ареалът на разпространението му.

3. 4. 2. *В̀икам*

В съвременния български език глаголят *в̀икам* има не само значението 'издавам, надавам виковете, крещя' (РБЕ), но също и разг. 'изразявам гласно това, което мисля, което ме вълнува', 'казвам, приказвам', 'наричам, именувам, назовавам някого или нещо някак' (РБЕ).

В БЕР глаголят *вѣкам* (както сродното съществително име *вик* 'силен глас, крясък') е определен като южнославянски диалектизъм (със съответствия в срхр. и словен.), образуван от основата **ǫ-ka-* (**ǫ-ko-*), **ǫ-kā-*, сроден с лит. *ap-úokas* 'кукумявка', латв. *aiķa* 'буря' и зает в алб. *vikás, vikát* 'викам' (БЕР 1: 146–147). От същата основа е образуван и глаголят *вѣя* '(за куче, вълк и някои други животни) издавам вой; издавам силен, проточен вик, обикн. от болка, мъка и под.; (за вятър, буря) издавам проточен ту по-силен, ту по-слаб шум', образуван от ие. **ǫ-* с първоначално значение 'викам у-у'. Негови съответствия в индоевропейски езици са стинд. *ūtih* 'вик', ствиснем. *ūwila* 'кукумявка', англосакс. *úle*, англ. *owl* 'бухал; кукумявка; улулица', гр. *αῶ* 'викам силно, крещя', лат. *ululō* 'крещя' (БЕР 1: 158–159). Покорни възстановява и първична основа, образувана от звукоподражателния ие. корен **u-* с разширение *-k-* (ие. **uk-*, **euk-*), източник на стирл. *usch* 'горко!' и 'въздишка', срирл. *och, ach* също, вероятно и *auhjōn* 'шум', *auhjōdus* 'шум, врява', латв. *aiķa* 'бурен вятър', стпрус. *aukis* 'грифон', лит. *apúokas* 'нощен бухал', латв. *īkšuo* 'радвам се' (Pokorny 1959: 1103). Съвременните значения на българския глагол *викам* могат да бъдат получени в резултат от следния семантичен развой:

ие. звукоподражание **ǫ-* → **ǫkāti* 'викам у-у' > праслав. (юслав.?) **vukāti* > *вѣкам* 'издавам, надавам виковете, крещя', разг. '(за птица или животно) издавам характерни звуци' (РБЕ) → *вѣкам* 'изразявам гласно недоволство, възмущение от някого или нещо, говоря някому високо и сърдито, ругая, карам се, хокам' (РБЕ), *вѣкам* разг. 'изразявам гласно това, което мисля, което ме вълнува'.

Като последна степен на този развой трябва да бъдат разглеждани неутралните значения на *вѣкам* 'казвам, приказвам', разг.

’произнасям дума, израз, звук и под., казвам, изговарям’, ’наричам, именувам, назовавам някого или нещо някак’ (РБЕ).

3. 4. 3. *Ўкам*

С първоначално глаголно значение ’викам у-у’ може да бъде свързан и диалектният глагол *ўкам* ’викам, казвам’ (Габрово, Кръстополе, Ксантийско). Етимологичното обяснение, че този глагол е образуван от *хўкам* с изпадане на *х-* (БЕР 8: 624) не изглежда много вероятно, тъй като в родопските говори началното *х-* традиционно се пази. Вместо това може да се допусне семантичен развой, аналогичен на този при *вїкам*:

ие. оноματοпея **й-* → праслав. **īkāti* ’викам у-у’ → *ўкам* ’офкам; викам’ (Дебърско), ’ругая, навиквам’ (Корово, Велинградско) → *ўкам* ’викам, казвам’ (Габрово, Кръстополе, Ксантийско),

3. 4. 4. *Клїкам*

Глаголът *клїкам* е засвидетелстван с диалектно значение ’казвам, говоря нещо с висок глас; издавам, надавам кликове, викове; викам, крещя викам; назовавам по име, именувам, наричам’ (РБЕ), както и със значенията ’казвам, говоря’ (Драмско, Брезнишко) и ’назовавам по име’ (Граово). Той е продължител на праслав. звукоподражателен глагол **klikāti* (**klikati* в БЕР 2: 448–449), засвидетелстван в старобългарски като *клкатн*, *клчж* ’викам, крещя’ (Симеонов сб. 1073), *клцатн*, *клчж* ’крещя’ (Зогр., Супр.), *вѣсклнкнжтн* ’извиквам от радост, възликувам’ (> *възкликвам*), *клчѣ* ’вик, крясък’ (Син. тр., Клоц.) и под. Въз основа на тези значения, както и на сродните лит. *klỹkti*, *klykiù* ’викам, кликам’, латв. *kliekt* ’викам силно, крещя’, можем да причислим глагола *клїкам* към групата

глаголи, чиито значения 'говоря' възникват от първична оноματοпея, имитираща силен звук. Значението 'казвам, говоря' се е развило на българска диалектна почва от 'казвам, говоря нещо с висок глас', а то от 'издавам, надавам кликове, викове; викам, крещя'.

3. 4. 5. *Рекà, рèквам*

Друга първична индоевропейска оноματοпея – ие. **rei-*, **rē(i)-* 'викам, рева' (която Покорни свързва с ие. **reu-l*, **rēu-*, **rū-* 'рева, мрънкам', Pokorny 1959: 859 – 860) – стои в основата на общоупотребимия български глагол *рекà* 'използвам думи, езикови изрази, за да предам на някого с глас, устно изказване с разнообразна цел или предназначение, кажа, изрека, издумам' (РБЕ), продължител на праслав. **rekti*, **reka*, с точни съответствия във всички славянски езици (БЕР 6: 212 – 215). За разширения с *-k*- първичен корен Покорни възстановява значението 'рева, крещя' и представя като негови продължителни още лат. *raccāre*, *rancāre* '(за тикър) рева', срхол. *ruohen* 'рев, грухтене', лит. *rėkiù*, *rėkti* 'рева', латв. *rēkt* също (Pokorny 1959: 859 – 860).

Тази етимология предполага, че съвременното общобългарско значение на глагола *рекà* също трябва да бъде разглеждано като резултат от семантичния развой, разгледан в подгрупата:

ие. оноματοпея ие. **rei-*, **rē(i)-* 'викам, рева' → праслав. **rekti* → *рекà* 'използвам думи, езикови изрази, за да предам на някого с глас, устно изказване с разнообразна цел или предназначение, кажа, изрека, издумам', РБЕ).

3. 4. 6. *Ревà*

Глаголът *ревà* неодобр. 'викам, крещя нещо оглушително, обикн. като израз на много силно чувство, дера се; (за множество, тълпа) викам, крещя силно, продължително, като израз на някакви чувства, на одобрение или неодобрение' (РБЕ) е продължител на на праслав. **reuti*, **rjuti*, **revq*, 3 л. ед. ч. **revetъ* < ие. звукоподражание **reu-*, източник също и на англосакс. *ryn* 'рев', *ryn*, *ryan* 'рева', стинд. *rávati* 'реве, вика', лат. *rumor* 'шум; вик; мътва' и др. (БЕР 6: 197–198). За ие. **reu-* 1, **rēu-*, **rū-* Ю. Покорни възстановява значението 'рева, издавам звуци; ръмжа, мърморя' (*brüllen, heisere Laute ausstoßen; brummen, murren*) (Pokorny 1959: 867 – 868). Това първично значение е основа и за получените в резултат от семантичен развой значения на *ревà* 'плача много силно, неудържимо, със силен глас', прен. неодобр. 'моля, искам настойчиво някой да направи нещо, да даде нещо; оплаквам се, жалвам се на някого за нещо' (РБЕ), но също и диал. *нарèвам* 'думам, нареждам' (Сярско).

3. 5. ГЛАГОЛИ СЪС ЗНАЧЕНИЕ 'КАРАМ СЕ'

Някои от представените в предходната подгрупа глаголи с изходно значение 'викам' имат и вторично значение 'карам се (на някого)'. В някои случаи значенията 'викам' и 'карам се' са неразличими едно от друго и се съчетават в едно и също тълкуване, срв. напр. *викам* 'изразявам гласно недоволство, възмущение от някого или нещо, говоря някому високо и сърдито; ругая, карам се, хокам' (РБЕ), *надòкуем* 'повишавам глас, карам се' (Краище, Кюстендилско). За синонимната връзка между значенията 'говоря високо, със силен глас' и 'карам се' срв. и разговорния израз *Повишавам (издигам) глас*

със значение 'говоря неодобрително, укорявам някого, карам се на някого' (РБЕ).

Вторичното значение 'карам се' обикновено възниква при звукоподражателни глаголи по модела 'викам' → 'карам се', а също и при глаголи със значения 'лая', 'нацапвам, омърсявам' и 'наранявам'.

3. 5. 1. Звукоподражателни глаголи

3. 5. 1. 1. *Òкам*

Засвидетелстваните значения на *òкам*, *òкна* 'викам, крещя' (Горна Любата, Босилиградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.), 'викам' (Самоков), *òкам*, *òкнемо* 'викам' (Гоз, Брезнишко; Софийско) 'викам' са основа и за вторичното значение 'карам се на някого':

òкам, *òкна* 'викам, крещя' (Горна Любата, Босилиградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.), 'викам' (Самоков), *òкам*, *òкнемо* 'викам' (Гоз, Брезнишко; Софийско) → *òкам*, *òкна* 'хокам, ругая' (Тръстеник, Плевенско), 'мъмря някого' (Кръвеник, Севлиево), 'карам се' (Копривщица; Челопеч, Пирдопско).

3. 5. 1. 2. *Викам*

Същият преход се наблюдава и в етимологичното гнездо на глагола *викам*:

викам 'издавам, надавам викове, крещя' (РБЕ) → *викам* 'изразявам гласно недоволство, възмущение от някого или нещо, говоря някому високо и сърдито, ругая, карам се, хокам' (РБЕ),

навѣквам 'отправлям забележки, критики към някого; карам се, хокам' (РБЕ).

3. 5. 1. 3. *Ўкам*

Аналогичен семантичен развой се наблюдава и при глагола *ўкам*:

праслав. **ŭkāti* 'викам у-у' → *ўкам* 'офкам; викам' (Дебърско) → *ўкам* 'ругая, навиквам' (Корово, Велинградско), *ўкъм* 'постоянно се карам на някого' (Бракница, Поповско).

3. 5. 1. 4. *Рўкам*

В БЕР диалектният глагол *рўкам* също се извежда от първичен звукоподражателен корен (ие. **rue-*, **rū⁻¹¹⁰*) и е синоним на многозначния глагол *вѣкам*: *рўкам*, *рўкна* 'викам' (Скробатно, Гоцеделчевско; Разложко; Банско; Хасково; Дервент, Дедеагачко; Съчанли, Гюмюрджинско). В етимологичното му гнездо се наблюдава същият семантичен развой:

рўкам, *рўкна* 'викам' (Скробатно, Гоцеделчевско; Разложко; Банско; Хасково; Дервент, Дедеагачко; Съчанли, Гюмюрджинско) → *нарўквам (са)*, *нарўквам (са)* 'скарвам се' (Смолянско; Ардинско; Асеновградско; Маданско; Девинско; Нова надежда, Хасковско), *срўквам са* 'скарвам се грубо на някого' (Хасковско).

В БЕР глаголът *рўкам* се сравнява с глаголите *ревà*, *рѣкам*, *ручà*, както и с лит. *rūkti* 'рева', латв. *rūkt* 'рева', стинд. *ruvāti* 'рева, шумя, бумтя', лат. *rumor* 'шум, слух', *ravus*, *raucus* 'дрезгав' (БЕР 6: 340–341). Посочените индоевропейски съответствия, редом със стинд. *ráva-*, *ravátha-* 'рев', гр. *ὠρῶμαι* 'вия, рева, издавам вик', лат. *raviō -īre*

¹¹⁰ Всъщност ие. **reu-*, **rū-*.

’говоря с дрезгав глас’ и др. Покорни извежда от ие. звукоподражание **reu-1*, **rēu-*, **rī-* ’рева, мрънкам’¹¹¹ (Pokorny 1959: 867 – 868).

3. 5. 1. 5. Рѐквам, пререкàвам се

Индоевропейската оноματοпея **rei-*, **rē(i)-* ’викам, рева’ стои в основата на глагола *рекà*, в чието етимологично гнездо също се срещат значения, близки до ’карам се’. Срв. напр. *рѐквам* остар. и диал. ’обвинявам, упреквам някого за нещо’ (РБЕ), както и значенията на префигираните производни *пререкàвам се* диал. ’препирам се’, *прерàка* ’спор’ (Разложко), *спорìчам се* ’поспечквам’ (Самоков).

3. 5. 2. Глаголи с изходно значение ’лая’

В някои случаи връзката между изходното звукоподражание и вторичното значение ’карам се’ може да бъде опосредствана от глаголни значения като ’лая, вия’ и подобни, т. е. от звукоподражателни глаголи за обозначаване на звуци от животни. При тези глаголи обаче може да се допусне и паралелен независим развой на две отделни значения (’лая’ и ’карам се’) от изходното звукоподражание.

3. 5. 2. 1. Лàя

Основното съвременно значение на глагола *лàя* е ’(за куче, вълче, лисица и някои други животни) издавам лай’ (РБЕ). Освен това той има и преносно разговорно значение ’говоря с ожесточение против някого или нещо; нападам, ругая’ (РБЕ). Предшественикът на глагола *лàя* в

¹¹¹ Същата индоевропейска оноματοпея стои в основата а на праслав. **rъzati*, **rъžq* > *ръжà* ’ръмжа’ (Ботевград), *ръжì* ’(за човек) мърмори’ (Горна и Долна Василица, Ихтиманско), *ржим* ’карам се сърдито и постоянно’ (Доброславци, Софийско).

старобългарския език е засвидетелстван и с двете значения: *лаятн*, *лаж* 'лая, хуля' (Син. тр., Супр.).

Възможният семантичен преход между двете значения би могъл да бъде основан на уподобяване на ожесточеното, наадателно, неприятно човешко говорене на животински лай ('говоря така ожесточено, нападам, все едно лае куче'). Подобно сравнение вероятно стои в основата и на друго съвременно преносно значение на *л̄а̄я* '(за картечница, инструмент и под.) издавам неприятен звук, подобен на лай', както и в значението на стб. *лаятн*, *лаж* 'викам, крещя' (Симеонов сб. от 1073 г.).

Славянските и индоевропейските съответствия подсказват, че връзката между значенията 'издавам лай' и 'говоря (грубо, силно)' е твърде стара, срв. напр. сродните чеш. *láti*, *laji* 'хуля, псувам; мъмря' и остар. 'лая', рус. *л̄аять*, *л̄аю* 'лая' и 'навиквам (някого)', *л̄аяться* 'карам се', латв. *lāt lāju* 'лая; хуля; клеветя; мъмря; злословя, бедя', лат. *lātro* 'лая; викам; псувам; шумя' стсканд. *lā* 'коря', производни от ие. **lā-* (БЕР 3: 330-331). Ю. Покорни определя този първичен корен като звукоподражателен и експресивен, с предполагаемо първично значение 'лая, вия и др.' (Pokorný 1959: 650 – 651). Това по-широко тълкуване предполага съществуването на две еднакво вероятни хипотези за появата на съвременното значение на *л̄а̄я* 'говоря с ожесточение против някого или нещо, нападам, ругая' (РБЕ): от една страна то може да бъде продължител на праслав. **lājāti* със същото значение, което да се съотнася пряко с първичната ономотопея, както разгледаните по-горе глаголи. В такъв случай трябва да се разглежда като паралелно на значението 'издавам лай', развило се също на праславянска почва. От друга страна може да се допусне и следният метафоричен семантичен развой, осъществен на праславянска почва

или по-късно, в рамките на отделните славянски езици, като типологичен паралел:

Ономатопея (’вия, лая и др.) → *л̑я* ’(за куче, вълче, лисица и някои други животни) издавам лай’ (РБЕ) → *л̑я* ’говоря с ожесточение против някого или нещо; нападам, ругая’ (РБЕ).

Трябва да се има предвид обаче и допускането на Б. Михайлова, че съществуват два различни индоевропейски корена: ие. **leh₂*- със значение ’лая’ и ие. **leh₁*- „с приблизително значение ’говоря глупости, празнословя““ (Михайлова 2014: 120).

3. 5. 2. 2. *Дж̑фкам*

Подобна семантична промяна се наблюдава и при глагола *дж̑фкам*. Основното му съвременно значение е ’(за куче) лая откъслечно и настървено, обикн. с тънък глас’ (РБЕ). Глаголът има и преносно разговорно значение ’нападам някого, заяждам се с някого’, в РБЕ илюстрирано със следните примери: *Те ще почнат сега, разни хлапетиш, ..., идеалистчета да те джафкат* (Ал. Константинов); *Имам две съседки, които по цял ден се джафкат през оградата*.

Не всеки глагол със значение ’лая’ обаче има засвидетелствано и вторично значение ’карам се’. Така например в етимологичното гнездо на диалектния глагол *кля̑фкам* ’(за ловно куче) издавам особен лай при гонене на дивеч’ (РБЕ), *кля̑фам* ’(за куче) лая’ (Троян) липсва такава значение. В гнездото на този глагол е засвидетелствано производното съществително име *кля̑фка* ’бърборко’ (Кесарево, Горнооряховско), ’бърбривец, бърборко, дърдорко, дъдрица’ (РБЕ), което предполага съществуването на глаголно значение ’много говоря’ (незасвидетелствано). Липсата на вторично значение ’карам се’ (=

’говоря високо, сърдито на някого’, РБЕ) при *кля̀фкам* би могла да се дължи на това, че неговият етимон е конкретизиран като звукоподражание, свързано със „звука, който издава куче, като лае леко’ (БЕР 2: 494), т. е. поради несъответствието между признаците за степен на интензивност (’високо’ и ’леко’).

3. 5. 3. Глаголи с изходно значение ’нацапвам, омърсявам’

По-особен семантичен развой се наблюдава при някои глаголи със значение ’нацапвам, омърсявам’. В някои случаи вторичното значение ’карам се’ се развива и при заемки със значение ’цапам’.

3. 5. 3. 1. *Мурда̀рим*

В БЕР глаголят *мурда̀рим* ’хокам, мъмря’ (Ново село, Видинско) е етимологизиран като вероятно идентичен с диалектния *мурда̀рим* ’мърся’ (Доброславци, Софийско). Глаголят е отименно образувание от *мурда̀р* ’мръсен, нечист, неспретнат (човек)’, което е заето чрез тур. *turdar* ’мръсен, нечист, гаден, нечистопълтен’ от перс. *turdär* ’разложен труп, мърша’. Предполагаемият семантичен развой е ’цапам’ → ’петня (някого)’ → ’отнасям се лошо (с някого)’ → ’карам се, хокам, мъмря’ (БЕР 4: 333-334).

Подобна семантична промяна се наблюдава в етимологичното гнездо на глагола *ца̀пам*, чието вторично значение ’говоря хулни, неприлични или необмислени думи’ (РБЕ) може да бъде отнесено към втората степен на посочения преход.

3. 5. 3. 2. *Мундз̀сам, мундз̀свам*

Глаголът *мундзѝсам*, *мундзѝсвам* 'мъмря, хокам, карам се някому' (Великотърновско) е заемка, образуван от аористната основа на гр. *μουντζώνω* 'замърсявам, осквернявам; правя обиден жест с ръка'. Предположеният в БЕР (4: 326–327) семантичен развой 'обиждам' → 'карам се' → 'сърдя се' озадачава, тъй като за българския диалектен глагол не са посочени значенията 'обиждам' и 'сърдя се'. Възможно е обаче да се допусне семантичен развой 'замърсявам, осквернявам' → 'хокам, карам се', аналогичен на развоя, представен при *мурд̀арим*.

Като вариант на *мундзѝсам* вероятно могат да бъдат разглеждани и диалектните глаголи *мъндзѝсам* 'мънкам, мърморя нещо натрапчиво' (Сливен), 'гълча, натяквам, мърморя, критикувам дребнаво, неоснователно' (Сливенско), *мъндзѝсам* 'говоря зад гърба на някого' (Любимец, Хасковско), ако допуснем делабиализация от дисимилаторен тип (лабиалното -у- се делабиализира след билабиалното м-), като промяната може да е повлияна и от домашния глагол *мънкам*. В БЕР този глагол се етимологизува като звукоподражателен и се сравнява с *мънкам* (БЕР 4: 399). Подобно обяснение обаче не може да изясни напълно нито формата, нито семантиката, особено значението 'гълча, натяквам, критикувам неоснователно'. По-вероятна остава връзката с гръцкия етимон, подкрепена от възможния семантичен преход 'цапам' → 'мъмря, хокам, карам се на някого'.

3. 5. 3. 3. Бърля̀вим

Диалектният глагол *бърля̀вим*, засвидетелстван в Трънско със значението 'карам се, дърля се', в БЕР е определен като звукоподражателен (БЕР 1: 103). Той обаче би могъл да се свърже етимологично с диалектното съществително име *бърлѝг* 'смет, помия; нечистотия' (Острец, Троянско; Бериево, Севлиевско) и с

прилагателното *бърлог* 'нечистоплътен, мръсен', сродни със срхр. *бр̀лог*, *бр̀лати* 'цапам, калям', пол. *barłóg* 'куп плява, смет, кал', както и с лит. *burlas* 'кал, курешка' (БЕР 1: 103)¹¹². Към същото етимологично гнездо би могло да се отнесе не само прилагателното *бърляив* 'свадлив', приведено като производно под *бърлявим* (БЕР 1: 103), а също и *бърлив* 'злонравен' (Трънско), етимологизирано неубедително като произв. от *бърльо* диал. 'човек с големи устни', което пък се свързва с *бърна* 'устна на животно', разг. грубо 'устна на човек (обикн. дебела, издута)' (БЕР 1: 103).

При хипотезата за етимологична връзка между *бърлог* 'смет, помия; нечистотия', *бърлог* 'нечистоплътен, мръсен', от една страна, и *бърлявим* 'карам се, дърля се', от друга, значението на глагола би могло да се развие вторично въз основа на установения в тази подгрупа редовен семантичен преход 'нацапвам, омърсявам' → 'карам се'. Първата степен на този развой не е засвидетелствана на българска почва, но може да бъде допусната въз основа на срхр. *бр̀лати* 'цапам, калям'.

3. 5. 3. 4. Дърля се

Глаголът *дърля се* разг. неодобр. 'карам се с някого, заяждам се', 'отговарям сопнато' (Еленско) е етимологизиран като възвратна (взаимна?) глаголна форма, образувана от *дърлям* диал. '(за куче) хапя, дърпам, тегля някого или нещо' (РБЕ), който се свързва етимологично с *дерà* и семантично се сравнява със сродните думи *раздòр* и рус. *дрáться* 'карам се, бия се' (БЕР 1: 463). Въз основа на представените в

¹¹² В БЕР глаголът *бърлявим* е етимологизиран като „звукотраж., успоредно с *бърбòря*, както *дърля се* при *дърдòря*“ (БЕР 1: 103). Глаголът *дърля се* разг. 'карам се заядливо' обаче не е етимологизиран като звукотражателен; той се привежда като възвратна форма под *дърлям* диал. '(за куче) хапя, дърпам, тегля някого или нещо' (РБЕ), който се свързва етимологично с *дерà* и семантично се сравнява със сродните думи *раздòр* и рус. *дрáться* 'карам се, бия се' (БЕР 1: 463).

тази подгрупа паралелни семантични развои обаче вторичното и оценъчно значение 'карам се' би могло да се свърже с етимологичното гнездо на *дърлявим се* 'цапам се', *раздърлявим се* 'изцапам се' (Брезнишко), произв. от *дърля*, *дрѣля*, *дърли* 'гурел, гурели' (Пирот, Трън, Дебър), *дърльо* 'мръсен човек' (Брезнишко), *дърлив* 'гурелив' (Трън), *дърляв* 'гурелив' (Пирот; Станьовци, Брезнишко; Кралев дол, Пернишко), 'изцапан, мръсен' (Брезнишко), *дърляив* 'мръсен', *дърлки* 'гурели' (Трън), *дърлуши* 'гурели' (Тресанче, Дебърско). В БЕР за тези диалектни думи се предполага, че са образувани със старобългарския корен *Дръл- от ие. **dhŕd-l-* или **dhrid-l-*; етимологичното гнездо се сравнява с лит. *der-k-iù*, *derkti* 'цапам, мърся', англосакс. *drītan* 'cacare', от един произход с *дрѣскам* (БЕР 1: 462–463)¹¹³.

За по-точното разбиране на семантичния мотив, който прави възможен прехода 'мърся, цапам' → 'карам се', срв. значението на *мръсник* 'човек, който говори, изрича неща, противоречащи на общоприетия речев етикет, морал, на обществената практика' (РБЕ). Възможната мотивация за този развой би могла да е свързана с представата, че човекът, който се кара, нарушава добрия тон, не спазва добрите обществени нрави.

¹¹³ Приведените тук семантични паралели дават основание да се допусне различна етимология за диалектния глагол *пѣтним* 'възпитавам, поучавам' (Кюстендилско; Софийско; Трънско; Станьовци, Брезнишко; Комщица, Годечко) и производното му *непѣтнен* 'невъзпитан'. В БЕР той се извежда от праслав. **pětāti*, **pětnati* 'грижа се, възпитавам', от един произход с **pěstunъ* (> *пестун* 'човек, който отглежда, възпитава дете, обикн. сираче, възпитател, настойник, опекун', в български заемка от руски, БЕР 5: 189) и *pěstiti* (> *пестя*), в отгласни отношения с *пѣтѣя* остар. книж. 'храня' (БЕР 5: 202–203). Би могло обаче да се помисли и за етимологична връзка с глагола *пѣтнѣ* 'с думи или постъпки злепоставям някого или нещо, уронвам престижа им, авторитета им; излагам, опетнявам, компрометирам, позоря, безчестя'. Тя е по-убедителна в словообразователно отношение, а в семантичен план може да се аргументира чрез установения регулярен преход 'мърся, цапам' → 'карам се'. При това значението 'поучавам' може да се разглежда като синонимно на 'карам се' (срв. напр. значението на *поучавам* 'назидателно напътствам някого с цел да се поправи; наставлявам', РБЕ) или като следваща степен на развой.

3. 5. 4. Глаголи с изходно значение 'наранявам'

Значението 'карам се' регулярно възниква и в резултат от семантичния преход 'наранявам' → 'карам се'. Първата степен на този развой може да бъде изразена чрез различни глаголи с общ семантичен признак 'извършвам действие, с което накърнявам целостта на обекта на действието'.

3. 5. 4. 1. *Кàстря*

Такъв семантичен развой се наблюдава например при глагола *кàстря*:

кàстря 'подрязвам клони на дърво' (РБЕ) → *кàстря* прен. разг. 'мъмря строго някого, хокам, карам се' (РБЕ). Преходът се наблюдава и при префигираните производни *изкàстрям* 'кастря много на брой, всички или нещо изцяло, окастрям, орязвам' (РБЕ) → *изкàстрям* диал. 'скастрям, смъмрям, нахоквам някого' (Геров 2: 219); *накàстрям* 'кастря известно количество от нещо, много или всичко' (РБЕ) → *накàстрям* прен. разг. 'отправям критика, обвинения някому, смъмрям остро някого, скастрям, нахоквам, надялвам, надирам'; *окàстрям* 'режа, кастря клоните на дърво или връх на растение, за да го оформя; подрязвам, орязвам' (РБЕ) → *окàстрям* прен. разг. 'мъмря строго, хокам някого, кастря' (РБЕ).

3. 5. 4. 2. *Одялвам, делякаме се*

Глаголът и *делякаме се* 'казваме си неприятни думи в препирня' (Търново) е образуван с наст. *як-ам* от *дялам* 'режа, изглаждам с нож,

брадва и под. нещо (дърво, камък и др.); правя, изработвам нещо от дърво, камък и др. чрез рязане, изглаждане, като му придавам необходимата форма' (РБЕ). В БЕР значението на диалектния глагол се извежда от незасвидетелствано за *дялам* значение 'карам се някому, мъмря някого' (БЕР 1: 339). Близо до тази семантика е значението на префигирания глагол *одялвам* прен. остар., диал. 'критикувам някого, кастря' (РБЕ).

Друго преносно и остаряло значение на *одялвам* 'въздействам на някого, за да оформи характера и поведението си, правя го да стане възпитан, интелигентен човек, оглаждам, изглаждам' (РБЕ) дава известна представа и за възможния семантичен мотив, който стои зад семантичните преходи в тази подгрупа. Срв. обаче и *надялвам* 'дялам известно количество или много неща, надялквам; дялам нещо на много места или изцяло', разш. 'насихам нещо на много парчета или изцяло' (РБЕ) → *надялвам* прен. разг. 'разкритикувам, обругавам, нахоквам, накастрям, надирам'.

3. 5. 4. 3. *Жуля*

Глаголът *жуля* има общобългарско преносно значение 'критикувам здраво' (РБЕ) и диалектно 'изобличавам, карам се' (Доброславци, Софийско). По аналогия с предходните примери, тези преносни значения могат да се разглеждат като семантични деривати от основното съвременно значение на *жуля* 'трия, претривам, обикн. кожа' (РБЕ). Преносът е базиран на признака 'наранявам (повърхността) на нещо', за което срв. и изразите *Нажулвам (нажулям) / нажуля главата <със сапун> на някого, Нажулвам (нажулям) / нажуля носа на някого* разг., грубо 'наругавам, нахоквам някого за негова простъпка' (РБЕ).

3. 5. 4. 4. *Натривам*

Семантичният признак 'наранявам, отделям част от нещо' може да бъде забелязан и при някои от значенията на глагола *трия*. Той е по-скоро имплицитен в тълкуванията на общобългарските значения: *трия* 'продължително движа нещо по някаква повърхност, търкам' (РБЕ), 'с търкане правя нещо на ситно, съситнявам; режа дърво с трион' (БЕР 8: 265), но доста по-очевиден в тълкуванията на някои далектни форми като *триям* 'олющвам царевични зърна' (Слащен, Благоевградско), *трийъм* 'свалям люспите на житни растения' (Трънчовица, Никополско). Въз основа на тези значения може да бъде установен точен паралел със значенията на *жуля*. Като втора степен на очаквания развой могат да бъдат посочени значенията на *натривам* в изрече *Натривам / натрия носа (муцуната, мутрата) на някого* разг. грубо 'нахоквам, наругавам някого, поставям някого на мястото му' (РБЕ); срв. и *Трия сол на главата някому* 'мъча, досаждам, натяквам' (РБЕ), илюстриран в РБЕ с примера: *Дотегна му да се бори с недобросъвестни хазяи – и защо? За да дойде жена му и да му трие сол на главата, да мърмори, че е некадърен.* (РБЕ).

3. 5. 4. 5. *Гризà*

Признакът 'наранявам, накърнявам целостта', който стои в основата на вторичните значения 'карам се', може да бъде открит и при глаголи със значение 'отхапвам, отгризвам'. Подобен преход се наблюдава при глагола *гризà* 'като стържа със зъби нещо твърдо, отделям от него дребни частици, за да ги изям, гложда' (РБЕ) с преносно значение 'постоянно уязвявам, измъчвам някого' (РБЕ) (с примери от литературата: *Оная ноц много му говорих, но той само мълчеше. Митра не го оставя на мира, все го гризе; А ние гризем Рой,*

сякаш той е виновен за лошия ни хал!). Срв. и тълкуването на производния префигиран глагол *сгъзвам* прен. разг. 'смъмрям или уязвявам някого остро, сръзвам, сръфвам, сдъвквам' (РБЕ).

Аналогични семантични преходи могат да бъдат установени и в други езици, срв. напр. англ. *nibble* 'гриза, хапя; отхапвам си, захапвам по малко, хрупкам' и 'критикувам, заяждам се'. Безспорно, в този развой личи метафоричното (от съвременна гледна точка) сравнение между физическата и душевната рана, за което срв. напр. значенията на *ранявам* 'правя или причинявам прободна рана (обикн. с куршум, хладно оръжие или остър предмет) по част от тялото или главата на човек, животно, наранявам' и прен. 'засягам дълбоко, огорчавам, обиждам някого' (РБЕ); срв. и значенията на *накърнявам* 'нарушавам целостта или пълноценността на нещо, като го променям или разрушавам' и *накърнявам* прен. '(в съчет. със същ. като гордост, чест, самочувствие и под.) с постъпки или с думи не зачитам, не се отнасям с необходимото внимание и уважение към чувството, назовано от същ. име, и причинявам огорчение и обида у някого, засягам' (РБЕ).

Впрочем със същия индоевропейски корен се свързва и англ. *smart* 'боли ме, огорчен съм, страдам' < срангл. *smerten* 'причинявам болка, боли ме' < стангл. *smeortan* '(за рана) болезнен съм' < прагерм. **smarta-* (източник и на срхол. *smerten*, хол. *smarten*, ствиснем. *smertzen*, нем. *schmerzen* 'боля', първично 'хапя'). Предполага се, че прагерм. дума е свързана с лат. *mordēre* 'хапя, впивам зъби', образно 'причинявам болка', и както германските, така и латинската дума могат да бъдат изведени от ие. **mer-* 'трия, стривам, наранявам', употребявано обикновено за назоваване на усещането от остра болка¹¹⁴.

¹¹⁴ Harper, D. Etymology of smart. Online Etymology Dictionary. Retrieved March 24, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/smart>

3. 6. Глаголи със значение 'обиждам'

Представата за лошата дума, която ранява, е мотивиращ признак за семантичния развой и при глаголи с вторично значение 'обиждам, засягам с думи'. Новополучените значения трябва да се разглеждат като преносни, резултат от метафора, при която физическата рана се сравнява с душевна травма. Връзка между нараняването в пряк и преносен смисъл може да бъде установени при редица глаголи, срв. напр. значенията на глагола *дерà* 'с рязко, силно дърпане правя на части (платно, хартия и под.), късам, разкъсвам' (БЕР) → *дерà* 'строго мъмря, хокам някого, карам се на някого' (РБЕ).

3. 6. 1. Ранявам, наранявам

Глаголите *ранявам* и *наранявам* са производни от *рàна* 'нарушаване на целостта на кожа, лигавица, тъкан на човек или животно поради външно въздействие (удар, порязване, пробождане, изгаряне и под.) или при заболяване' (РБЕ). Метафоричен развой на значението е налице при произвеждащата лексема, т. е. при съществителното име *рàна*, което има и преносни значения 'поражение, щета, загуба, вреда', 'негативно преживяване (душевна болка, мъка, страдание, горчивина и под.) у някого като резултат, последица от нечия постъпка, действие, отношение или от някакво нещастие, събитие и под., което дълго не може да се забрави, преодолее' (РБЕ). Подобна семантична промяна се наблюдава и в други езици, срв. напр. англ. *wound* 'рана; контузия; наранено / ожулено място на растение, дърво и пр.' и прен. 'рана, болка, обида'. Вторичните значения на *рàна* трябва да се приемат като изходни за преносните значения на *ранявам* 'засягам дълбоко, огорчавам,

обиждам някого' (РБЕ) и на *наранявам* 'засягам дълбоко, огорчавам, обиждам някого, уязвявам' (РБЕ).

3. 6. 2. Уязвявам

Значението на префигирания деноминативен глагол *уязвявам* 'дълбоко засягам с думи или дела, оскърбявам' (РБЕ) се развива, както и при *наранявам*, от значението на изходното съществително *язва* 'рана от кожна болест' (РБЕ).

3. 6. 3. Хàня

Паралелен семантичен развой се наблюдава в етимологичното гнездо на глагола *хàня* 'наранявам, като стискам със зъби' (РБЕ), който има и преносно значение 'засягам с думи, уязвявам' (РБЕ). Преходът е налице и при префигираните *захàпвам* 'хващам, стискам със зъби някого с цел да го ухапя, да го нараня с хапане' (РБЕ) → *захàпвам* прен. разг. 'засягам с думи; обиждам, уязвявам' (РБЕ); *ухàпвам* 'наранявам с хапане' (РБЕ) → *ухàпвам* прен. 'силно обиждам, засягам с думи' (РБЕ).

3. 6. 4. Нарàнам

Резултат от подобен семантичен развой е и значението 'наговоря обидни думи без причина' на диалектния глагол *нарàнам* (Брезнишко, Трънско). В БЕР то се обяснява като преносно от първично *нарàнам* 'наръфам' (Белослатинско), *нарàпвам*, *нарàпа* 'хапвам, отхапвам малко плод' (Смолско, Пирдопско; Ботевградско) и под. (БЕР 4: 508). Тези диалектни глаголи са производни от *рàнам* диал. 'отхапвам от нещо твърдо (ябълка, круша и др.), при което се издава, чува специфичен звук, шум (рап)'

3. 6. 5. *Кълв̀а̀*

Същият семантичен мотив може да стои в основата на преносното значение на глагола *кълв̀а̀* 'засягам, огорчавам или обиждам някого с остри, обидни думи и изрази'. С подобно значение е засвидетелствана и формата му *къл̀ввам* прен. 'обиждам, оскърбявам някого с остри, хапливи думи, засягам, кълъцвам' (РБЕ). Като изходно може да се приеме значението на глагола *кълв̀а̀* 'откъсвам с клон частици от нещо'. Признакът 'наранявам' личи и в преносното значение на *кълв̀а̀* '(за неприятна мисъл, чувство и под.) пронизвам остро, като причинявам болка' (РБЕ).

3. 6. 6. *Оскърб̀явам*

Глаголът *оскърб̀явам* 'причинявам, нанасям оскърбление, обида на някого с постъпките или с думите си, обиждам, огорчавам' (РБЕ) е произведен от *скърб̀я̀* 'изпитвам, преживявам скръб, печал', деноминатив от *скръб̀* 'тежка душевна болка, тъга, мъка, печал'. Пращлавянските праформи (**skъrběti*, **skъrbiti* и съответно **skъrbь*) (БЕР 6: 805, 819) се извеждат от балтослав. **skurb-* < ие. *(*s*)*kerb(h)-*, *(*s*)*kreb(h)-* с разширение *-b(h)-* от *(*s*)*ker-* 'режа' (БЕР 6: 819). Следователно значенията на *скръб̀* и *скърб̀я̀* трябва да се разглеждат като преносни, получени в резултат от метафоричен пренос, при който душевното страдание се сравнява с физическо нараняване. Семантиката на производния глагол *оскърб̀явам* съответно трябва да бъде свързана с първичното, по-конкретно и буквално значение 'режа'.

3. 6. 7. *Накърнявам*

Основното значение на глагола *накърнявам* 'нарушавам целостта или пълноценността на нещо, като го променям или разрушавам' е изходно за преносното значение на *накърнявам* '(в съчет. със същ. за чувство като *гордост, чест, самочувствие* и под.) с постъпки или с думи не зачитам, не се отнасям с необходимото внимание и уважение към чувството, назовано от същ. име и причинявам огорчение и обида у някого, засягам' (РБЕ). Възвратният глагол *накърнявам се* 'загубвам целостта или пълноценността си' (РБЕ), 'вземам част от цялото', диал. 'накастриям; обрязвам; нащърбявам; осакатявам' (БЕР 3: 215) съответно е основа за вторичното *накърнявам се* '(обикн. за чувство) засягам се, понасям унижение, обида. както и на възвратния глагол' (РБЕ). Посочените глаголи са префигирани форми от *кърня* 'сека клони с листа за храна на добитък, кърша, кастря' (РБЕ), който има по-общо преносно значение 'накърнявам, засягам' (РБЕ).

3. 6. 8. *Бода*

За глагола *бода* 'допирам, натискам някого или нещо с островръх предмет, като обикн. причинявам болка; правя бодове с вдяната игла; набождам' (РБЕ) са засвидетелствани преносните значения '(за думи, факти и под.) причинявам силно неприятно чувство на някого; засягам, дразня, огорчавам' и 'обиждам, засягам някого с думи, факти и под.' (РБЕ).

3. 6. 9. *Обиждам*

Представата, че лошата дума може да наруши целостта или пълноценността на човека, срещу когото е насочена (или на неговата

душа?), стои в основата и на значението на глагола *обѣждам*. Той е сроден с глагола *вѣждам* 'възприемам нещо със зрението си', продължител на праслав. **ab-viděti*, префигирано производно от праслав. **viděti* (> вндѣтн, внждѣ > *вѣдя*, *вѣждам*), образувано с обичайно позиционно изпадане на началната съгласна **v-* от съгласковата група (**-bv-* > **-b-*) (БЕР 4: 741–742).

Начинът, по който възниква съвременното значение на глагола *обѣждам* 'причинявам, нанасям обида, оскърбление на някого с постъпките или с думите си; огорчавам, оскърбявам, засягам; отправям оскърбителни, обидни думи към някого, отнасящи се до нещо, свързано с него, назовано от съществителното' (РБЕ), е впечатляваща илюстрация на древни вярвания. Неговото семантично обяснение се основава на народните представи за съществуването на т. нар. „лоши очи“ – „вредоносно магическо въздействие върху човека и неговото стопанство, предизвикващо болести, охладняване на семейните отношения, лоша реколта, неуспех, разпадане на дома, а в най-тежки случаи – смърт на хората и на животните“ (Левкиевская 2002). В определени случаи такова въздействие може да бъде резултат и „от лоши мисли или прекомерни и неискрени похвали“ (вж. ЭССЯ 31: 50). В подкрепа на това обяснение може да бъде привлечен и старобългарският глагол *овндѣтн*, *овнждѣ*, *овндншн*, засвидетелстван със значението 'нанасям вреда, правя пакост на някого или нещо' (Зогр., Мар., Асем., Остром., Син. тр., Клоц. и др.). Близки до посочените значения са и тези на сродните лат. *invidēre* 'завиждам, желая злото', *invidia* 'завист, недоброжелателство' (БЕР 4: 742). Косвено свидетелство за загубеното в съвременната семантика на глагола значение 'повреждам' е рум. диал. *obéjdie*, *obéjdii* 'опасност, премеждие, пакост', заето от български (БЕР 4: 742).

Тези значения очертават семантичен развой, при който основното съвременно значение на *обѣждам* 'огорчавам, оскърбявам' е вторично спрямо значението 'повреждам, причинявам щета', а последното възниква въз основа на народното (и очевидно широко разпространено) вярване, че (лошият) поглед може да вреди. То е отразено и в устойчивия израз *Имам лоши очи* разг. 'според представите на суеверните – с погледа си предизвиквам нещастие, зло, болести и под.' (РБЕ).

3. 7. ГЛАГОЛИ СЪС ЗНАЧЕНИЕ 'КЛЕВЕТА, ОКЛЕВЕТАВАМ, ЗЛЕПОСТАВАМ'

3. 7. 1. Глаголи с изходно значение 'мърся, цапам'

Както вече стана дума по-горе (т. 3. 5. 3.), значението 'мърся, цапам' може да бъде основа за вторичното значение 'хокам, мърморя, карам се'. Освен това обаче от това значение може да се развие и преносното 'оклеветявам' (= 'наговарям клевети срещу някого, злепоставям, опозорявам някого с клевети', РБЕ). Такъв развой се наблюдава при следните глаголи:

калям 'покривам с кал, цапам с кал' → *калям* прен. разг. 'злепоставям съзнателно, хуля някого или нещо, позоря, петня' (РБЕ);

петня рядко 'изцапвам на петна нещо (дреха, покривка, мебел и др.), обикн. с нещо мазно, с боя, и под., измърсявам, лекъосвам, дамгосвам' (РБЕ) → *петня* 'с думи или постъпки злепоставям някого или нещо, уронвам престижа им, авторитета им, излагам, опетнявам, компрометирам, позоря, безчестя' (РБЕ);

мърся 'правя нещо да стане мръсно, нечисто; замърсявам, цапам' (РБЕ) → *мърся* 'позоря, петня, скверня някого или нещо с някаква постъпка или думи' (РБЕ);

чёрня 'правя нещо да стане черно, почерням', *очёрням* 'правя нещо или някого черен, като го покривам, изцапвам с чернилка или нечистотия; изчерням' (РБЕ) → *чёрня* прен. 'говоря лошо за някого, безчестя, срамя, коря' (РБЕ), *очёрням* прен. 'опетнявам, посрамям, опозорявам, зачерням' (РБЕ);

наплёскам 'изцапвам, нацапвам някого или нещо много, в голяма степен; оплескам, изплескам' (РБЕ) → *наплёскам* прен. неодобр. 'наговорвам или написвам за някого лоши думи, оклеветявам, очерням, нацапвам' (РБЕ);

цапам 'замърсявам с нещо, мацам' (РБЕ) → *цапам* прен. диал. 'говоря хулни, неприлични или необмислени думи' (РБЕ), *нацапам* прен. разг. 'казвам, наговарям за някого недобри, лоши неща, наклеветявам, очерням, наклепвам' (РБЕ).

3. 7. 2. Глаголи с изходно значение 'пробождам, надупчвам'

Преносното значение 'клеветя' възниква и при някои глаголи със значение 'пробождам, наранявам с нещо остро'. Примери за такъв развой са следните глаголи:

3. 7. 2. 1. *Напийшквам*

Глаголът *напийшквам*, *напийшкам*, *напийшкувам* е засвидетелстван в два български говора с преносните значения 'наклеветявам, резилиявам' (Смолянско, Девинско, Маданско) и 'наклеветявам

някаго, донасям за него' (Съчанли, Гюмюрджинско) (БЕР 4: 493). Той е произведен от диалектния глагол *пѝшкам*, който в същите говори се употребява със значението 'бода' (Смолянско, Асеновградско, Ардинско, Девинско; Съчанли, Гюмюрджинско) (БЕР 5: 275). Причастieto *пѝшнал* също има както основно значение 'боднал', така и 'наклеветил' (Славейно, Виево, Кутела, Смолянско; Петково, Ардинско). Интересно е и значението на страдателното причастие *пѝшнат* 'продупчен' (Дервент, Дедеагачко). Приведените в БЕР под *пѝшкам*² префигиранни производни *напѝшкавам*, *напѝшкувам* също се тълкуват с двете паралелни значения: 'обаждам, наклеветявам някого' и *напѝшкавам се* 'набождам се' (Смолянско, Ардинско, Маданско, Асеновградско, Девинско).

Глаголът *пѝшкам* е продължител на праслав. **pišĕkāti* 'бода', умалително към **piĕāti* (> *пѝхам* 'пѝхам'). Преносните значения на *пѝшкам* и на производните му представляват илюстрация на предположения по-горе при *нашѝлям* семантичен преход 'пробождам, дупча' → 'наклеветявам'.

3. 7. 2. 2. *Одѝпвам*

Паралелен развой се наблюдава и в етимологичното гнездо на глагола *дѝпя* диал. 'дупча' (РБЕ). Префигираният производен глагол *одѝпвам* 'клеветя, наклеветявам' (Шумен) в БЕР се извежда от значението на диалектния глагол *дѝпвам* 'бода, муша, пробивам' (Момино, Варненско) (БЕР 4: 807), който е деноминатив от **дѝпа* > *дѝпка* 'отвор, обикн. кръгъл, в някакъв предмет, получен от скъсване, счупване или пробиване' (РБЕ) (БЕР 1: 448, 449).

Така се очертава семантичният развой *дѝпвам* 'бода, муша, пробивам' (Момино, Варненско) → *одѝпвам* 'клеветя, наклеветявам' (Шумен). Към втората степен на развоя може да бъде добавено и

диалектното значение на *дупя* 'надумвам, насъсквам, подшишквам, подсторвам, сдупвам', посочено от Н. Геров (Геров 1: 380), доколкото то е близко до значението на *клеветя* 'говоря, разпространявам клевети срещу някого', деноминатив от *клевета* 'лъжливи, преиначаващи истината думи, с които се набеждава, злепоставя или очерня някой' (РБЕ).

3. 7. 2. 3. *Нашилям*

Паралелизмът на семантичните преходи, представени в тази подгрупа, може да бъде основа за по-категорично свързване на диалектния глагол *нашилям* 'наклеветявам' (Зърнево, Драмско; Ляски, Гоцеделчевско) с етимологичното гнездо на *шило* (допуснато в БЕР 4: 577). Може да се предположи и връзка с незасвидетелстван деноминативен глагол **шиля* с вероятно значение 'бода, дупча' [за образуването срв. *дупя* 'пробивам' и *дупчило* 'обущарски инструмент за пробиване на широки дупки в кожа, замба' (Еленско), *дупналя* 'кожарски пробой' (Доброславци, Софийско); *бодя* '(за островрѣх предмет) допирам, натискам някого или нещо, като обикн. причинявам болка; набождам; правя бодове с вдяната игла' (РБЕ) и *бодило* остар. 'бодил, шип' (РБЕ) и под.]. При тази хипотеза развоят на вторичното преносно значение би могъл да е мотивиран от признака 'засягам, пронизвам дълбоко с нещо остро' (срв. значението на *шило* 'заострена метална или дървена прѣчица с дръжка за пробиване на дупки', РБЕ). Мотивационният признак би могъл да бъде 'накърнявам целостта на обекта на действието (с нещо остро), пробивам'.

В такъв случай следва да отпадне хипотезата, че изходна степен на развоя може да бъде общобългарското значение на *шиля* нар. 'правя нещо да стане с остър връх, заострям'. За сравнение, в етимологичното гнездо на синонимния глагол *дотря* 'правя върха, края на нещо остър,

тънък' възниква вторично значение, което е значително отдалечено от 'наклеветявам': *на̀д̀стриям* прен. 'настройвам враждебно, неприязнено някого към друго или към нещо' (РБЕ); срв. и значението на словосъчетанието с остаряло и преносно значение *̀стрия език* 'изразявам се по-рязко, язвително, остро'.

3. 7. 3. Глаголи с изходно значение 'вдигам силен шум'

Значението 'клеветя' (= 'говоря, разпространявам клевети срещу някого', разг. 'издавам нечия вина; съобщавам, че някой е извършил нещо лошо, за да му напакостя', РБЕ) регулярно се развива и въз основа на семантичния признак 'вдигам силен шум'. Преходът е мотивиран от представата за привличане на вниманието към нещо чрез произвеждане на силен шум, както в израза *Вдигам шум около нещо* (разг.) 'разгласявам, съобщавам шумно за нещо' (РБЕ).

3. 7. 3. 1. *Клѐня*

Звукоподражателният глагол глагола *клѐня* 'остря сечиво с коване' има и разговорно значение 'клеветя някого, наклепвам' (РБЕ), 'клеветя; пускам лъжи, излъгвам' (Геров 2: 369), 'пускам лъжа; клюкарствам, клеветя' (Родопите, Беломорието) (БЕР 2: 437). Изходният семантичен признак 'силен звук, шум' личи ясно в тълкуванията на някои от другите значения на *клѐня*: 'бия, удрям църковно или манастирско клепало, за да издаде звук', '(за клепало, камбана) издавам звук при удряне', диал. '(за щъркел) тракам с клюн, клокам, хлопам' (РБЕ). Със същите значения е засвидетелстван и вариантът *клѐпам* 'остря сечиво с коване', 'бия клепало' и 'клеветя' (образуван с вторично *-ам* от *клѐпам*, БЕР 2: 434–435). Особено

показателни за семантичния преход са тълкуванията на стб. *клепатн*, *клепѣж*, *клепѣшн* 'давам да се разбере, посочвам, показвам' (Зогр., Мар., Асем., Сав.).

Посоченото значение на *клѣня* 'бия, удрям църковно или манастирско клепало, за да издаде звук', би могло да бъде изходно и за редица производни със значение 'клеветя', някои от които са и допълнително оформени с експресивни суфикси: *клепѣсвам* 'разнасям клюки, клюкарствам' (Асеновградско), *наклѣпувам* 'говоря против някого или наклеветявам някого' (Самоков), *наклѣпа*, *наклѣпвам* 'одумвам задочно, наклеветявам' (Пирдопско, Хасковско), 'наклеветявам' (Смолянско, Ксантийско), *клепатоль* 'човек, който много говори' (Ракитово, Пещерско), *клѣпоть* 'клюкаруване, клеветене' (Смолянско), *клепѣло* 'клюкар' (Хасково), *клепѣч* 'клюкар' (Средни и Източни Родопи), 'клеветник' (ЮЗ), *клепѣчка* прен. 'клюкарка' (Средни Родопи), *клепѣййка* и *клепѣййке* 'клюкарка' (Смолянско, Асеновградско). Сходни са значенията и на някои от славянските съответствия: белорус. *клапаць* 'одумвам, клеветя', струс. *клепати* 'обвинявам', чеш. *klepati, kleri* 'пущам клюки, клепя, клопам'. В БЕР глаголът се сравнява и с нем. *klappen* 'пущам клюки' (БЕР 2:437–438).

Освен значението 'клюкарствам' глаголът *клѣня* е засвидетелстван и с диалектното значение 'приказвам напразно' (Софийско) със съответните именни производни *клѣнчо* 'глупав, бърбив човек' (Луковит), *клепатоль* 'човек, който много говори' (Ракитово, Пещерско). Тези значения представят друга посока на семантичния развой, в основата на която също стои признакът '(силен) шум' и която беше представена по-горе (Втора глава, т. 3. 2. 4.).

Може да се допусне и наличието на определени нюанси при мотивиращите признаци на вторичните значения 'говоря празни

приказки / глупости' и 'клеветя': в първия случай основа за прехода би могла да бъде представата за продължителен, досаден и най-вече безсмислен шум, докато значението 'клюкарствам' може да възникне въз основа на признака 'вдигам много шум около нещо, привличам вниманието към нещо чрез силен шум'.

В рамките на етимологичното гнездо може да се допусне и друга посока на развоя, свързана със значението на префигурирания глагол на *наклѐвам* 'нацапвам' (РБЕ). То би могло да е изходно за вторичното *наклѐвам* 'представям някого в лоша светлина, отправям някакви обвинения за някого, нахлопвам, наковавам, наклеветявам' (РБЕ) и на диалектния *наклѐпа*, *наклѐвам* 'одумвам задочно, наклеветявам' (Пирдопско, Хасковско), 'наклеветявам' (Смолянско, Ксантийско). За този модел на семантичен развой вж. повече в Трета глава, т. 3. 7. 1.

3. 7. 3. 2. *Клю̀кам, клу̀кам*

Подобен семантичен преход се наблюдава и при диалектния глагол *клю̀кам*, *клю̀кнѐвам* 'чукам, тропам' (Дебърско, Кичевско, Охридско, Битолско, Щипско, Кочанско), 'кълва' (ЮЗ) и др. Той също има звукоподражателен произход (БЕР 2: 483) и с основния му семантичен признак 'шум' е свързано значението на съществителното *клю̀ка* 'думи, приказки по адрес на някого, които обикн. го злепоставят, компрометират, сплетня' (РБЕ), *кю̀ка* 'клюка' (Тръстеник, Плевенско) (в БЕР 2: 483, за *клю̀ка* се предполага връзка с първичното значение 'удрям, чукам', без да се уточнява мотивацията за прехода), както и на редица производни като *клю̀кам* 'клюкарствам' (РБЕ), *клю̀кар* 'човек, който разпространява клюки, сплетник' (РБЕ), *клю̀карствам* 'разпространявам клюки, занимавам се с клюки' (РБЕ), *клю̀карец* 'кълвач' (Щип), *клю̀кач* таен зидарски говор 'часовник' (Брацигово; Смолско, Пирдопско; Горно Сахране, Казанлъшко) и др. Такива

значения имат и някои диалектни варианти с вторично затвърдяло -л- като *клѹкам*, *клѹкнувам*, *клѹкнам* 'чукам по врата да ми отворят, тропам', '(за птица) надавам крясък' (Дебърско), '(за рана) тупкам, щракам (поради тласъците на сърцето' (ЮЗ), *клѹкало* 'чукче, с което се тропа, чука на врата' (ЮЗ), *клѹкар* 'клюкар' (ЮЗ).

3. 7. 3. 3. *Дрѣнкам, раздрѣнквам се*

Аналогичен семантичен развой се наблюдава и в етимологичното гнездо на глагола *дрѣнкам*, за който са засвидетелствани значенията '(за предмет, обикн. метален или стъклен) издавам звънливи или остри и отсечени звукове при удар, разклащане или при движение, звънтя, дрѣнча' (РБЕ) и 'говоря обикн. неверни неща по адрес на някого или за нещо, одумвам някого или нещо, без да съм прав' (РБЕ). Същият преход се наблюдава и при производния префигиран глагол *раздрѣнквам се* 'започвам да дрѣнкам, да дрѣнча, раздрѣнчавам се' (РБЕ) → *раздрѣнквам се* разг. пренебр. 'започвам да говоря, да разправам нещо, пазено в тайна, разприказвам се' (РБЕ).

В рамките на етимологичното гнездо паралелно се развива и вторичното значение 'говоря много и празни приказки': *дрѣнкам* разг. пренебр. 'приказвам, говоря много, и то празни приказки, дърдоря, бърборя, бръщолевя' (РБЕ), *раздрѣнквам се* разг. пренебр. 'започвам да говоря, да приказвам много, разприказвам се, разбърбрям се, раздърдорвам се' (РБЕ), възникнало по модела 'шумя, издавам звук (като удрям или като върша нещо друго)' → 'говоря празни приказки, глупости', за който вж. Втора глава, т. 3.2.4.

3. 7. 3. 4. Трòпам

Семантичен паралел се наблюдава и в етимологичното гнездо на глагола *трòпам*:

трòпам 'произвеждам шум с удряне по нещо, хлопам, чукам' (РБЕ), *тронòра* 'трополя' → *тронòра* 'одумвам някого, клюкарствам за някого' (Горна и Долна Василица, Ихтиманско).

3. 7. 3. 5. Клеветя̀

Глаголът *клеветя̀* е деноминатив от съществителното име *клеветя̀* 'лъжливи, преиначаващи истината думи, с които се набеждава, злепоставя или очерня някой' (РБЕ), за чиято основа **клев-* се предполага, че е „успоредна форма на **клеп-* в *клèпам*, но с различен коренен определител“; възстановява се и основното значение 'удрям, чукам, кова' (БЕР 2: 427–428). Както и при *клèня*, съвременните значения на *клеветя̀* 'говоря, разпространявам клевети срещу някого' и разг. 'издавам нечия вина; съобщавам, че някой е извършил нещо лошо, за да му напакостя' (РБЕ) трябва да бъде свързано с мотивиращия признак 'силен шум', присъстващ в изходното значение. С познатите днес значения са засвидетелствани и старобългарските предшественици на думите от етимологичното гнездо: *клеветя* (Супр., Син. пс., Син. тр., Слеч. ап., Ман. хр. и др.), *клеветарь* 'клеветник' (Супр., Симеонов сб. 1076), *клеветникъ* 'клеветник; обвинител' (Син. пс., Клоц., Слеч. и др.), така и глаголите *клеветати*, *клеветѣж*, *клеветѣши* и *клеветаяж*, *клеветаяши* 'клеветя' (Супр., Син. пс., Симеонов сб. 1076), *оклеветати*, *оклеветѣж* (Зогр., Мар., Асем., Клоц. и др.) и др.

3. 8. ЕТИМОЛОГИЧНИ ЕТЮДИ, СВЪРЗАНИ С ГЛАГОЛИ ЗА ГОВОРЕНЕ

В тази част ще бъдат разгледани по-подробно още няколко глагола за говорене с неутрално и с оценъчно значение. Някои от тях имат добре изяснена етимология, докато за произхода на други могат да бъдат изградени различни хипотези въз основа на представените дотук случаи на регулярен семантични паралели.

3. 8. 1. За произхода на глагола *лапардòсвам* 'бърборя' (опит за обяснение чрез семантични паралели)

Диалектният глагол *лапардòсвам*, *лапардòсам* 'бърборя' е пример за това, че с помощта на семантични паралели може да бъде потвърдена или отхвърлена дадена хипотеза за произхода на дума, чиято история не е съвсем ясна. В БЕР глаголят се разглежда в речниковата статия *лапардòсвам*, *лапардòсам*¹ 'бърборя' (Кесарево, Горнооряховско), която е представена като омонимна на *лапардòсвам*, *лапардòсам*² 'лапам бързо' (Калофер). Вторият глагол се обяснява като произведен от *лапам*¹ 'гълтам лакомо и бързо' (БЕР 3: 311). За *лапардòсвам*, *лапардòсам*¹ 'бърборя' се приема, че вероятно също е произведен от *лапам*¹ 'гълтам лакомо и бързо' с експресивна наставка, може би под влияние на *лакърдòсвам* 'говоря много, бърбя', а за образуване то се сравнява и с *цапардòсвам* от *цапам*. Не се отхвърля и предполагаемата връзка с алб. *lapërdhǐ* 'мръсна реч', за която Вайганд (цит. по БЕР), позовавайки се на Йокъл (Jokl 1934: 325), отправя към *laparós*, а Ю. Покорни привежда алб. *laparós* и *lapërdhǐ* под ие. **leip-*

'мажа с масло, лепя' (Pokorny 1959: 679), като в БЕР се заключава, че Покорни и Йокъл смятат думата за албанска (цит. по БЕР 3: 311).

Що се отнася до *лакърд̀̀свам*, което според БЕР е повлияло за образуването на *лапард̀̀свам*, близостта между значенията на двата глагола наистина е голяма. Глаголът *лакърд̀̀свам* (засвидетелстван всъщност като *лакард̀̀свам*, със свръхстарателно *a* вместо *ъ*) е с общобългарско диалектно значение 'говоря много, бърборя', а префигираната форма *залакард̀̀сувам се* съответно означава 'заприказвам се'. Той е отименно производно от *лакард̀̀ия* 'дума, приказка, реч' (Брезнишко; Дупнишко; Разложко; Прилепско; Смолско, Пирдопско; Родопи; Кюстендилско; Софийско; Щипско), 'караница, врява, разправия' (Тръстеник, Плевенско), 'празна приказка, глупост' (Говедарци, Самоковско). Съществителното е засвидетелствано и с формите *лак̀̀рдия* 'дума, приказка' (Кичевско; Дебърско; Охрид) (БЕР 3: 289) и *лак̀̀рдия* 'дума приказка, разговор' (1855 г.), разг. 'шеговит разговор', 'безсъдържателен разговор' (Банат), 'караница' (Страхилово, Свищовско) (БЕР 3: 294). Всички посочени варианти са заемки от тур. *lâkırdi* 'дума, реч', откъдето думата е зета и в съседни балкански езици, срв. алб. *llakerdë*, нгр. *лак̀̀ердион*, *лак̀̀ридион*, срхр. *лак̀̀рдија*, *лакардија*, *лак̀̀рдишем*, *лак̀̀рдисати* (БЕР 3: 294).

Въпреки сходството в значенията обаче глаголът *лапард̀̀свам* не е свързан етимологично с *лакърд̀̀свам* и семантичната, а словообразователната им близост не помага много за изясняване на етимологията на *лапард̀̀свам*. От друга страна, предположената в БЕР етимологична връзка между *ла̀̀пам* 'гълтам лакомо и бързо' и *лапард̀̀свам* 'бърборя' остава не съвсем ясна в семантично отношение. Връзка между значения за ядене и за говорене действително може да бъде установена при някои многозначни глаголи. Семантичният преход 'ям, дъвча' → 'говоря' е налице например при глаголи като

дъвча 'говоря неразбрано, не изговарям ясно, мънкам', 'повтарям все едно и също, предъвквам' (от изходното значение на *дъвча* 'раздробявам, смачквам със зъби храна и под.', РБЕ), диал. *мелявам* 'говоря неразбрано и несвързано', диал. *мъмулижа* 'говоря бавно, през зъби, монотонно' от изходно значение 'ям бавно, мързеливо; ям бавно и по малко') и др. Както показват тези семантични паралели обаче, и изходното, и вторичното значение имат специфична и доста конкретна семантика: 'дъвча (бавно, трудно, без зъби)', от една страна, и 'говоря неясно, неразбрано', от друга. Преходът между тези значения, разгледан по-детайлно по-горе в т. 3.3.2. на Трета глава, където се привеждат и други паралели за този развой, е възможен благодарение на семантичните признаци, които се съдържат в значението 'дъвча'. В същността си този развой е свързан с метафоричното представяне на изговореното, на думата, като нещо материално, предметено, което се премята в устата – така, както се дъвче храна. Семантичните признаци, въз основа на които се осъществява преносът, се съдържат не в изходно значение за ядене изобщо, още по-малко за лакомо и бързо ядене, каквото е значението на предполагаемия изходен глагол *лѝпам*. Подобни признаци са налице при глаголи със значение за бавно, трудно или продължително сдъвкване на храна (поради нейната твърдост, обем или поради това, че действието се извършва без зъби). Въз основа на тези конкретни семантични признаци от изходно значение 'дъвча' може да възникне конкретно значение за говорене, натоварено обаче със съответстващи допълнителни признаци, чрез които то се представя като бавно, трудно, неефективно или неубедително.

Значението на глагола *лапардѝсвам* обаче не е такова. В диалектите той е засвидетелстван със значение 'бърборя' (= 'говоря много за незначителни и излишни неща', РБЕ), което може да бъде разглеждано като семантичен дериват от друго изходно значение, например 'издавам силен (продължителен) шум (докато извършвам

някакво действие)'. Този семантичен преход също може да бъде подкрепен от множество паралели, разгледани по-горе (Втора глава, т. 3. 2. 4.). Въз основа на приведените там примери можем да заключим, че от глаголно значение, което назовава действие, съпроводено от продължителен, силен или досаден шум, в резултат на регулярен семантичен процес би могло да се развие вторично значение 'говоря много, обикновено незначителни неща', каквото всъщност е и значението на лапардòсвам 'бърборя'. Опирайки се на посочените паралелни значения като възможно етимологично доказателство в семантичен план, бихме могли да свържем глагола *лапардòсвам* 'бърборя' с няколко възможни изходни глагола. На първо място той би могъл да е произведен от диалектния глагол *лòпам* 'тропам, хлопам, чукам' (ЮЗ; С; Банат). Така глаголят *лапардòсвам* може да се изведе от незасвидетелстваната форма **лопардòсвам*, която словообразователно отново може да бъде обяснена като образуване с експресивен суфикс по модела на *цапардòсвам* и с асимилация на неударените гласни $o - a > a - a$. Предполагаемият изходен глагол *лòпам* е се разглежда като вариант на *хлòпам* 'издавам шум, тракане с удряне, тропане', образуван с изпадане на началното *х-* в диалектите (срв. БЕР 3: 471, под *лòпам*²), чието съответствие в руския език *хлòпать* има подобни диалектни значения: 'говоря напразно, лъжа' и 'лъжа, плямпам' (ЭССЯ 8: 36).

Глаголят *лапардòсвам* може да е произведен и от **лòпам*, фонетичен вариант с изпадане на начално *х-* от глагола *хлòпам*, засвидетелстван в съвременния български език с твърде специфичното разговорно значение '(за обувка и под.) широк съм и се движа на крака' (РБЕ) и с диал. 'широк съм, та плещя; хлопам' (за обувки?) и 'ям, млещя като свиня' (Геров 5: 498). Глаголят *хлòпам* е продължител на звукоподражателния праслав. **xlāpāti*, който в ЭССЯ (ЭССЯ 8: 24) се сравнява с праслав. **xlapāti*, продължител на който е общобългарският

глагол *хлòпам*, също определен като звукоподражателен (ЭССЯ 8: 36). Въпреки че обикновено звукоподражателните глаголи възникват паралелно, в случая бихме могли да разгледаме тези два праславянски глагола като варианти на един и същ древен звукоподражателен корен. За това свидетелстват например и общите (еднакви) значения на техните продължителни в славянските езици, срв. напр. продължителите на праслав. **xlāpāti* [срхр. *хлāнтати* 'лоча, сърбам', *хлāнтати* '(за обувка?) движа се на крака, шляпам', словен. *hlāpati* 'хващам, грабвам', 'хлопам', *хлāнтати* 'хващам с уста', 'ям шумно', чеш. диал. *chl'apat* 'хлопам', *chlapać* 'пия, лоча (за животно)', пол. *chlapać* 'шляпам (по вода), 'лоча' и др.] и на праслав. **xlapāti* [срхр. *клōпāт* 'ям жадно, гълтам, без да дъвча', словен. *hlópati* 'хващам с уста', 'дишам силно', 'бия', чеш. *chlopati* 'ям шумно, сърбам', 'чукам', чеш. диал. *chlópat* 'бия, шляпам', словаш. *chlop(k)at'* 'хлопам, чукам', рус. *хлóпать* 'удрям, бия по нещо', рус. диал. *хлóпать* 'говоря нап. разн., лъжа', 'плямпам' и др.] (ЭССЯ 8: 24, 36). В съвременния български език е съхранен и диалектният глагол *хлèпъм* (Елена), продължител на праслав. **xlepāti* (ЭССЯ 8: 26), за който също можем да допуснем, че е свързан чрез редуване на коренната гласна с праслав. **xlapāti* и **xlāpāti*. Освен чисто формални, основанията за това са и семантични, срв. значенията на *хлèпъм* 'издавам шум, пляскане при ходене с чехли', пренебр., неодобр. 'дърдоря каквото и когато не трябва', 'хлапа (за обувка)' и 'ям' (вероятно по-конкретно също 'сърбам, лоча', ако съдим от примера *Той хлепъ чурбъ*).

И така, възможната връзка на *лапардòсвам* с *(х)лāпам* предполага семантичен развой, в основата на който би могло да стои значението '(за обувка и под.) широк съм и се движа на крака', 'широк съм, та плещя; хлопам', а семантичният признак, въз основа на който би могло да възникне преносното значение 'бърборя', трябва да е свързан с непрестанния шум, който се издава от широка хлопаща обувка.

Както вече беше отбелязано, глаголят *хлòнам* е продължител на праслав. звукоподражателен глагол **xlapati* (ЭССЯ 8: 36). Той (заедно с вероятно сродните му *хлèпъм* и *хлàнам*) би могъл да е експресивно образуване на праславянска почва от ие. корен **(s)klep-*, **(s)klop-*, към който насочва Ст. Младенов в речниковата статия за *хлòнам* (Младенов 1941: 699). Той също определя корена като звукоподражателен и препраща към *клòнам*, като привежда и стб. *клопотъ* 'шум, грохот, трясък'. Това етимологично обяснение дава възможност да се допусне съществуването на изходни индоевропейски корени **klep-*, **klop-* (**klap*) и **sklep-*, **sklop-* (**sklap-*), последните три вероятно доразвити на праславянска почва в експресивен отгласен ред **xlep-*, **xlop-* (**xlap*). Като възможен резултат от това предполагаемо редуване в съвременния българския език могат да бъдат разглеждани глаголите *клèпам*, *клòнам*, *клàнам* и *хлèпам* (*хлèпъм*), *хлòнам*, *хлàнам*.

Впрочем семантичният признак за продължителен шум, който би могъл да е мотивирац за значението на глагола *лапардòсвам* 'бърборя', може да бъде открит и в първичната семантична структура на глагола *лàнам*. Освен с общобългарското си значение 'гълтам лакомо и бързо', представено в БЕР под *лàнам*¹, той е засвидетелстван и със значенията 'хващам, грабвам' (Гребенски говор; Поповско; Русенско; Разградско), 'ходя без работа' (В. Търновско), прен. разг. 'лесно, бързохващам', 'зяпам, разсейвам се' (БЕР 3: 310–311, под *лàнам*²).

Глаголите *лàнам*¹ и *лàнам*² не се свързват етимологично в БЕР, но славянските им съответствия се разглеждат като членове на едно и също етимологично гнездо в ЭССЯ (бълг. *лàнам*² 'хващам, грабвам' не се привежда там). Праслав. глагол **lāpāti* се обяснява като „безспорно експресивно звукоподражателно образуване, чиято семантика включва, между другото, и хващане с ръка, и хващане с уста, и приблизително предаване на отделни звукове“ (ЭССЯ 14: 28). При

подобна хипотеза за първичното значение на праслав. **lārāti* (> *lānam*) е възможно от него да се изведе и глаголят *лапардòсвам* 'бърборя' въз основа на предполагаганото значение за „приблизително предаване на отделни звукове“. Представа за възможния характер на тези звукове можем да получим чрез значенията на сродните срхр. диал. *lānати*, *lānати* 'шляпам, падам на големи капки', стпол. *lараś*, *lарат* 'лома', кашуб. *lараś*, *lарé* 'хващам, сграбчвам, бия'. Засвидетелствани са и глаголи със значения, идентични на това на *лапардòсвам* – срв. словен. *lāpati* 'бърборя неуморно'.

И така, чрез семантични паралели, използвани като доказателство за възможните връзки между две значения на дадена лексема, стигаме до заключението, че българският диалектен глагол *лапардòсвам* 'бърборя' може да е произведен, от една страна, от *(х)лòнам* или *(х)лāнам*, които (заедно с *хлèнам* / *хлèпъм*) вероятно са свързани етимологично, а от друга – с *клàнам*, *клòнам*, *клèнам*². Той обаче би могъл да се изведе и от глагола *лāнам*, но не въз основа на значението 'гълтам лакомо и бързо', а чрез съдържащия се в изходното значение на глагола семантичен признак за „приблизително предаване на отделни звукове“.

Не е изключено изходните праславянски звукоподражателни основи да са свързани с ие. **lep-*, определен от Покорни също като звукоподражателен корен, сред чиито продължители са рус. *лепетáть* 'бърборя, говоря, неясно, но мило и приятно (за малки деца и под.), рус. *лопотáть* 'бърбря, мърморя', стб. *лопотнвъ* 'който заеква' (Син. пс.), както и по-далечнородствените стинд. *lāpati* 'бърбри, шепти, оплаква се, говори', *rāpati* също, памир. *lówam*, *lewam* 'говоря, казвам' и др. (Pokorny 1959: 677 – 678).

За *клàнам*, *клòнам*, *клèнам* (и за техни варианти и производни) впрочем също са засвидетелствани значения, синонимни на 'бърборя',

срв. напр. *клѣня* 'приказвам напразно' (Софийско), *клаптарисувам* 'бърборя, дрънкам' (Банско), както *кланам* прен. 'говоря много, излишно и неуместно' (РБЕ), 'говоря много и неясно, бърборя' (Бобошево; Кюстендилско; ЮЗ); срв. и значенията на сродното рус. диал. *клапать* 'бърборя, дрънкам глупости' (БЕР 2: 420).

В българския език са засвидетелствани още много глаголни и именни образувания, които – въз основа на семантиката им и като отчитаме техните словообразователни особености – бихме могли да отнесем към същото етимологично гнездо. Сред тях са: *лапѣцѣм* 'говоря глупости; бръщолевя' (Малкотърновско; Монтанско; Врачанско; Копривщица), 'дърдоря, дрънкам врели некипели'¹¹⁵, *лепѣцѣм* 'говоря глупости, дрънкам' (Копривщица)¹¹⁶ и др. Вероятно тук могат да бъдат добавени още и глаголите *ляпуѣцѣм* 'говоря необмислено и глупаво, бръщолевя' (Говедарци, Самоковско)¹¹⁷, *лапуѣцѣм* 'говоря необмислено и глупаво, бръщолевя' (Доброславци, Софийско; Самоков; Радиул, Самоковско)¹¹⁸, както и производните *лапуѣцѣн* 'бърборко' (БЕР 3: 313), *лапаѣцѣло* 'бъбрица' (И. Вазов, Елин Пелин, Т. Влайков, К. Христов; Софийско, Ломско), 'бърборко, дърдорко' (Смолско, Пирдопско), *лъпѣцѣло* 'бъбрица' (Кулско, Видинско, Белоградчишко) и др.

¹¹⁵ Етимологизиран като звукоподражателен и сравнен с *лапуѣцѣм* и *лапам*¹ (БЕР 3: 312).

¹¹⁶ В БЕР *лепѣцѣм* 'говоря глупости, дрънкам' е обяснено като образувано от *лапѣцѣм* с разподобяване $e - a > a - a$ (БЕР 3: 362), но би могло да е от засвидетелстваното в говора на Елена *хлѣпѣм* 'издавам шум, пляскане при ходене с чехли', пренебр., неодобр. 'дърдоря каквото и когато не трябва', 'хлапа (за обувка)'

¹¹⁷ Етимологизиран като звукоподражателен и сравнен с *лапуѣцѣм* (БЕР 3: 589).

¹¹⁸ Етимологизиран като звукоподражателен и сравнен с *лапѣцѣм* (БЕР 3: 313).

3. 8. 2. Значението на глагола *kàzvam* като резултат от семантичен развой

При разгледаните в предходната група глаголи (3.7.) стана ясно, че значението 'клеветя, оклеветявам, злепоставям' възниква вторично при глаголи със значение 'издавам силен шум', т. е. 'правя нещо да бъде чуто'. Подобен развой може да бъде установен и при глаголи със значение 'правя нещо да бъде забелязано, да се види'. Такъв е произходът например на глагола *kàzvam*. Той има множество значения за говорене, повечето от които са неутрални, неоценъчни, срв. напр. 'изразявам гласно мислите си, говоря, изричам', 'произнасям дума, израз, звук и под., изговарям', 'съобщавам устно или писмено някакъв факт, събитие и др.', 'уведомявам, известявам' (РБЕ) и др.

Всички съвременни значения на глагола *kàzvam* са резултат от семантичен развой, като основният преход към значението 'говоря' е осъществен още в праславянската епоха. Изходно за този развой е значението на индоевропейския корен **k^wōg-*, вариант на ие. **k^wōk-* 'блестя, показвам (се); виждам' (БЕР 2: 138-140)¹¹⁹. У Покорни праслав. **kāzāti* се свързва с ие. корен *k^weĕ-*, *k^wōĕ-*, *k^weĕ-s-* 'появявам се, виждам, показвам' (erscheinen; sehen; zeigen) (Pokorny 1959: 638 – 639). В повечето индоевропейски езици от този корен не се развиват значения за говорене, срв. стинд. *kāśate* 'появява се, блести, свети', *cāṣṭē* 'появява се, вижда, забелязва', авест. *ākasatī* 'забелязва', *čašman-* 'око', гр. *τέκμαρ*, *τέκμων* 'знак, знамение; цел, край'. За значението на праслав.

¹¹⁹ В ЭССЯ праслав. **kazati* (*se*) се обяснява като дуратив на *-ati*, образува с удължаване на кореновата гласна от корен **koz-*, който няма преки продължители в славянските езици, с изходна семантика 'показвам, давам знак', от която вторично се развива значението 'говоря'; допуска се и изходна форма **keg-*, вариант на ие. **kek-* (ЭССЯ 9:168-170).

**kāzāti, *kāžq* (> *kāzvam*) Славски предлага семантичен развой 'правя възможно да се види' → 'показвам', от което 'казвам, говоря, заповядвам, огласявам' (Sławski 2: 110). Подобна връзка между значенията се наблюдава и при лат. *dīcō* със значения 'показвам, посочвам' и вторично 'казвам, говоря' (сродно с гр. *δείκνυμι* 'показвам' БЕР 2: 140), което Б. Михайлова сравнява с оск. *deikum* 'показвам, посочвам', лат. *indicō* също, стангл. *tācan* 'показвам, посочвам; уча', англ. *teach* 'уча' от ие. **deyk-* 'посочвам, показвам' (Михайлова 2020: 290). Срв. и приведения от Б. Михайлова паралел при ие. **b^heh-*, за който се възстановяват и двете значения: от една страна 'блестя, светя' (стинд. *bhā* 'блясък, светлина', *bhā'ti* 'свети, блести', гр. *φαίνω* 'показвам, правя видим; изговарям, съобщавам, известявам', в пасив 'светя, блестя'), а от друга – 'казвам, говоря' (стинд. *bhānati* 'говори', арм. *baŷ* 'той казва', гр. *φᾶμι* (дор.), *φημί* 'казвам, говоря', лат. *for, fārī* също, стнорд. *benda* 'махвам, правя жест, давам знак' (Михайлова 2020: 290).

Следи от изходното значение на *kāzvam* се пазят в срб. *казовати* 'показвам' (Влахо-бълг. грам.), стб. *сказати* 'съобщя, покажа', оуказати 'покажа, насоча' (Асем., Супр.), както и в някои съвременни префигиранни производни като *указвам* 'посочвам, показвам', *показвам* 'правя да се види нещо, някой, обикн. от много хора или с определена цел, представям, предоставям за разглеждане; нагледно обяснявам, обучавам, разяснявам', (със следв. доп. изр. със съюз *че*) 'давам да се разбере, узнае нещо, разкривам го, правя го да стане явно, очевидно; с поведението, с думите си и др. правя някой да разбере, да узнае или да си помисли нещо, обикн. за мене' и др. (РБЕ).

Връзка между значенията 'показвам, правя да се забележи' и 'казвам' съществува и при глагола *явявам се* 'излизам да ме видят, показвам се, появявам се' → *явявам* (остар.) 'съобщавам', както и при

префигираните производни *заявявам се* 'правя да ме забележат; проявявам се, изявявам се' → *заявявам* 'съобщавам, казвам нещо пред някого, обикновено категорично или тържествено' (РБЕ).

Семантичният мотив, който стои в основата на прехода между значенията 'посочвам, показвам, правя да се види' → 'казвам', личи ясно при глагола *разкривам* 'правя, давам възможност да се види нещо закрито, откривам' → *разкривам* 'правя известно, съобщавам нещо скрито, тайно', прен. 'казвам, доверявам някому нещо тайно, съкровено, лично, изповядвам, откривам' (РБЕ); *разкривам се* 'показвам се пред някого, ставам видим за някого, откривам се' → *разкривам се* 'показвам, доверявам истинските си мисли и чувства, които дотогава съм прикривал, откривам се' (РБЕ).

Паралелен семантичен развой се наблюдава и в етимологичното гнездо на глагола *соча* 'с движение, с жест, с пръст или по друг начин обръщам внимание на някого върху нещо'¹²⁰. Той е продължител от ие. **sok^(w)-*, **sek^(w)-* (**sok^(u)-*, **sek^(u)-*, **soqu-*, **sequ-*) с възстановено в БЕР значение 'казвам, показвам' В други индоевропейски езици от този корен са се развили глаголи със значения за говорене: лит. *sakýti*, *sakaĩ* 'говоря', *saka* 'приказка', латв. *sacít*, *saku* също, стсакс. *seggian*, ствиснем. *sagêñ* 'говоря', нем. *sagen* 'казвам', англ. *say* също, гр. *ἐννέπω* 'говоря, разказвам'¹²¹. Интересно е и значението на гот. *saihan* 'виждам', най-близко до значението на бълг. *соча*, доколкото е свързано със зрително, а не слухово възприемане на информация.

¹²⁰ Значение 'соча, посочвам, отбелязвам или твърдя нещо като факт или поука' има и глаголът *казвам* (РБЕ).

¹²¹ За ие. корен **sek^w-*, източник и на англ. *say* 'казвам' (< стангл. *secgan* 'произнасям, информирам, говоря, разказвам' < стнем. **sagjanan* < ие. **sokwyo-*), който се свързва и със стб. *сочити* 'соча, показвам', се възстановява и значение 'казвам, изричам, изразявам с думи' (Harper, D. Etymology of say. Online Etymology Dictionary. Retrieved June 2, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/say>).

Срв. също и *осветявам* 'правя да има някъде светлина, да бъде светло' (РБЕ) → *осветявам* 'съобщавам данни, сведения на някого за нещо; информирам, осведомявам' (РБЕ), *осветлявам* рядко 'съобщавам данни, факти, сведения на някого, нещо; информирам, осведомявам' (РБЕ); *осветлявам се* 'ставам светъл' → *осветлявам се* прен. 'ставам ясен, разбираем, изяснявам се', 'осведомявам се, информирам се' (РБЕ). Като основа за прехода в този случай трябва да се приеме значението на прилагателното име *свѣтъл* 'върху който пада светлина или към който е насочена светлина, осветен' (РБЕ), т. е. 'видим'; срв. и значението на фразеологизма *Вадя (изваждам) на светло* разг. 'правя нещо скрито да се узнае от всички, да стане достояние на всички, разкривам; публикувам или представям, показвам пред публика нещо непознато, неизвестно' (РБЕ)¹²².

¹²² Сходна семантиката има например и английският глагол *declare* 'обявявам, провъзгласявам, заявявам'. Той е продължител на глагола *declaren*, засвидетелстван в средата на XIV в. със значение 'обяснявам, тълкувам, правя ясно', а в края на XIV в. – със значение 'правя известно чрез думи, заявявам изрично, прокламирам, обявявам', от стфр. *declarer* 'обяснявам, изяснявам, хвърлям светлина върху' или направо от лат. *declarare* 'правя ясно, разкривам, обявявам', образувано от *de-* (вероятно със значение на интензифициращ префикс) + *clarare* 'избистрям, пречиствам' от *clarus* '(за звук) чист, силен', прен. 'явен, ясен, очевиден' и 'ярък, отчетлив', както и 'прославен, известен, славен' (източник на итал. *chiaro*, испански *claro*) от ие. **kle-ro-* < **kele-* 'викам'. Семантичният развой към вторичното в случая значение за светлина и цвят се смята за праисторически и се обяснява чрез сравняване на разпространението на звука и на светлината, за което като семантичен паралел се привеждат значенията на англ. *loud* 'силен, висок; гръмък, гръмогласен; шумен, креслив' и '(за цвят) крещящ, ярък', нем. *hell* 'чист, ярък, блестящ' и 'отчетлив, звънлив, висок' (вж. Harper, D. Etymology of declare. Online Etymology Dictionary. Retrieved June 2, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/declare>; Harper, D. Etymology of declare. Online Etymology Dictionary. Retrieved June 2, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/clear>). Семантичните връзки от този тип обикновено се определят като синестезия („синестетична метафора“) – явление, при което с една и съща дума се назовават усещания, възприемани чрез различни сетивни органи и което С. Улман определя като **вид езикова (семантична) универсалия** (Улман 1970: 279).

3. 8. 3. Значения на глагола *в`д`я* 'клеветя, злословя' и на производния от него глагол *об`ждам (се)*

В съвременния български език глаголят *об`ждам се, об`д`я се* е засвидетелстван със значенията 'съобщавам, казвам' (БЕР 4: 737), 'писмено, като казвам с глас или по друг начин съобщавам на някого нещо, уведомявам, известявам' (РБЕ). Освен това той има и общобългарско значение 'казвам, съобщавам на някого, че някой друг е извършил нещо лошо или нередно, обикн. с оглед да бъде наказан, издавам, наклеветявам', близко до значението на стб. *оваднѣти, оваждѣж, оваднши* 'клеветя' (Зогр., Мар., Супр., Ман. хр.), както и на производните *оваднѣтель* 'обвинител' (Супр.), *оваждѣннѣ* 'обвинение, клевета' (Супр.).

Глаголят *об`ждам (се), об`д`я (се)* представлява префигирано производно от глагола *в`д`я* остар. 'клеветя, злословя' (БЕР 1: 112, *в`д`я³*), образуван с представка *об-* и изпадане на началната коренова съгласна (*в`д`я > *об-в`д`я > об`д`я*) (БЕР 4: 737). Производни от *в`д`я* са и глаголите *св`даам* 'скарвам', *св`д`я* 'скарвам, смразя', *св`д`я се* диал. 'скарвам се, започна разправия с някого', *св`ждам* остар. и диал. 'предизвиквам свада между две или повече лица или страни, скарвам', *св`да* 'караница, разправия' и др.

Значенията 'клеветя, злословя' или 'карам се' обаче не са първични за етимологичното гнездо на глагола *в`д`я*. Той е продължител на праслав. **vāditi, *vādjā* (БЕР 1: 112), което Ю. Покорни свързва с индоевропейския корен **au-*, **aued-* 'говоря' (Pokorny 1959: 76 – 77). Това първично значение се пази при някои сродни думи като гр. *αὐδή* 'звук, глас, говор', гр. *αὐδάω* 'викам, говоря', стинд. *vādati*

’говори, казва, съобщава, издава’¹²³, *vādāyati* ’прозвучава, говори’ (БЕР 1: 112). Доколкото в посочените тълкувания са налице признаци като ’звук’, ’викам’, ’прозвучава’, ’издава’, може да се допусне, че изходното значение на индоевропейския корен би могло да бъде ’говоря високо, със силен глас’. Не трябва да се изключва и възможността значението ’говоря’ да е развито вторично по семантичния модел ’ономатопея’ (’викам’) → ’говоря с висок глас’, установен на българска почва и установен в Трета глава, т. 3. 4., въз основа на глаголи като *òкам, викам, укам, кликам* и др. По-неопределеният звук, който не е непременно свързан със значението ’говоря’, е основен семантичен признак при сродните стинд. *vādayati* ’звучи, свири (за музикален инструмент)’, *vāditram* ’музикален инструмент, музика’, *vallakī* ’вид лютня’, гр. *ἀ(φ)ηδών* ’славей’, *αὐδή* ’звук, глас, реч’, *αὐδάω* ’крещя, говоря’, *ἀ(φ)εῖδω* ’пея’, *ἀ(φ)οιδή* ’пеене’, *ᾠοιδός* ’певец’, *ᾠοιδίμος* ’изпят’. Срв. и значението на *обаждам се* прен. ’(за животно, птица, музикален инструмент и под.) издавам звук, глас’ (РБЕ).

Във всеки случай значението на *вадя* ’клеветя, злословя’ трябва да се разглежда като вторично, вероятно получено в резултат от семантичния развой ’правя да се чуе’ → ’клеветя, клюкарствам’, чиято първа степен би могла да бъде както ’говоря силно’, така и ’издавам силен звук’. Регулярността на този развой беше установена по-горе (Трета глава, т. 3. 7.) чрез глаголи като *клєня, клюкам, клукам, дрѣнкам, клеветя* и др., при които значението ’клеветя’ (= ’говоря, разпространявам клевети срещу някого’, разг. ’издавам нечия вина; съобщавам, че някой е извършил нещо лошо, за да му напакостя’, РБЕ) е мотивирано от семантичния признак ’вдигам силен шум’, ’привличам вниманието със силен шум или по друг начин’. Както видяхме след

¹²³ У Покорни ’оставя гласа да звучи’ (Pokorny 1959: 76 – 77)

това (Трета глава, т. 3. 8. 2.), признакът 'привличам вниманието към нещо' е основен и при прехода 'правя нещо да се види, показвам' → 'казвам'. Подобен семантичен мотив, както вече беше споменато, стои в основата и на прехода *шумя* 'издавам шум' → *шумя* прен. неодобр. 'говоря, приказвам много, разтръбявам' (РБЕ), и на значението на фразеологизма *Вдигам шум около нещо* разг. 'разгласявам, съобщавам шумно за нещо' (РБЕ).

Любопитно е, че неутрално значение 'говоря, казвам' не се среща при първичния глагол *в`д`д`я*, нито при производните му. Като основен се очертава признакът 'правя така, че да се чуе, да се узнае нещо', срв. напр. *нав`д`д`я*, *нав`д`д`вам*, *нав`д`жд`дам* диал. 'наклеветявам', *навад`д`и* 'кажи, изброй, обади' (Седмоградски българи, 19 в.), стб. *вадн`д`тн*, *навадн`д`тн* 'клеветя' (Зогр., Мар., Супр., Ман. хр.), *сва`д`дам*, *сва`жд`дам* 'скарвам', *насва`д`дам* 'обадя, наклеветя' (Велинград), *насва`д`д`вам* 'интригувам (вероятно интригантствам?)', *клюкарствам*' (Геров), *насвад`д`я* 'скарам' (Геров), *насва`д`дам* 'обаждам, наклеветявам' (Велинградско; Жълтуша, Ардинско) (БЕР 6: 532), *насва`д`дя* 'наклеветя' (Банско, Велинград), *насва`жд`дам* 'обаждам престъпление' (Банско), *насва`жд`дам* 'наклеветявам, обаждам' (Разложко, Гоцеделчевско) (БЕР 4: 520) и *насва`жд`дам* 'наклеветявам някого' (Бачево, Разложко) (БЕР 4: 545); *оба`жд`дам* 'писмено, като казвам с глас или по друг начин съобщавам на някого нещо; уведомявам, известявам' (РБЕ).

Липсата на неекспресивни, неоценъчни значения на глаголите в гнездото може да се обясни с факта, че още при самото си образуване глаголят *в`д`д`я* е оформен като експресивен глагол чрез степента на кореновата гласна. Както вече стана дума, „при глаголите интензивността се е изразявала във възможността от дадена основа да бъдат образувани глаголи с каузативно и итеративно значение“, а „понякога интензивните глаголи с удължена коренна гласна са имали

по-друг смисъл в сравнение с изходните (неинтензивните) глаголи“ (Добрев 1982: 53). В конкретния случай като интензив от ие. **uōd-* (редом със стинд. *vādah* 'изказване, спор') И. Добрев извежда стб. *важдж, вадншн* (> *ва̀дя*) 'говоря срещу някого, обвинявам', установявайки, че „прастарият корен е бил *H_{2e} u-d-*, както личи от гр. *αὐδή* 'звук, глас', *αὐδάω* 'крещя, говоря'“. От друга страна, като неинтензивно той посочва значението на староинд. *vādati* 'говори', което би могло да бъде продължител на степента **ued-* (Добрев, пак там). Признакът интензивност, добавян чрез удължаването на коренната гласна при праславянските глаголи, в семантично отношение е изразявал **повторителност, многократност или продължителност** на действието (Добрев 1982: 49). При глагола *ва̀дя* може да се допусне, че първичната семантика на корена е била свързана с понятието за силен, но също така и продължителен шум, привличащ вниманието към нещо. Предполагаемият семантичен признак 'правя да се разбере (да се чуе, да се види, да се узнае)' присъства и в някои от значенията на възвратния глагол *оба̀ждам се, оба̀дя се* 'съобщавам някому, че отивам някъде или че предприемам нещо, предупреждавам; съобщавам за себе си, изпращам отнякъде вест, обикн. с писмо', разг. 'отивам при някого, за да се видим и да поговорим', прен., разг. '(за хроническа болка, заболяване или друго някакво физическо усещане) проявявам се с признаците си отново, давам признак, знак за съществуването си' (РБЕ), както и в значението на *ва̀ди се* 'чува се, казва се' (Седмоградски българи, 19 в.).

3. 8. 4. За възможния домашен произход на думите *ваджия* и *ваджишки*

Въз основа на представените етимологични и семантични връзки в рамките на етимологичното гнездо на глагола *вадя* 'клеветя, злословя' имаме основание към него да отнесем и думите *ваджия*, *ваджишки*, за чийто произход до момента не са предложени достатъчно убедителни етимологични хипотези.

Рядко срещаното прилагателно име *ваджишки* е отнесено към простонародната лексика в РБЕ. Значението му 'който предизвиква неприязнено чувство, омраза; омразен, ненавистен, проклет, пуст' е илюстрирано със следните примери от литературни произведения:

А как искаше да слуша, как го интересуваше тая ваджишка външна политика! (Г. Караславов); *Трябва да помислим за изборите ей, хубаво да помислим. Мене много ме е страх от таз ваджишка тайна стаичка...* (Й. Йовков); *Ела мари, Веденке, ела барем кравичката да ми издоиш, че аз не мога от таз ваджишка болест нищо да подхвана – посрещна я бабичката.* (Ст. Марков); *Ката вечер под Делидимовия яз я чакам. Не идва... – Кажу ми, мале ма, от камък ли беше ваджишкото ѝ сърце* (З. Сребров) (РБЕ).

Това рядко прилагателно е производно от съществителното име *ваджия* (членувано *ваджията*, мн. ч. *ваджи*), което се тълкува като укорно или гальовно название на нещо в РБЕ и със значението 'пущина' в РБЕ и в БЕР 1: 111. Примерите, с които значението на *ваджия* е илюстрирано в РБЕ, са:

Еле тази солунска митница – на сърцето ми е израснала, ваджията! (Ал. Константинов); *Да му се не види ваджията!* –

мърмори Тодораки, както всякога. – Изправил Палешника току пред дюгеня си един камък, не може човек да мине... (Д. Немиров); Като опитен войник, той познаваше снарядите по гласа и често казваше, че нито веднъж не се е излъгал. – Познавам ги по свирката тия ваджии, отдалече знам къде ще се лепне. (Л. Стоянов).

В БЕР етимологията на *ваджия* 'пущина' (и на посочените производни *ваджийски* и *оваджийски* разг. неодобр. 'пуст, проклет') е определена като неясна (БЕР 1: 111). Като вероятен източник на съществителното *ваджия* в РБЕ се посочва итал. *uggia* 'омраза', при което изглежда е възприета предложената от Ст. Младенов етимология в „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ (Младенов 1951: 252). В речниковата статия за *ваджийски* 'пусти, опустял; проклет' той също разглежда прилагателното като производно от *ваджия*, което определя като съществително от женски род. Без да посочва конкретно значение за *ваджия*, Младенов определя думата като заемка от итал. *uggia* 'омраза', за което посочва и преносното значение 'гадост'. За приведеното от него производно *оваджийски* допуска, че е сложна дума, чиято първа част е съставена от тур. *ова* (*ova*) 'поляна', т.е. 'пуста поляна', като пояснява, че това означава 'нещо гадно, омразно; пусто, опустяло; омразница, проклетница'. Приемането на тази етимология обаче е свързано с някои трудности при изясняването на формата и семантиката на думата. Във формално отношение, дори да допуснем добавяне на протетично *в-* пред *у-* (*и-*) (може би по аналогия на домашни думи, започващи с голяма носовка, като *въжѐ*, *въглен?*), липсва обяснение за замяната на кореновия гласен звук *-у-* с *-а-*. Въпросът за пътя на заемане също остава неизяснен, доколкото в съседните гръцки, турски и румънски език не открихме дума с подобно значение, която би могла да е зета от италиански език, а хипотезата за пряко заемане от италиански на дума в простонародната лексика е съмнителна. Що се

отнася до предположеното сложно образуване на *оваджийски* чрез обединяване на тур. *ova* и итал. *uggia*, не става ясно дали това се е случило на българска почва. Подобна сложна дума с такова значение не беше открита в източниците, с които разполагаме.

Що се отнася до семантиката на *ваджия*, при хипотеза за пряко заемане от италиански език би следвало значението на думата да е еднакво или близко до това на предполагаемия етимон с основно значение 'омраза' и с преносно значение 'гадост', посочено от Ст. Младенов. Както обаче беше казано, българската дума е тълкувана като укорно или гальовно название на нещо, от една страна, и като 'пущина', от друга. На свой ред доста широкото понятие 'пущина' също се тълкува двояко: като 'название за изразяване на негативно отношение, недоволство от нещо, което ми е омурно или неприятно, досадно', но и като 'гальовно, ласкаво название на някого или нещо, което ми е приятно, харесва ми, носи ми удоволствие, радост' (РБЕ/РВЕ). От приведените по-горе примери обаче личи, че трудно можем да приемем за пълен синоним на *ваджия* съществителното *омраза*, чието значение е еднозначно: 'чувство на силно отрицателно отношение, на враждебност, непоносимост към някого или нещо, ненавист, неприязън', или пък *гадост* 'усещане за физическо отвращение, погнуса, предизвикано от нещо гадно, гнусно; нещо, което предизвиква отвращение, погнуса с вида си, вкуса си, мириxa си' (срв. напр. *Еле тази солунска митница – на сърцето ми е израснала, ваджията!*).

Трябва да бъде обърнато внимание и на факта, че граматичният род на съществителното име *ваджия* не е категорично установен. У Младенов и в „Речник на редките, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век“ то е определено като съществително от женски род (Младенов 1951: 252, Илчев 1974: 50). Посочените примери обаче не потвърждават категорично тази граматична

характеристика, срв. напр. *Взemi и ножчето... Варди се да не се порежеш, че е остро, ваджията* (Й. Йовков) (Илчев 1974: 50). От друга страна, в РБЕ *ваджия* се определя като съществително име от мъжки род, а в БЕР родът на съществителното не е определен. Фактът, че в съвременния български език *ваджия* се схваща като съществително от мъжки род (според РБЕ), поставя въпроса за предполагаемата адаптация на италианската заемка на българска почва. Както е известно, в българския език адаптацията на чуждите думи по род става най-последователно въз основа на фонетичния принцип, т.е. според завършека на името, като имената на *-а* (*-я*) са от ж. р. (с редки изключения като *ампло̀* – ср. р.). С особена сила това правило важи при имената за нелица, включително и за абстрактните съществителни имена (каквото именно е и *uggia* 'омраза'), при които родът на заемките почти винаги се определя именно според фонетичния принцип (Ницолова 2008: 58-59).

Това несъответствие насочва и към някои други несъвместимости в граматичните особености между предполагаемия италиански етимон и на вероятната българска заемка. От една страна, според най-общата класификация на съществителните имена по принцип, итал. *uggia* 'омраза' може да бъде определено като неброимо абстрактно съществително нарицателно име за нелица (както и бълг. *омра̀за, га̀дост*). От друга страна, имаме основание да разглеждаме българското съществително *ваджия* не като абстрактно, а като конкретно и броимо нарицателно име, както личи от приведената в РБЕ форма за мн. ч. *ваджии*, например. Освен това с голяма вероятност може да се предположи, че *ваджия* всъщност е име за лице, тъй като по правило съществителните от мъжки род в българския език, които завършват на гласна, почти без изключения са само имена на лица, както например *баща, войвода, юноша, владика, чорбаджия, бояджия* и под. (Ницолова 2008: 55).

Вероятно отчитайки посочените обстоятелства, М. Вългенов свързва *ваджия* 'пущина' и производните *ваджишки*, *оваджишки* 'пуст, проклет' с тур. *övüsi* 'който хвали, възхвалява, превъзнася', от глагола *övtek* 'хваля, възхвалявам, превъзнасям'. Според него значението на този глагол и на съответното деятелно име е свързано с изтъкване не само на положителни, но и на отрицателни качества, „за възхвала и пустосване“¹²⁴. Като аргумент за това той посочва подобни изрази с двойствен смисъл като: *Да се не видеше...*, *Да се не знаеше...*, *Колко си хубав! Много си хубав!* (с промяна на интонацията), *Хубава работа, а и съществителните хубавец като хубостник, хубавица като хубостница* и др. Що се отнася до видимото несъответствие между фонетичния облик на предполагаемия турски етимон и на българското *ваджия*, Вългенов предполага следните фонетични промени: изпадане на начално *ö*, *ю* произнасяно твърдо като *у*, редуване на *у* с *ъ* (за което сравнява *лузгаво* – *лъзгаво* и пояснява, че „в просторечието сме слушали *вуджишки* и *въджишки*“). За формата на производното *оваджишки*, приведена в БЕР (БЕР 1: 111), смята, че пази (в променен вид) началния вокал на турския етимон (Вългенов 1974: 188-189).

Тази етимология възприемат и Гранес, Ро Хауге и Сюлейманоглу. В техния „Речник на турцизмите в българския език“ съществителното *ваджия* е представено като заемка от турски и се определя като съществително от женски род със значение 'пущина'. Предполагаемият изходен турски етимон *övüsi* обаче е посочен под въпрос (?) с препратка към М. Вългенов (Grannes 2002: 42). Също под въпрос *övüsi* се сочи като източник на *ваджия* и в речника на Т.

¹²⁴ Той илюстрира двойствената семантика с примери от разговорната реч: *Пустата (ваджишката) му Дона, много е чевръста, Мар` пустия (ваджишкия) му Иван много знае и др.* (положителен аспект) и *Ваджишка брадва, не сече. Пустият (ваджишкият) му човек...*, а и *ваджия* – с „влошителен смисъл“ (Вългенов 1974: 189).

Аджароглу, където бълг. *vaciya* неточно се тълкува като 'скот, животно, куче (като обида)' (Асароглу 2016: 435).

Както се вижда, етимологизирането на думата *ваджия* като заемка от италиански или от турски език е свързано с множество условности при изясняването на фонетичните, граматичните и семантичните особености на думата. Голяма част от тях обаче могат да бъдат избегнати, ако за въпросните думи бъде предположен домашен произход.

Това би могло да стане, ако съществителното име *ваджия* и неговите производни се отнесат към етимологичното гнездо на диалектния глагол *ва̀дя* 'клеветя, злословя' (РБЕ)¹²⁵. Както вече беше посочено (Трета глава, т. 3. 8. 3.), той е засвидетелстван и с безличната възвратна форма *ва̀ди се* 'чува се, казва се' (Седмоградски българи, 19 в.), както и с множество префигирани форми: *зав̀дя*, *зав̀ждам* диал. 'скарвам', *нав̀дя*, *нав̀двам*, *нав̀ждам* диал. 'наклеветявам', *пов̀дя се* 'поскарвам се', с императивната форма *нава̀ди* 'кажи, изброй, обади' (Седмоградски българи) и др. В старобългарския език е засвидетелстван глаголят *ваднѣти*, *важдѣ*, *ваднши* със значението 'виня, клеветя, обвинявам някого' (СтБР 1: 138), както и префигираните *наваднѣти*, *наваждѣ*, *наваднши* 'подуча, подбудя; наклеветя, оклеветя, набеда някого' (СтБР 1: 900), *оваднѣти* 'обвиня, оклеветя някого' и производните от него *оваднѣтель* 'виновник, причинител' и *оваждѣнье* 'лъжливо обвинение, клевета, донос' (СтБР 2: 9-10).

¹²⁵ В РБЕ под *ва̀дя*³, където значението 'клеветя, злословя' е илюстрирано с примера: *И на туй майка ми пак стана себеп; тя, бог да я прости, беше много опака жена, остави че на ден 4-5 пътя ма жеравеше с хурката, ами още идеше да ма вади и на даскала* (Ил. Блъсков).

Подобно на стб. *обаднтель* 'виновник, причинител' и на засвидетелстваните в някои съвременни диалекти отглаголни производни *обадител* и *обаждач* със значение 'който обажда', съществителното *ваджия* може да бъде обяснено като деятелно име, производно от *вадя* 'клеветя, злословя'. При такава хипотеза вероятното му първично значение би било пряко свързано със значението на *вадя*, т.е. 'който клевети, злослови' (= 'клеветник, злословник'). В словообразователно отношение думата може да бъде обяснена като хибридно име, образувано от домашна основа (в случая от корена на *вадя*) и турския суфикс *-джия*, който придава на образуването маркирана форма на деятелно име (по модела на думи като *варджия* 'човек, който произвежда и продава вар', *ловджия* 'ловец'), за което по-подробно пише Л. Селимски (Селимски 2017). При тази хипотеза трябва да се вземе под внимание обстоятелството, че по този начин в българския език най-често се образуват отименни *nomina actoris*. Както отбелязва Цв. Георгиева, в лингвистичната литература суфиксът *-джия* обикновено се свързва със субстантивни основи. Тя обаче обръща внимание и на това, че „в миналото са се образували, макар и рядко, производни думи от глаголни основи“ и изтъква, че „формантът проявява активност и в българската диалектна система“. Като пример Цв. Георгиева дава засвидетелстваните от Геров деятелни имена *айкаджия* 'в лов на стгон който е да вика, да хока за плашене и изкарване на дивеча' (Герв 1: 6), *писаджия* 'писар' (Герв 4: 33), *свирджия* 'свирач, свирец' (Герв 5: 134) и др. Това би могло да се дължи на факта, че „асимилираният от българската словообразователна система суфикс *-(а)джий(а)* продължава да проявява широки съчетателни възможности“ и дори и „в най-ново време той се свързва с произвеждащи основи от домашен и чужд произход“ (Георгиева 2013).

Известно е, че дериватите на *-джия* (и *-чия*) могат да бъдат класифицирани в няколко групи в рамките на словообразователната категория *nomina actoris*. Срв. напр. класификацията на В. Радева, която обособява три групи:

1) лица, характеризирани според професионален признак (напр. *гайтанджия*, *мозайкаджия* и др.);

2) лица, характеризирани в зависимост от названието на мястото, посочено като характеризиращ признак на деятелно отношение (*пощаджия*, *циркаджия* и др.);

3) лица, назовани според характерна особеност или склонност към дадена дейност и проява (напр. *гуляйджия*, *скандалджия* и др.) (Радева 1991: 103) и др.

Съществителното *ваджия* може да бъде отнесено към третата група – като название на лице, което има склонност да злослови, да клевети. В този случай може да се приеме и формулировката на Андрейчин, според когото „тая наставка може да означава и особеност на характера“ (Андрейчин 1944: 94). Възможно е тази характерова особеност да е свързана с действие, обичайно извършвано от лицето (срв. напр. *гуляйджия* ’мъж, който обича да гуляе’).

Не бива да се отхвърля и възможността *ваджия* да е отименно производно от незасвидетелствано съществително име **vāda*, което би могло да е поствербал от *vādя* ’клеветя, злословя’, както например *свāда* (праслав. диал. **sъ-vādā* < праслав. **svāditi*, **svādjъ*, БЕР 6: 532). Подобно образувание например е приведено без тълкуване в БЕР диалектно съществително име *насвāда* в текст от Банско: *Мàрко Елèна остàве... От свекървина насвāда и от зълвина умраза...* (БЕР 4: 520). За възможното значение на **vāda* свидетелстват и някои славянски съответствия, срв. напр. чеш. *vāda* ’свада, кавга’, *vada* ’недостатък, порок’, пол. *wada* ’недостатък, грешка’ (приведени в БЕР 1: 112, под

*ва̀дя*³), укр. *вада* 'недостатък, повреда, порок; вреда, ущърб'. При такава хипотеза първичното значение на *ваджия* би могло да бъде 'който вреди, който причинява ущърб; който има някакъв дефект'. От такова изходно значение обаче трудно можем да си представим как би могла да се развие амбивалентната семантика на думата, на което ще бъде обърнато внимание по-долу.

Като отглаголно съществително *ваджия* би могло да е образувано както *наваджийка* 'годежарка, съгледница, сватя', което в БЕР е обяснено като производно от префигирания глагол *нава̀дя* диал. 'наклеветявам'¹²⁶ с турска наставка *-джия* и българска *-ка*. Възстановеното в БЕР начално значение на *наваджийка* е 'който (много) приказва' (БЕР 1: 112), но то би могло да се свърже и със значението 'подуча, подбужда', засвидетелствано за стб. *нава̀днѣн*, *нава̀днѣ*, *нава̀днѣн* (СтБР 1: 900). В семантично отношение интерес буди двойственото, не съвсем ясно значение на *ваджия* 'укорно или гальовно название на нещо; пущина'. Определението „укорно или гальовно“ само по себе си е противоречиво, а що се отнася до думата *пу̀щина*, с която това съществително се тълкува, тя има същите противоположни значения: 'название за изразяване на негативно отношение, недоволство от нещо, което ми е омразно или неприятно, досадно' и 'гальовно, ласкаво название на някого или нещо, което ми е приятно, харесва ми, носи ми удоволствие, радост' (РБЕ). Тази двойственост в значението на *ваджия* би могла да се корени в първичната семантика на изходния глагол *ва̀дя*, за който беше

¹²⁶ 3 Сrv. в диалектите още *насва̀дам* 'обады, наклеветя' (Велинград), *насва̀двам* 'интригувам (?) (вероятно 'интригантствам'), клюкарствам' (Геров), *насва̀дѣ* 'скарам' (Геров) (БЕР 6: 532), *насва̀дам* 'обаждам, наклеветявам' (Велинградско; Жълтуша, Ардинско), *насва̀дѣ* 'наклеветя' (Банско, Велинград), *насва̀жам* 'обаждам престъпление' (Банско), *насва̀ждам* 'наклеветявам, обаждам' (Разложко, Гоцеделчевско) (БЕР 4: 520) и *насва̀ждам* 'наклеветявам някого' (Бачево, Разложко) (БЕР 4: 545).

изяснено, че е продължител на псл. **vāditi*, **vādjā* < ие. **au* -, **aued-* 'говоря' (Pokorny 1959: 76 – 77).

Значенията на някои от индоевропейските продължители на този корен свидетелстват за възможен допълнителен семантичен признак на възстановеното за индоевропейския корен първично значение 'говоря', както вече беше коментирано по-горе (Трета глава, т. 3. 8. 3.). Срв. напр. инд. *vādas* 'изказване; свада, караница', гр. *αὐδάω* 'викам, говоря', ствиснем. *farwazan* 'отричам, опровергавам' ('кълна, проклевам' в БЕР 1: 112), които описват акта на говорене като шумен, привличащ вниманието, като говорене на висок глас. Тази семантика присъства и при съвременните български глаголи *сва̀дам*, *сва̀ждам* 'скарвам', *сва̀дя* 'скарвам, смразя', *сва̀дя се* диал. 'скарвам се, започна разправия с някого', продължители на праслав. **sʷvāditi*, **sʷvādjā*, префигирани производни от праслав. **vāditi*, **vādjā* > *ва̀дя* (БЕР 6: 532).

Въз основа на тези значения бихме могли да допуснем, че първичната семантика на ие. **au* -, **aued-* вероятно е близка до значението на гр. *αὐδάω* 'викам, говоря', т. е. 'говоря на висок глас (така, че да ме чуят)'. Това значение съдържа и семантичния признак 'привличам вниманието', както например *ви́кам* 'говоря, казвам нещо с висок глас, за да бъде чуто' (РБЕ/РВЕ), *крещя̀* 'викам много силно, за да обърна внимание, за да бъда чут', прен. 'широко разгласявам нещо, съобщавам за нещо' и др. Такава би могла да бъде и първичната семантика на глагола *ва̀дя*, при който, както при *крещя̀*, от първичното значение 'говоря (много силно)(за да бъда чут)' би могло да се развие и преносното 'широко разгласявам нещо, съобщавам за нещо'. Понататък това преносно значение би могло да се развие в две посоки в зависимост от целта на изказването: 'широко разгласявам нещо лошо, привличам вниманието към нещо лошо' и 'широко разгласявам нещо добро, привличам вниманието към нещо добро'. Както вече беше изяснено (Трета глава, т. 3. 7. 3.), при редица глаголи значението

'клеветя' възниква като преносно въз основа на признака 'вдигам силен шум'. Такива са например глаголите *клѣня* с експресивни значения 'клеветя някого; наклепвам' (РБЕ) и 'пушам лъжа; клюкарствам, клеветя' (Родопите, Беломорието) (БЕР 2: 437), вторични спрямо основното значение 'остря сечиво с коване'. Междинното значение 'давам да се разбере, посочвам, показвам' е засвидетелствано за старобългарските *клепатн*, *клеплѣж*, *клепешн* (Зогр., Мар., Асем., Сав.).

Значението 'клеветя' е засвидетелствано и за варианта *клѣнам*, който освен това има и значения 'остря сечиво с коване', 'бия клепало' (БЕР 2: 434-435) и др.

По-горе (3. 8. 2.) вече беше установено, че семантичният признак 'привличам вниманието към нещо' стои в основата и на други глаголи със значение 'казвам, съобщавам'. Беше даден пример с глагола *ка̀звам* 'изразявам гласно мислите си, говоря, изричам; произнасям дума, израз, звук и под., изговарям' и др., продължител на праслав. **kāzāti*, **kāžq* < ие. **kw ōg`-*, вариант на ие. **kw ōk`-* 'блестя, показвам (се); виждам'. (БЕР 2: 138-140)¹²⁷. Този семантичен признак е основен за стб. *казоватн* 'показвам' (Влахо-бълг. грам.), *сказатн* 'съобщя, покажа', *оуказатн* 'покажа, насоча' (Асем, Супр.), както и при някои съвременни префигирани производни като *пока̀звам* 'правя да се види нещо, някой, обикн. от много хора или с определена цел, представям, предоставям за разглеждане; нагледно обяснявам, обучавам, разяснявам', '(със следв. доп. изр. със съюз че) давам да се разбере, узнае нещо, разкривам го, правя го да стане явно, очевидно; с

¹²⁷ В ЭССЯ глаголът се обяснява като дуратив на *-ati*, образуван чрез удължаване на коренната гласна от корен **koz-*, който няма преки продължители в славянските езици, с изходна семантика 'показвам, давам знак', от която вторично се развива значението 'говоря'; допуска се и изходна форма **keg`-*, вариант на ие. **kek`-* (ЭССЯ 9: 168-170).

поведението, с думите си и др. правя някой да разбере, да узнае или да си помисли нещо, обикн. за мене' и др. (РБЕ/РВЕ). Различни производни от глагола *ка̀звам* имат значения, близки до предположеното за *ваджия* 'клеветник' (или по-общо 'издайник'): *кажд̀вник* диал. 'издайник' и *кажд̀вница* 'издайница' (Свиленград), *изказва̀ч* разг. 'издайник', отглаголно деятелно име от *изка̀звам* 'правя нещо да стане явно, известно на друг; разкривам, издавам', разг. 'извършвам предателство; издавам, предавам, разкривам'; срв. и прилагателното *прока̀жлив* 'който издава, клюкарства' (Банско; Кюстендилско) от *прока̀жем*, *прока̀жувам* 'издавам' (Кюстендилско), *прока̀жувам* 'клюкарствам' (Банско).

Връзка между значенията 'говоря' и 'клеветя' (< 'привличам вниманието към нещо') е налице и в други езици. Срв. напр. значенията на англ. *speak* 'говоря, приказвам, разговарям', 'издавам звуци, звуча, зазвучавам' и прен. остар. 'говоря/свидетелствам за, соча, показвам'; *talk* 'говоря, приказвам; разговарям' и 'говоря, одумвам, клюкарствам', както и *talk at* 'говоря (нещо с някого), така че да чуе трето лице'.

И така, въз основа на приведените семантични паралели можем да допуснем, че по произход *ваджия* е агентивно име с най-общо значене 'човек, който говори, разгласява информация' (= *обажд̀ач* 'който обажда' < *ва̀дя*). От същия корен с други словообразователни средства е образувано например диал. *насваж̀улька* 'обажд̀ач, клеветник' (Банско) (БЕР 4: 520, под *насва̀дам*). В зависимост от характера на разгласяваната информация значението би могло да се стесни до 'човек, който разгласява неприятна, злепоставяща информация' или 'човек, който разгласява приятна, възхваляваща информация'. Човек, който съобщава, разгласява добри неща за някого, е например споменатата по-горе *навадж̀ийка* 'годежарка, съгледница, сватя', чиято задача, без съмнение, е да изтъква положителни качества на бъдещия годеник. От друга страна, човек,

който разкрива, разгласява злепоставяща, неприятна информация (= 'клеветник, злословник'), естествено предизвиква негативно отношение към себе си, което се отразява и в пейоративния оттенък в значението на *ваджия*.

Интересен семантичен паралел по отношение на двойствената семантика на *ваджия* може да бъде направен със значенията на съществителните имена *хвалà* 'изтъкване на достойнства, добри качества, заслуги; похвала' и *ху̀ла* 'груба словесна нападка, злословие' (и съответно на глаголите *хва̀ля* 'изтъквам с одобрение достойнствата, качества, заслугите на някого или нещо' и *ху̀ля* 'изричам, говоря хули, ругателства'), които имат общ произход и представляват характерен пример за енантиосемия. Глаголът *хва̀ля* е продължител на праслав. **xvaliti*, произв. от праслав. **xvala* (> бълг. *хвалà*), което е сродно с псл. **xula* (> бълг. *ху̀ла*). Общото между значенията на праслав. **xvala* и праслав. **xula* е, че и двете имена „обозначават устни действия“: „ликуващ, тържествуващ, хвалебствен вик“, от една страна, и „вик, изразяващ негодувание, презрение“, от друга (ЭССЯ 1981: 114 – 115).

Трябва да се обърне внимание и на факта, че речниковото тълкуване на *ваджия* 'укорно или гальовно название на нещо, пушина' на пръв поглед като че ли изключва възможността това съществително да се възприеме като деятелно име. Това би могло да се дължи на затъмняването на първичното значение на *ваджия* поради избледнялата етимологичната връзка на съществителното с диалектния глагол *ва̀дя*, засвидетелстван днес само в Шумен със значението 'клеветя, злословя' и с формата *ва̀ди се* 'чува се, казва се' в езика на Седмоградските българи от 19 в. Това, в комбинация със съвременното оценъчно значение на *ваджия* [не 'който разпространява информация', а 'който е неприятен или мил (защото разпространява информация)'], вероятно е и една от причините и за твърде неконкретното речниково

тълкуване на *ваджия* в РБЕ, както и за неточното значение 'скот, животно, куче', с което думата е тълкувана в Речника на турцизмите в българския език (Асароğlu 2016: 435).

И така, в резултат от претърпениа семантичен развой и от затъмненото от съвременна гледна точка значение като основен семантичен признак в съвременното значение на *ваджия* може да бъде определен признакът за изразяване на оценъчно отношение, и то както към субект, така и към обект. Така, както и за лица, и за нелица се отнася например едно от значенията на *пущина* 'гальовно, ласкаво название на някого или нещо, което ми е приятно, харесва ми, носи ми удоволствие'¹²⁸. За оформеното като деятелно име *ваджия* би трябвало да се допусне, че значението за нелица, с което се среща в литературата, е вторично. Значението на прилагателното *ваджийски* разг. неодобр. 'който предизвиква неприязнено чувство, омраза; омразен, ненавистен, проклет, пуст' (БЕР9 1: 111) е пряко свързано с оценъчното пейоративно значение на *ваджия*. То е оформено като относително прилагателно с „народния суфикс *-(и)шки*“, в случая употребен по аналогия на други прилагателни с такъв завършек¹²⁹ вместо очаквания суфикс *-(ий)ски*, за което по-подробно вж. Милетич (Милетич 1905). Паралелното съществуване на форми като *ваджийски* – *ваджийски*, *оваджийски* – *оваджийски* свидетелстват за „интересната надпревара“ на тези суфикси в даден етап от развоя на българския език, както и за това, че липсва „някакво правило, по което да се избира този или онзи суфикс в подобни случаи“ (Милетич 1905).

¹²⁸ Значение за лице и за нелице има например и съществителното *брантия* диал. 'запуснато изоставено лозе или друг имот', остар. 'стара грозна мома или жена', разг., пренебр. 'развратна жена; развратница' (РБЕ).

¹²⁹ Оформянето на основи, които не завършват на *-к* или *-г*, със суфикса *-шки* (< *к-ъски* = *чъски* = *шки*; *г-ъски* = *жъски* = *шки*) Милетич обяснява с аналогия и дава за пример думи като *софийски*, *пйлешки*, *магарешки*, *пладнешки* и др. под. (Милетич 1905)

Приведеното в БЕР под *ваджия* прилагателно *оваджийски*, синоним на *ваджийски* (БЕР 1: 111), би трябвало да се свърже със съществителното *оваджия* м. диал. обикн. членувано 'укорно или гальовно название на нещо; пущина, проклетия, ваджия' (РБЕ), засвидетелствано и със значенията 'пущина' (Смолско, Пирдопско; Долно Левски, Панагюрско), 'нещо, което създава неприятност или учудва' (Ботевград) и определено като женска клетва в Кулско, Видинско и Белоградчишко. Като производни на *оваджия* в БЕР са засвидетелствани и паралелните форми *оваджийски* 'проклет, неприятен, досаден' (Ботевград), *оваджиски* 'пуст, опустял' (Смолско, Пирдопско) и *оваджински* без значение и местоговор (БЕР 4: 764). Заглавната дума *оваджия* 'пущина' е определена като неясна, но речниковата статия препраща към *ваджия* и *обаджия* (последното от които липсва на азбучно място или като производно под *оба̀дя*, *оба̀ждам*). Тази препратка, заедно със семантичния облик на думата и нейните производни, дават основание за *оваджия* да се допусне първична форма *об-ваджия*, образувана с представка *об-* и корена в глагола *ва̀дя* по модела на *оба̀дя* (< **об-вадя*), опростена впоследствие чрез изпадане на съгласната от префикса (-*б-*), както например при *ова̀д* 'вид едра муха' от псл. **ab-vāďь*, съотносимо с **ab-vāđiti* (БЕР 4: 763-764). В такъв случай *оваджия* 'пущина' може да се разглежда като вариант на цитираната в БЕР дума *обаджия* и синоним на производните от *оба̀ждам*, *оба̀дя* деятелни имена *оба̀дител* и *оба̀жда̀ч* 'който обажда'. Съществителното *оваджия* 'пущина' обаче би могло да се разглежда и като префигирано производно от *ваджия*. Двете думи не само са близки по форма, но имат и едно и също значение ('пущина').

В светлината на тези обяснения отпада необходимостта прилагателното име *оваджийски* да се обяснява като сложна дума, съставена от тур. *ova* 'поляна' с предполагаемо значение 'пуста

поляна' или като заемка от итал. *uggia* 'омраза'. Изясняването на словообразователните и граматичните характеристики на думата *ваджия*, подкрепено от хипотези за семантичния развой, основани на семантичен паралелизъм, представлява солиден аргумент за етимологизиването на тази дума като домашна и свързването ѝ с диалектния и остарял глагол *ва̀дя* 'клеветя, злословя'.

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. В настоящата работа са изследвани в системен план диахронните семантични изменения в рамките на един фрагмент от българската глаголна лексика (общоупотребима и диалектна), включена в „Българския етимологичен речник“. Извършва се семантична реконструкция в нейното широко разбиране, т. е. насочена не само към установяване на първичното значение, а и на отделните етапи в семантичния развой. Прилага се **системен подход на анализ**. От една страна, анализът се извършва, в рамките на отделни **етимологични гнезда**, а от друга страна, в рамките на **лексико-семантичните полета** 'удрям', 'ям' и 'говоря', съставени от разнородни по произход глаголи. Разглеждането на етимологични гнезда в тяхната цялост, т. е. въз основа на цялото многообразие от словообразователни отношения, е важно както от формално-структурна, така и от семантична гледна точка, тъй като в рамките на етимологичното гнездо всички аспекти на анализа се допълват по начин, който може да служи като аргумент за определяне на произхода на думата. Анализът по лексико-семантични полета разкрива различен тип мотивация и различен семантичен развой при глаголи със синонимни или свързани значения, като в същото време се очертават и някои редовни семантични преходи, които дават представа кои първични значения пораждат други конкретни значения. Това дава възможност да се направи опит за систематизиране на регулярни семантични преходи. Етимологичният характер на работата наложи неизбежната необходимост от съчетаването на **сравнително-историческия (диахронен)** и **типологическия (синхронен) подход**. По отношение на семантичния аспект на анализа се прилага **методът на семантичните паралели** като един от основните типологични критерии при изучаване на диахронните семантични изменения. При анализа на лексикалното

значение и семантичната еволюция на глаголите се прилага **комплексен ономасиологично-семасиологичен подход**. По отношение на семантичната реконструкция ономасиологичният подход предполага откриването на мотивиращия признак при възникването на думата, но също и определянето на признака, въз основа на който е извършена семантичната деривация при вторично възникналите номинации във времето (в историческия развой на езика) и пространството (в рамките на отделните диалекти). Семасиологичният подход, от друга страна, е свързан с анализа на първичното значение на думата и на всички следващи етапи/степени в семантичния развой. С помощта на **компонентния анализ**, прилаган традиционна в синхронната лексикология, се опитваме да открием семантичните признаци, въз основа на които възникват вторичните значения в динамичен аспект.

2. В **Първата глава** се разглеждат български глаголи, които се отнасят към праславянския отгласен ред **per-/ *pъr-/ *par-* от ие. **per-* 'удрям'. Към това гнездо се отнася общобългарският глагол *перà* 'пера (дрехи)', което е резултат от семантичен развой 'удрям, бия' → 'пера', засвидетелстван и в останалите славянски езици. Първичното значение на глагола *перà* 'бия, удрям' (< праслав. **pъrāti*, **perq* 'удрям, бия') е определено в РБЕ като разговорно, но всъщност е засвидетелствано в българските диалекти. По-нататък се проследява многопосочният семантичен развой при други продължителите в това етимологично гнездо като *пёркам* 'удрям някого или нещо рязко, отсечено, первам' (РБЕ) и *перàстим* неодобр. 'бия' (Доброславци, Софийско) и техни производни, като се изхожда от установения първичен семантичен признак 'удрям'. Въз основа на засвидетелстваните значения на тези български глаголи и на някои техни производни се очертават семантични преходи, които, благодарение на установените семантични паралели, могат да бъдат определени като регулярни: **'удрям, бия**

силно → *'работя усилено'*, *'удрям, бия'* → *'карам се'*, (*'удрям, бия'*) → *'ударен'* → *'побъркан, луд* (по-рядко и *'удрям (се)'* → *'побърквам (се)'*), *'удрям, бия'* → *'убивам'*, *'удрям'* → *'(с удар) махам, отстранявам, премествам от мястото му', 'хвърлям се'* → *'затичвам се, втурвам се'*. Специално внимание се обръща на факта, че при някои от вторично получените значения основният семантичен признак на първичния глагол се трансформира до неузнаваемост или изчезва напълно, но в други случаи се запазва и във вторичните значения, които могат да се различават от изходното само по своята експресивност, изразена и чрез различни морфологични средства.

Отделно се разглежда и глаголът *пращам, пратя* 'насочвам съзнателно, целенасочено нещо в някаква посока, към някого или към нещо, отправям, изпращам, пращам', който няма единно етимологично обяснение и се съотнася в отделните източници или към ие. **per-* 'удрям', или към ие. **per-* 'прониквам (през нещо), превеждам, придвижвам се, пренасям'¹³⁰.

Въз основа на семантичния аспект на етимологичния анализ в изследването обаче смятаме, че *пращам* като продължител на диалектния каузативен праславянски (южнославянски) глагол **partiti*, **partja* и итератив **partjāti*, **partjāja* трябва да се свърже с праслав. **p̥rātī*, **perq* (> *perà*) от ие. **per-* 'удрям'. Установяваме регулярност на семантичния развой *'хвърлям'* → *'пращам'*, а като възможна първа степен на този развой определяме значението 'удрям' (→ 'хвърлям' → 'пращам'). В БЕР, макар пращам да се извежда от ие. **per-* 'удрям', този семантичен развой не е изяснен, а се прави само връзка със сродното праслав. **partjā* > чеш. *práce* 'труд, работа; занятие', стпол.

¹³⁰ Предмет на бъдещо научно изследване може да бъде разглеждането на тези два индоевропейски корена в по-широк индоевропейски контекст, тъй като е възможно да става въпрос за древна семантична омонимия, т.е. да се съотнасят към един и същ първичен корен и да са обособени в резултат от семантична дивергенция.

prosa и др. и се коментира връзката между значенията 'пращам' и 'труд, работа', което обаче не е релевантно за изясняване на семантичния развой на *п̀ра̀щам* от първично значение 'удрям'.

3. Във **Втора глава** се разглеждат глаголи от етимологичното гнездо на *п̀ра̀скам* (< праслав. **prāskāti*), при които се наблюдава многопосочен и многостепенен семантичен развой. С цел уточняване на семантичния обем на етимологичното му гнездо се привеждат всички засвидетелствани в съвременния български език значения на глагола и на неговите производни, както и значенията на славянските му съответствия. Тъй като праславянският глагол традиционно се разглежда като звукоподражателен, неговото изходно значение до момента не е било реконструирано. С оглед прецизирането на етимологията на изходното праслав. **prāskāti*, **prāskājq*, св. в. **prāsknqti*, **prāsknq*, и по-конкретно установяване на конкретните семантични признаци на неговия етимон, се извършва семантична реконструкция, като при това имаме предвид, че „т. нар. общо значение на думата потенциално (инвариантно) съдържа и прави възможни всички тези значения (като смислови варианти), а и не позволява смисловите връзки между различните значения да се разхлабят дотолкова, че да се разкъсат“ (Касабов 2013: 237). Обсъждат се две хипотези за етимологично обяснение. При първата, която е подсказана от Махек, праслав. **prāskāti* (> бълг. *п̀ра̀скам*) се свързва с праслав. **pr̥rāti*, **perq* (< ие. **per-* 'удрям'), като се изхожда и от наблюдение на Варбот, че често в основата на определяните като звукоподражателни глаголи стои пълнозначен корен. Работната хипотеза е, че първичното значение 'удрям' би могло да бъде основа и източник за всяко от изброените вторични значения. Тъй като обаче тази хипотеза не издържа от формална гледна точка (праславянските съответствия не позволяват да бъде възстановен изходна праформа с *o*-степен на коренната гласна, а възстановяването на индоевропейски вариант на

корена **prā-sk-* е възпрепятствано от липсата на други индоевропейски съответствия), се допуска и втора хипотеза. Спред нея в основата на праслав. **prāskāti* би могъл да е залегнал древен (балтославянски) звукоподражателен корен (по Славски), който се съотнася с „някаква типична ситуация“ (по Вежбицка), предполагаща реконструиране на конкретното първично значение 'удрям силно, с шум'. Изтъква се обаче, че предполагаганата звукоподражателност при редица думи не трябва да изключва опитите да се търсят етимологични връзки с древни форми и значения, както и по-конкретни и ясни ономазиологични мотиви.

Въз основа на възстановеното изходно значение на праслав. **prāskāti* 'удрям силно, с шум' се прави компонентен анализ на българското *прàскам*, за чиято семантична структура смятаме, че се покрива до голяма степен със семантичната структура на изходния праславянски глагол. Изхождаме и от това, че *прàскам* се съотнася с голяма група глаголи с подобен фонетичен облик, в които ясно може да се открие елементът *-ск-*, включително и като словообразователен формант (според Славски вторично сегментиран от първични звукоподражателни корени, а според редица други индоевропейци като В. Иванов и Семерени древен индоевропейски словообразователния формант). Тези глаголи съдържат признаци за интензивност на действието, каквито могат да бъдат открити и в *прàскам* – 'удрям силно, с шум'. Комбинацията от тези признаци разглеждаме като неразчленимо единство, оформящо изходното значение на глагола. Към тях се добавя и признакът за цел / резултат от действието '(обикновено) счупвам', който обаче, въз основа на по-голяма част от тълкуванията на славянските съответствия, може да бъде определен и като факултативен. Поради това по-нататък в изложението се акцентира върху вторичните значения, базирани на семантичните признаци 'удрям', 'силно' и 'с шум'.

Втората стъпка от анализа представлява опит за **семантико-мотивационна реконструкция**, разкриващата логическите връзки, на които се базират семантико-деривационните отношения между всеки две значения в рамките на гнездото. Хипотезите за ономасиологичната мотивация и съответно за регулярността на установените семантични преходи са верифицирани чрез примери за аналогичен развой при други, несродни думи. Вторично възникналите значения в етимологичното гнездо на глагола *прàскам* се систематизират, като при това се изграждат и хипотези за мотивацията за възникването на всяко от вторичните значения, които се аргументират чрез различни прояви на семантичен паралелизъм. В хода на изследването се установява регулярността на следните семантични преходи: *'удрям силно, шумно и обикн. счувам (нещо)' → 'удрям силно'*; *'със сила (с удар) върша някаква работа (отделям, смилам, смачквам и под.)' → 'удрям силно'*; *'удрям силно' → 'със силен удар извършвам някакво конкретно действие'*; *'удрям силно' → 'тъпча, натъпквам'*; *('удрям силно' →) 'тъпча, натъпквам' → 'ям (пия) много'*; *'удрям силно с шум (и обикновено счувам нещо)' → 'издавам шум, звук (докато / когато счувам нещо)'*; *'удрям силно с шум' → 'издавам шум, докато извършвам друго действие'*; *'удрям силно с шум' → 'издавам силен шум, като удрям' → 'говоря бързо'*; *('удрям силно с шум') → 'шумя, издавам звук (като удрям или като върша нещо друго)' → 'говоря празни приказки / глупости'*.

4. В Трета глава е представен семантичният развой при различни по произход български глаголи, чиито засвидетелствани днес значения попадат в едно и също лексико-семантично поле. Разгледани се три основни лексико-семантични полета – 'удрям', 'ям' и 'говоря', които са широко представени сред диалектната глаголна лексика, включена в БЕР. При лексико-семантичното поле 'говоря' са обособени и подгрупи, представящи различни видове глаголи за

говорене, включително експресивни, които съдържат и допълнителни признаци (глаголи със значение 'говоря много и за незначителни неща', 'говоря неразбрано и неясно', 'говоря на висок глас', 'карам се', 'обиждам' и др.). Отправна точка за избора на тези полета са някои от засвидетелстваните преходи в предходните две глави.

При разглеждането на засвидетелстваните в тези полета глаголи се изхожда от тяхното лексикографско представяне в БЕР, като в редица случаи се правят уточнения относно семантичния аспект на анализа на тези глаголи, включително и на тяхното представяне в речника в рамките на едно или на различни омонимни речникови статии. Правят се и някои уточнения и прецизиране на самото етимологично тълкуване на тези глаголи, включително по отношение на именно-глаголното или глаголно-именното словообразуване, което често пъти е дискуссионно и се представя по различен начин в речника (например при *лю̀скам*, *лю̀щя*, *лу̀скам*, *лу̀щя*, *лу̀згам*; *у̀дриям*, коментирано при *дѐра̀*, *млѐ̀скам*; *ла̀пам* и др.).

В края на тази глава са представени няколко етимологични етюда, посветени на глаголите *ла̀пардо̀свам*, *ка̀звам*, *ва̀дя* и *оба̀ждам (се)*, както и на възможния домашен произход на думите *ва̀джия* и *ва̀джийски*, последните етимологизувани досега като заемки от различни езици. Глаголите *ка̀звам* и *ва̀дя* и *оба̀ждам (се)* са разгледани самостоятелно по-подробно от гледна точка на техния семантичен развой. За глагола *ла̀пардо̀свам* се предлага цялостно етимологично тълкуване, като нов опит за обяснение чрез семантични паралели. Предлага се нова хипотеза за произхода на думите *ва̀джия* и *ва̀джийски*, които са изключително трудни за етимологизуване, като се свързват с глагола за говорене *ва̀дя*. Тези разработки илюстрират една от основните тези на настоящото изследване, а именно, че семантичният аспект на етимологичния анализ трябва да заема съществена част от цялостното етимологично тълкуване.

5. Въз основа на семантичния анализ на разгледаните глаголи в трите глави бяха установени семантични преходи, които могат да бъдат определени като регулярни в българския език, а и в по-общ типологичен план. Регулярността на наблюдаваните семантични преходи потвърждава изказаните тези за съществуването на диахронна семантична типология, която трябва да бъде изследвана както с оглед на общата семантична типология, така и с оглед на семантичния аспект на етимологичния анализ при етимологичните изследвания. Установяването на диахронни тенденции и закономерности в семантичния развой на лексиката и тяхното отчитане в етимологичното проучване би допринесло за по-убедително тълкуване на произхода на думите, особено на тези, които нямат единна етимология. Систематизирането на резултатите от подобни диахронни семантични изследвания би допринесло за усъвършенстване и на етимологичната практика, особено при решаване на въпроса с омонимите в лексикографски аспект. По-конкретно смятаме, че установените в рамките на изследването семантични преходи, макар и в ограничен фрагмент от речниковия състав, биха допринесли за оптимизиране на работата върху „Българския етимологичен речник“, който обхваща огромно количество диалектен материал, чието лексикографско организиране на гнездови принцип създава трудности.

Диахронният аспект на семантичния анализ може да помогне и при синхронното тълкуване на многозначни глаголи по отношение на посоката на семантична деривация, какъвто е случаят например с *перà* разг., чието значение 'бия, удрям, пердаша' в РБЕ е определено като преносно, а всъщност от диахронна гледна точка то се явява първично.

6. Установените в хода на изследването семантични преходи, подкрепени с всички издирени семантични паралели, са систематизирани в *Каталог на семантични преходи*, съставянето на който е и една от нашите конкретни цели. Той включва около 40

установени семантични прехода и има отворен характер. Би могъл постепенно да се допълва и разширява въз основа на допълнителен лексикален материал, за да бъде ползван като справочник на възможните семантико-деривационни процеси в диахронен план при практическата работа върху „Българския етимологичен речник“.

IV. ПРИЛОЖЕНИЕ

КАТАЛОГ НА СЕМАНТИЧНИТЕ ПРЕХОДИ, УСТАНОВЕНИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО

В това приложение са систематизирани установените въз основа на изследвания лексикален материал семантични приходи при различни глаголи. Всеки отделен семантичен преход е илюстриран с примери. В някои случаи са привлечени и примери от други езици, при които е настъпила съответната семантична промяна.

1. 'Удрям, бия' → ('удрям, бия, за да свърши някаква работа') → 'почиствам, пера (дрехи)'

(**per*-³ 'удрям') → *perà* 'бия, удрям, пердаша' → 'бухам бельо' ('с удряне почиствам') → *perà* 'очиствам, отстранявам кал, мръсотия и под. от тъкан, плат, дреха и др. с вода и обикн. със сапун, специален препарат и др.' (83);

бухам, бухна разг. 'изведнъж или веднъж удрям или блъскам силно някого или нещо' (РБЕ) → *бухам* 'удрям нещо (по нещо) силно с тупалка, бухалка и под., като произвеждам глух, тътнещ звук, обикн. за да свърши някаква работа (да отстраня прах от дрехи, постелки и пр., да изроня плод и пр.)' → *бухам* 'удрям силно с бухалка пране, за да се изпере' (РБЕ) (84);

тупам 'разг. 'бия, наказвам с бой' → *тупам* удрям нещо меко (дрехи, завивки), за да отстраня праха; *пухам*, *тупам* 'пера на тепавица' (Долно Райково, Смолянско; Горна и Долна Василица, Ихтиманско), в съчет. *тупам платното* 'пера, като бия платното'

(Стойките, Девинско), *ту̀па* '(за тепавица) пере' (Суходол, Софийско) (84);

праслав. **plākāti* 'удрям (се в гърдите)' → *пл̀кна* 'мия нещо (някакъв съд, част от тялото), като го обливам леко само с чиста вода без сапун; обливам; потапям в чиста вода дрехи, пране, за да отмия от тях сапуна или перилния препарат; (за вода) леко обливам, заливам брега на воден басейн; мия' (РБЕ) (85).

2. 'Удрям, бия силно' → 'работя усилено'

пер̀астим неодобр. 'бия' (Доброславци, Софийско) → *з̀пераста* 'почна усилено да върша нещо' (Ботевград) (86);

бл̀скам остар. и диал. 'бия, удрям жестоко, б̀хтя' (РБЕ) → *бл̀скам, бл̀скам се* 'работя без отдих, пряко силите си, трепя се, б̀хтя се' (РБЕ), *б̀скам се* 'работя усилено' (СЗ) (86);

лу̀нам разг. 'бия, някого, тупам' → *лу̀нам* 'работя много' (Дебърско и другаде), 'работя безрезултатно' (Костурско и другаде) (под *лу̀нам*², БЕР 3: 516) (86);

мл̀тя разг. 'удрям силно нещо или някого, бия' → *мл̀тим съ* 'бл̀скам се, трудя се безсмислено' (Ново село, Видинско) (87);

м̀хам диал. 'удрям, бия, налагам някого или нещо или движа нещо във въздуха като закана, че ще ударя някого или нещо' (РБЕ) → *м̀хам* прен. и жарг. 'работя тежък, физически труд, бухам, бл̀скам' (РБЕ) (87);

б̀хтя разг. 'удрям някого с всички сили, за да му причиня голяма физическа болка, бия' (РБЕ) → *б̀хтя* 'удрям върху или по нещо с всички сили, обикн. за да свърша някаква работа' (РБЕ) →

бъхтя 'върша тежка физическа работа, трудя се пряко сили, бъхтя се, блъскам се' (РБЕ), *бъхтя се* 'мъча се, трудя се пряко сили, трепя се, блъскам се, бъхтя' (РБЕ) (87).

3. 'Удрям, бия' → 'карам се'

перастим неодобр. 'бия' (Доброславци, Софийско) → *перастим* 'карам се на някого' (Софийско), *перестим* 'хокам някого' (Царибродско) (88);

дера прен. и разг. 'нанасям силен, жесток побой на някого, бъхтя' (РБЕ) → *дера* прен. и разг. 'строго мъмря, хокам някого, карам се на някого' (РБЕ) (88);

дера 'нанасям силен, жесток побой на някого, бъхтя' → *дърля се*¹³¹ разг. неодобр. 'карам се с някого, заяждам се' (РБЕ), 'карам се' (Разград), 'отговарям сопнато' (Еленско) (88);

побивам 'побийвам, понабивам, потупвам, понатупвам', остар. 'набивам; побеждавам, отблъсквам някого във война, сражение и под.' → *напобивам, напобия* 'обиждам, карам се, нападам с обидни думи' (Странджа), 'упреквам, натяквам' (Ахтопол; Малко Търново; Панчарево, Бургаско) (88);

праслав. **perti*, **ryrja* → стб. прѣтн, пьрѣтн, пьрѣ 'противя се, възразявам, споря', стб. пьра 'възражение; разпра, спор, раздор, свада; съдебно дело' → *разпра* 'спор, караница, свада' (89);

¹³¹ Произв. от корена в *дера* с нулева степен на коренната гласна (БЕР 1: 463).

англ. *contend* 'боря се, сражавам се' → англ. *contend* 'споря' (90);

англ. *jar* 'удрям се, блъскам се, сблъсквам се' → англ. *jar* 'споря, дърля се, карам се' (90).

4. ('Удрям, бия') → 'ударен' → 'побъркан, луд (по-рядко и 'удрям (се)' → 'побърквам (се)')

пёркам 'удрям някого или нещо рязко, отсечено, первам' (РБЕ) → *пёрко* 'глуповат, смахнат, вятърничав човек, откачалка' (РБЕ), 'ненормален човек' (Доброславци, Софийско; Тръстеник, Плевенско; Стръмен, Беленско) (91);

(*удàря*, св. в. от *удрям* 'нанасям удар веднъж или няколко пъти по веднъж; докосвам, допирам с удар нещо о друго; блъсвам', РБЕ) → *удàрен* мин. страд. прич. от *удàря* → *удàрен* прил. прен. и разг. 'ненормален, смахнат, налудничав' (РБЕ) (91);

блъскам диал. 'бия, удрям жестоко, бяхтя', '(за вятър, дъжд, вода и др.) удрям силно някого, нещо; (обикн. с предл. о или в) удрям силно нещо в друго нещо, чукам, бия; свиря, като удрям тъпан и под.' → *блъснат* разг. 'смахнат, налудничав, пернат' (РБЕ) (91);

мàхам диал. 'удрям, бия, налагам някого или нещо или движа нещо във въздуха като закана, че ще ударя някого или нещо' (РБЕ), *мàам* диал. 'бия', *намàам* 'набия' (Троян), *омàхам* диал. 'набивам някого', *омаам* диал., *омаувам* 'набивам някого' (Софийско) → *смàхвам се*, *смàхна се* 'ставам луд' (РБЕ), *смàхнат* 'налудничав, побъркан' (РБЕ), *смàанат* също (Страхилово, Свищовско), *смàхнатèц* също (Банско) (91);

мла̀тя разг. 'удрям силно нещо или някого, бия' → *замла̀туем се* 'халосвам се, правя се на „ударен“' (Кюстендилско) (91);

халòсам, халòсвам 'удрям, блъскам силно някого' (РБЕ) → *халòсан* 'смахнат, ударен' (РБЕ) (92);

бу̀там 'напирам, наблягам със сила върху нещо или някого, като го правя да се движи, мести; тикам, блъскам', диал. 'бия мляко, за да се получи масло' (РБЕ) → *бутнѝ-храст, бутнѝ-габър* 'смахнат' (Разград) (92).

5. 'Удрям (силно), бия' → 'убивам'

пѐркам 'удрям някого или нещо рязко, отсечено, первам' (РБЕ) → *пѐркам* 'убивам' (Кобилино, Ивайловградско) (92);

бѝя 'нанасям удари на човек или животно с цел да причиня болка; удрям, блъскам нещо, някого или върху, по нещо' (РБЕ) → *бѝя* остар. и диал. 'убивам, погубвам', разг. 'убивам с огнестрелно оръжие, обикн. дивеч при лов' (РБЕ) (93);

побѝвам 'побийвам, понабивам, потупвам, понатупвам', остар. 'набивам' (РБЕ) → *побѝвам* остар. 'убивам, погубвам' (РБЕ) (93);

у̀дрям 'нанасям удар веднъж или няколко пъти по веднъж; докосвам, допирам с удар нещо о друго, блъсвам' (РБЕ) → *у̀дрям* нар. 'улучвам, убивам' (РБЕ), *удрѝвам* 'удрям; убивам' (Родопите) (93);

тѐнам разг. 'бия, бѣхтя', 'бия, удрям' (Връбница, Софийско; Долноварданско; Дебърско), 'бия' (Кюстендилско) → *тѐнам* диал. 'бия, удрям, убивам' (Геров), 'бия, бѣхтя, убивам' (Самоков), *тѐнум* 'бия; убивам' (Кукуш) (93);

окршам таен майсторски говор 'удрям' → *окршам* таен майсторски говор убивам' (Шлегово, Кратовско) (93–94);

6. 'Удрям' → 'хвърлям'

пѐркам 'удрям някого или нещо рязко, отсечено' → *пѐрна* 'хвърля' (Говедарци, Софийско) (94);

пер̀астим неодобр. 'бия' (Доброславци, Софийско) → *запер̀естувам* 'захвърлям небрежно' (Самоков) (94);

бу̀хам разг. 'удрям нещо (по нещо) силно с тупалка, бухалка и под., като произвеждам глух, тътнеш звук, обикн. за да свърша някаква работа (да отстраня прах от дрехи, постелки и пр., да изроня плод и пр.)' (РБЕ) → *бу̀хам* разг. 'хвърлям със сила нещо някъде' (РБЕ) (94);

бу̀хам се разг. 'удрям се, блъскам се със сила в нещо, като произвеждам глух, тътнеш шум' → *бу̀хам се* 'хвърлям се или падам със сила някъде' (РБЕ) (94);

плѐця остар. и диал. 'кова, удрям' (РБЕ), диал. 'удрям с плясък' → *плѐця* диал. 'удрям нещо да отхвъркне' (94);

фу̀кам, фу̀кна 'удрям' (Геров), *фу̀кум* 'удрям с нещо' (Кукуш) → *фу̀кам, фу̀кна* 'хвърлям' (Банско, Разложко, Геров), *фу̀кум* 'захвърлям нещо, хвърлям' (Кукуш), *фу̀кнувам* 'хвърлям нещо с яд'

(*пля̀скам* 'удрям с ръка' →) *плѐскам* диал. 'удрям нещо да отхвъркне', *отплѐскам* 'с пляскане правя нещо да отиде, да отхвърчи настрана; насочвам на друго място, отклонявам' → *отплѐсвам* разг.'отхвърлям нещо или някого настрана' (РБЕ), *отплѐскам* 'с пляскане правя нещо да отиде, да отхвърчи настрана'; (*плѐсканица* 'вид хвърляне на джобно ножче при игра с такова ножче', Банат);

пол. диал. *praskać* 'шибам, удрям силно' → пол. диал. *praskać* 'хвърлям' (94);

срхр. *фѹрати, фѹрām* 'бия' → срхр. *фѹрати* 'хвърлям' (94).

ие. **plak-* 'удрям' → англ. *fling* 'хвърлям, захвърлям, мятам, запращам' (94–95).

ие. **per-* 'удрям' → праслав. **prāti, *perq* (> *perà* 'бия, удрям, пердаша') → праслав. диал. (южнослав.) **partiti, *partja*, итератив **partjāti, *partjājā* → *прàщам* диал. 'хвърлям', *запрàщам* 'хвърлям със сила нещо надалеч; захвърлям, запрашвам' (РБЕ) (97).

7. 'Удрям' → '(с удар) махам, отстранявам, премествам нещо от мястото му'

пèркам 'удрям някого или нещо рязко, отсечено, первам' → *пèркам* 'махам нещо' (Любимец, Хасковско) (94);

блѣскам 'удрям силно нещо в друго нещо, чукам, бия' (РБЕ) → *блѣскам* 'бутам, натискам силно с тласък или удар някого или нещо, за да се придвижи или да падне' (РБЕ) (97);

пля̀скам 'удрям някого, нещо с длан, при което обикн. се чува плясък, плескам' (РБЕ) → *отплѣскам* 'насочвам на друго място, отклонявам', *отплѣсвам* 'насочвам към друго място (поглед, мисъл и под.)' (РБЕ), *отплѣсвам се, отплѣсна се* 'отклонявам се от първоначалната посока на движение, отивам встрани' (РБЕ) (97).

8. 'Хвърлям' → 'пращам (нещо, някого) някъде, на друго място'

(**per-* 'удрям' →) *пращам* диал. 'хвърлям', *запращам* 'хвърлям със сила нещо надалеч; захвърлям, запрашвам' (РБЕ) → *пращам*, *прътя* 'насочвам съзнателно, целенасочено нещо в някаква посока, към някого или към нещо, отправям, изпращам, запрашвам' (101);

англ. *send* 'запрашвам, хвърлям, мятам' → англ. *send* 'пращам, изпращам (нещо към някого, някого към нещо)' (101);

англ. *relegate* 'изхвърлям, захвърлям' → англ. *relegate* '(из)пращам; отправям, препращам (към друг човек, друга инстанция); заточавам' (101).

9. 'Хвърлям се' → 'затичвам се, втурвам се'

хвърлям 'със замах отправям в някаква посока нещо, което съм държал в ръка, мятам', прен. 'тласкам някого или нещо стремително някъде' → *хвърлям се* 'спускам се с устрем в някаква посока, към нещо; устремявам се' (РБЕ) (101);

кидам, *кидна* 'хвърлям' (ЮЗ) → *кйдна се* диал. 'спусна се', 'спусна се да се затичам' (Трънско), *киднем се* 'избягвам внезапно, почвам да тичам неочаквано' (Трънско) (101);

фукам, *фукна* 'хвърлям' (Банско, Разложко, Геров), *фукум* 'захвърлям нещо, хвърлям' (Кукуш), *фукнувам* 'хвърлям нещо с яд' → *фуквам*, *фукна* диал. 'затичвам се изведнъж, втурвам се в бяг, побягвам', *фукне се* 'избяга крадешком' (Тетевенско) (102);

фр. *lancer* 'хвърлям, мятам, изстрелвам' → фр. *se lancer* 'хвърлям се, впускам се' (102);

англ. *fling* 'хвърлям, захвърлям, мятам, пращам' → англ. *fling* 'спускам се, хукам, изскачам (от стая и пр.)' (102).

10. 'Със сила (с удар) върши някаква работа (отделям, обелвам, смилам, смачквам и под.)' → 'удрям (силно)'

грухам диал. 'чукам жито, за да му паднат люспите; чрез удряне отделям зърната на царевица от кочана им' (РБЕ) → *грухам* 'бия' (Кесарево, Горнооряховско)

мъна 'отделям влакната на лен или коноп от паздера, обикн. с удряне, чукане' (РБЕ) → *мъна* прен. 'бия, удрям' (Троян; Еленско; Страхилово, Свищовско), *мёнам* 'бия, удрям' (Хвойна, Павелско, Асеновградско);

люскам 'лющя, беля зърна от шушулките' (Доброславци, Софийско) → *люскам* 'удрям' (Доброславци, Софийско; Кръвеник, Севлиево; Чепино);

лющя 'махам люспа, обвивка, кора, мазилка и под. от нещо, беля, люпя' (РБЕ) → *лющя* диал. 'удрям някого или нещо' (РБЕ), 'удрям' (Макоцево, Софийско), *люща* таен зидарски говор 'удрям, бия, чукам' (Смолско, Пирдопско), *залюща* 'удрям силно плесница' (Смолско, Пирдопско), *олюща* таен зидарски говор 'набия' (Смолско, Пирдопско);

лущя, луща, луцим диал. 'лющя', *лущам* 'лющя' (ЮЗ), *лущём* 'лющя' (Смолянско), *отлущвам* 'обелвам орех' и др. → *лущя* таен зидарски говор 'бия' (Ковачевица, Гоцеделчевско), таен дръндарски говор 'удрям бързо' (Илинден, Гоцеделчевско);

излѹсквам 'излющвам' → *лѹсна* 'блѣсна' и *лѹскам* 'блѣскам, изтезвам', както и чрез диалектните девербативи *лѹсканик*, *лѹсник* 'плесница' (Буново, Пирдопско);

лѹзгам 'беля, лющя'¹³² → (*лѹзгам* *'удрям, за да олющя') → *лѹзгам* диал. 'бия, удрям', *лѹзгам (са)* 'удрям (се)' (Радовене, Врачанско), *лѹзнем* таен ученически говор 'бия, удрям' (София), 'удрям силно' (Доброславци, Софийско; Говедарци, Самоковско), 'удрям по главата' (Радуил, Самоковско), *лѹдзнем* 'удрям' (Трън; Станьовци, Брезнишко), *лѹдзнем се* 'удрям се по главата с твърд предмет' (Брезнишко);

лѹнзим 'одирам кожа' (Комщица, Годечко) → *лѹнзим* 'бия' (Комщица, Годечко)¹³³;

лѹня, *лѹпа*, *лѹним* диал. 'лющя, беля', *лѹня* диал. 'люпя' (РБЕ), *залѹня*, *залѹнвам* (и *залѹнвам*, *залѹням*) диал. 'започвам да лющя', *излѹня*, *излѹнвам* (и *излѹням*) диал. 'излющвам, обелвам', *излѹня се*, *излѹнвам се* (и *излѹням се*) диал. 'излющвам се; пада ми кожата, черупката; падат ми люспите' и др. → *лѹня* диал. 'удрям, бия', *лѹним* 'бия' (Говедарци, Самоковско), *налѹня*, *налѹнвам* диал. 'набивам'.

олѹнвам диал. 'олюпвам, олющвам' (РБЕ), *налѹнвам* диал. 'налюпвам' → *лѹпам* разг. 'бия някого, тупам; (за сърце) бия, пулсирам, тупам' (РБЕ), 'бия, удрям' (Радовене, Врачанско), *лѹнвам*, *лѹнна* диал. 'удрям веднѣж или няколко пъти по веднѣж', *лѹпкам*, *лѹнна*, *лѹпнувам* диал. 'бия, удрям', *налѹпам* диал. 'набивам', *налѹпкам* диал. 'набия', *олѹпам*, *олѹнвам* диал. 'наудрям, удрям някого' (Ново село, Видинско);

¹³² Значението 'беля, лющя' на праслав. **luzgāti* (> *лѹзгам*) се възстановява в БЕР 3: 492, под *лѹзгам*¹.

¹³³ Диалектният глагол *лѹнзим* е образуван с вторично -н- в съчетанието -*дзн-* (БЕР 3: 513).

жуля 'трия, претривам, обикн. кожа' (РБЕ), 'трия (силно), дера, одирам; обелвам' (Чешнегирово, Пловдивско), *ожульвам* 'трия, претривам, обелвам с жулене обикн. кожа, жуля, охлузвам' (РБЕ) → *жуля* 'търкам, трия, обикн. за да изчистя нещо' (РБЕ) → *жуля* 'удрям с камшик, пръчка и под., с който оставям следа по кожата, шибам' (РБЕ), *жуля* 'удрям някого с тънка пръчка' (Славейно, Смолянско; Петково, Давидково, Ардинско), *ожульвам* прен. разг. 'удрям, бия, жуля' (РБЕ);

дърмоня диал. 'пресявам нещо с дърмон' → *дърмоня* 'нанасям бой, бия' (Горнооряховско)

дера 'отделям, свличам кожата, обикн. на заклано животно', разг. 'с рязко, силно дърпане правя на части (платно, хартия и под.), късам, разкъсвам' (РБЕ) → *дера* прен. разг. 'нанасям силен, жесток побой на някого, бяхтя' (РБЕ);

дера се разг. '(за платно, хартия и под.) ставам на късове, на части, обикн. при рязко, силно дърпане' (РБЕ) → *дера се* диал. 'бия се' (РБЕ);

клѐня 'изтънявам острието на сечиво, ръбовете на воденичен камък и под. с чукане, коване' (РБЕ) → *клѐня* 'размахвам се и се удрям; (за животно) размахвам и удрям равномерно, обикн. дълги и увиснали уши' (РБЕ);

11. 'Удрям силно (шумно)' → 'със силен удар извършвам определено (конкретно) действие'

а) 'затварям врата'

прàскам 'удрям силно, шумно и обикн. счувам (нещо)' → *прàскам* 'удрям силно (шумно)' → *прàскам* 'затръшвам врата' (Джурково, Асеновградско), в израз *праска вратана* 'затръшва вратата' (Ситово, Пловдивско);

тръщам диал. 'бия, набивам, натупвам' (Геров) → *тръшкам* 'затварям със сила, с удар' (РБЕ), *затръшвам* 'затварям силно с блъскане, с тръшкане (обикн. врата)' (РБЕ); (*тръщам* > **тръщвам*, **тръщна* > *тръшвам*, *тръшкам*, вж. БЕР 8: 338);

лупам разг. 'бия някого, тупам' (РБЕ), 'бия, удрям' (Радовене, Врачанско) → *лупам* 'хлопам, блъскам врата' (Банско)

чеш. *prásknouti* 'шибна, ударя силно' → чеш. *prásknouti* 'шумно затворя, затръшна (врата);

б) '(за овни) бият се с глави'

прàскам 'удрям силно, шумно и обикн. счувам (нещо)' → *прàскам* 'удрям силно (шумно)' → *прàскам са* '(за овни) кюскат се, бият се с глави' (Дряново, Ждробово, Ахряне, Смолянско; Триград, Девинско);

кюскам разг. 'удрям, блъскам, чукам' → *кюскам* '(за дребен рогат добитък) удрям си главата в главата на друг' (Смолянско; Павелско, Хвойна, Асеновградско; Средногорци, Маданско).

12. 'Удря́м (си́лно)' → 'тъпча, натъпквам'

пра̀скам 'удря́м си́лно, шумно и обикн. счупвам (нещо), фраскам' (РБЕ) → *напра̀сквам* 'натъпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, наджасвам';

джа̀скам разг. 'грубо и си́лно удря́м, блъскам, джасам' (РБЕ) → *наджа̀сквам* 'натъпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, надумквам, напрасквам' (РБЕ);

би́я 'удря́м, блъскам нещо, някого или върху, по нещо' (РБЕ) → *наби́вам* 'с удари вкарвам остър предмет (гвоздей, клечки и под.) дълбоко навътре в нещо, зачуквам, забивам' (РБЕ); срв. и причастието *наби́т* 'който е много пълен; натъпкан, претъпкан' (РБЕ);

чу́кам 'удря́м с чук' → *начу́квам* 'вкарвам нещо (пирон, клин и под.) някъде с чук, чукане, зачуквам, набивам, забивам' (РБЕ);

фра̀скам разг. 'удря́м, шибам' (РБЕ), *нафра̀сквам* разг. 'набивам, натупвам, набухвам, наблъсквам, нашибвам' (РБЕ) → *нафра̀сквам* 'напълвам, натъпквам, наблъсквам' (РБЕ)

блъ̀скам 'бия, удря́м жестоко, бъхтя' (РБЕ) → *блъ̀скам* 'натъпквам нещо в голямо количество или голям брой неща някъде' (РБЕ), *наблъ̀сквам* 'вкарвам с блъскане, натиск някого, нещо, някъде, натиквам, набутвам' (РБЕ).

ие. **(s)teu-p-* 'удря́м, блъскам' → *тъпча* 'пъхам, бутам нещо да влезе, да се събере някъде', *тъптя* 'тъпча';

ие. **(s)teu-k-* 'удря́м, блъскам' > стб. тѣкнѣти, тѣкнѣ, тѣкнѣши 'бутна, блъсна' (Супр., Стб. речник 2, 986), стб. тѣкати, тѣкѣ, тѣчѣши

’бутам, блъскам, ритам’ (Супр. Стб. речник 2, 986), ’бия’ (Супр., цит. по БЕР 8: 496), пол. *tknąć, tknę* ’ударя (с ръка, оръжие, пръчка) → *тѝкам* ’тикам, пѝхам’ (Сухо, Висока, Солунско), *тѝкнувам* ’втѝквам, вѝвирам; тикам, пѝхам’ (Чепино, кв. на Велинград; Сухо, Висока, Солунско), стб. *натѝкатн, натѝкѝ, натѝчешн* ’наблъскам, набутам, натѝпча, напѝлня догоре’ (Зогр., Мар.); срв. и рус. диал. *ткать* ’пѝхам, вѝвирам, втѝквам’, чеш. *tkáti, tkám*, остар. *tka* ’пѝлня, тѝпча, пѝхам, мушвам, вѝвирам’;

ие. **bhāu¹-* : **bhū-* ’удрям, блъскам’ → *бѝтам* разг. ’турям, слагам набързо, обикн. небрежно нещо някъде, в нещо, пѝхам, завирам’ (РБЕ), разг. ’вкарвам, втиквам нещо или някого с бутане някъде, натиквам, наблъсквам; вкарвам нещо, някого или много неща, хора в малко, тясно помещение, пространство, натиквам, наблъсквам, натѝпквам, навирам’ (РБЕ);

чеш. *tlouci, tluki* ’бия, удрям, туптя; чукам’ → чеш. *tlouci, tluki* ’вбивам, вкарвам, пѝхвам’;

англ. *ram* ’удрям (се) силно, блъскам (се), бия, бѝхтя’ → *ram* ’забивам, набивам, начуквам; тѝпча, натѝпквам’ (и прен. ’набивам, натѝпквам’ в израза *to ram home to somebody* ’натѝпквам в главата на някого’).

13. ’Удрям силно’ → ’тѝпча, натѝпквам’ → ’ям (пия) много’

прѝскам ’удрям силно’ → *напрѝскам* ’натѝпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, наджасвам’ → *напрѝскам се, напрѝсквам се* ’нахранвам се добре, натѝпквам се много’ (БЕР 5: 602), *напрѝскал се* ’напил се’ (Банско);

бѝя 'удрям, блъскам нещо, някого или върху, по нещо' → *набѝвам* 'с удари вкарвам остър предмет (гвоздей, клечки и под.) дълбоко навътре в нещо, зачуквам, забивам; с удари или натиск правя нещо да се намести, да се уплътни и под.', диал. 'навлизам навътре някъде, в гора, планина, труднопроходимо място, забивам' (РБЕ) → *набѝвам* разг. 'ям много и лакомо' (РБЕ);

джѝскам разг. 'грубо и силно удрям, блъскам' (РБЕ) → *наджѝскам* 'натъпквам, наблъсквам, набумквам, набухвам, надумквам, напрасквам' (РБЕ) → *наджѝскам се* грубо 'поглъщам нещо (обикн. ям, пия) много, в голямо количество, до пресищане, натъпквам се, наблъсквам се, набумквам се, надънвам се, надумквам се, напрасквам се' (РБЕ);

мѝхам диал. 'удрям, бия, налагам някого или нещо или движа нещо във въздуха като закана, че ще ударя някого или нещо' (РБЕ), *мѝам* диал. 'бия', *намѝам* 'набия' (Троян), *омѝхам* диал. 'набивам някого', *омаѝм* диал., *омаѝвам* 'набивам някого' (Софийско) → *намѝвам* 'напълвам' (Самоков), *намѝвѝм (се)* 'натъпквам (се); навлизам, напълвам' (Банско) → *мѝам* 'ям бързо' (Страхилово, Свищовско), *омаѝвам* 'изяждам' (Софийско; Самоков).

муѝам 'удрям с ожесточение' (Кюстендилско), 'блъскам, бия' (Тръстеник, Плевенско), *муѝам (се?)* 'удрям' (Ломско) → *муѝхам* диал. и разг. 'мушкам, бода', *муѝвам* 'мушвам, блъсвам, втъквам', *муѝам* 'мушкам' (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско; Ракитово, Велинградско), 'блъскам, ръгам' (Лешниковци, Трънско; Бериево, Севлиево; Кюстендилско), *муѝам (се?)* 'мушкам' (Софийско; Трънско; Родопите; Монтанско; Родомирско), *муѝвам се* 'скривам се, пъхвам се' → *муѝам* 'лапам, ям лакомо' (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско);

ту̀нам 'удрям нещо меко (дрехи, завивки), за да отстраня праха' (РБЕ), разг. 'бия, наказвам с бой' (РБЕ) → *туптѝ* 3 л. ед. ч. сег. вр. 'тъпче' (Горна и Долна Василица, Ихтиманско), [*ту̀наци* 'приспособление за набиване вътъка на килим' (Пирот)] → *ту̀нам* диал. разг. 'ям много', *нату̀нам се*, *нату̀пвам се* разг. 'наяждам се до насита, ям прекомерно'¹³⁴.

14. 'Удрям силно с шум' → 'издавам шум, звук'

пра̀скам 'удрям силно, шумно и обикн. счупвам (нещо)' → *пра̀скам* само 3 л. 'издавам силен шум, обикн. при чупене, счупване' (РБЕ);

тря̀скам 'блъскам, удрям нещо със сила, при което се чува трясък' (РБЕ) → *тря̀скам* 'произвеждам силен шум, трясък' (РБЕ);

бу̀хтя диал. 'удрям силно нещо, като произвеждам тъп, тътнеш шум; бяхтя' (РБЕ) → *бухтя̀* разг. 'издавам глухи, тътнешни звукове, глух, тътнеш шум, буботя, буча, бушувам' (РБЕ)

блѐскам 'удрям силно нещо в друго нещо, чукам, бия' (РБЕ) → *блѐскам* 'удрям нещо (камбана, барабан и под.), за да произведа звън, звук, бия' (РБЕ) → *блѐскам* '(за тъпан, камбана и др.) издавам отмерен звук чрез равномерни удари, бия' (РБЕ).

¹³⁴ При тези глаголи може да се допусне обаче и преходът 'мачкам, смачквам' → 'ям' (вж. подточка *к*), което е по-малко вероятно, тъй като предполагаемата първа степен от развоя в рамките на гнездото е представена единствено чрез значението на *ту̀пан* 'кълцан, смачкан' (Горна и Долна Василица, Ихтиманско).

15. 'Удрям силно с шум' → 'издавам шум, докато извършвам друго действие'

п̀раскам 'удрям силно, шумно и обикн. счупвам (нещо)' → *п̀раскам* само 3 л. 'издавам силен шум, обикн. при горене, при което нещо се разпуква, разцепва; пращя' (РБЕ);

праслав. **prāskāti*, **prāskājq* (> *п̀раскам* 'удрям силно, шумно и обикн. счупвам нещо') → праслав. **prāščāti*, **prāščq* / **prāščiti*, **prāščq* > *пращя̀* 'издавам къси, резки, обикн. високи звукове при горене' (РБЕ); (за нещо, което се пържи) издавам лек и продължителен, остър, съскащ звук, предизвикан от изпаряване на вода в нагорещена мазнина, цвъртя, съскам' (РБЕ); '(за радио, телефон и под. електрически уреди) постоянно или с прекъсване издавам, произвеждам рязък, дразнеш, нестроен шум по време на работа' (РБЕ); рядко '(за бич, камшик, знаме, платна и под.) издавам къси, резки звукове при размахване или при духане от силен вятър, плющя';

бл̀скам 'удрям силно нещо в друго нещо, чукам, бия' (РБЕ) → *бл̀скам* 'свиря, като удрям тъпан и под.' (РБЕ),

тр̀аскам 'бл̀скам, удрям нещо със сила, при което се чува трясък', *тр̀ескам* 'бл̀скам с шум, силно' (Самоков) → *тр̀аскам* 'тр̀скам' (Кривня, Провадийско), *тр̀аскам се* 'пукам се' (Стамболово, Великотърновско), *тр̀ескъ̀*, *тр̀еснува* 'пада гръм' (Ново село, Видинско);

тра̀кам '(за твърд предмет) издавам остри, еднообразни звукове при удар о друг твърд предмет; произвеждам отсечени еднообразни звукове, като удрям нещо твърдо о друго' (РБЕ) → *натра̀кам*, *натра̀квам* 'написвам нещо с тракане, чукане по клавиши (на пишеща машина, телеграф и пр.), обикн. бързо, набързо, начуквам' (РБЕ), разш. 'написвам' (РБЕ), 'с тракане, удряне наброявам (пари)' (РБЕ),

разт̀ра̀кам, разт̀ра̀квам 'с тракане повреждам или правя по-подвижно нещо' (БЕР 8: 174);

лу̀пам разг. 'бия някого, тупам' (РБЕ) [→ *лу̀пам* '(за предмет) издавам тъп звук, тупам' (РБЕ)] → *лу̀пам* '(за сърце) бия, пулсирам, тупам' (РБЕ), 'хлопам, блъскам врата' (Банско), *лу̀пна се* 'падна, тупна на земята', 'бухна (във вода)' (Воден);

бу̀хам 'удрям нещо (по нещо) силно с тупалка, бухалка и под., като произвеждам глух, тътнещ звук, обикн. за да свърша някаква работа (да отстраня прах от дрехи, постелки и пр., да изроня плод и пр.)' (РБЕ) → *бу̀хам* '(за огнестрелно оръжие, машина и под.) при действие, работа издавам глухи, тъпи звукове, глух, тъп шум, бухтя', разг. 'падам със сила някъде, като произвеждам глух шум, бухам се' (РБЕ).

16. [’Удрям силно с шум’] → ’издавам силен шум (като удрям или извършвам някакво друго действие)’ → ’говоря бързо’ (154)

[*пра̀скам* разг. 'удрям силно, шумно и обикн. счувам (нещо), фраскам' (РБЕ) →] *пра̀скам* само 3 л. 'издавам силен шум, обикн. при горене, при което нещо се разпуква, разцепва; пращя' (РБЕ) → 'говоря бързо и без запъване' (БЕР 5: 601), *изпра̀скам, изпра̀сквам* разг. 'изричам набързо' (БЕР 5: 602);

тракам '(за твърд предмет) издавам остри, еднообразни звукове при удар о друг твърд предмет; произвеждам отсечени еднообразни звукове, като удрям нещо твърдо о друго' (РБЕ) *разт̀ра̀кам се, разт̀ра̀квам се* 'почвам усилено да тракам' → *разт̀ра̀кам се, разт̀ра̀квам се* прен. разг. 'заговорвам, забърборвам неудържимо' (РБЕ).

17. [’Удрям силно с шум’] → ’издавам силен (продължителен) шум (докато извършвам някакво действие)’ → ’говоря празни приказки / глупости / врели-некипели’

[*п̀раскам* разг. ’удрям силно, шумно и обикн. счупвам (нещо), фраскам’ (РБЕ) →] *п̀раскам* само 3 л. ’издавам силен шум, обикн. при горене, при което нещо се разпуква, разцепва; пращя’ (РБЕ) → *п̀раскам* ’говоря врели-некипели’ (Лиляче, Врачанско);

п̀яскам ’удрям някого, нещо с длан, при което обикн. се чува плясък’ (РБЕ) → *п̀яскам* ’говоря, казвам; дрънкам, плещя, плескам, дърдоря’ (РБЕ), диал. ’плещя, говоря, без да държа сметка за думите си’ (Доброславци, Софийско);

т̀раскам ’тряскам, удрям в нещо да дрънка’ → *т̀раскам* прен. ’говоря празни приказки, дрънкам’ (БЕР 8: 188);

т̀р̀нам ’произвеждам шум, като удрям по нещо, за да извикам някого, чукам, хлопам’ (РБЕ) → *т̀р̀нам* ’говоря напразно’ (Трънско);

м̀л̀тя ’удрям силно нещо или някого, бия’ (РБЕ) → *зам̀л̀твам се* ’говоря глупости’ (Доброславци, Софийско);

т̀ра̀кам ’произвеждам отсечени еднообразни звуци, като удрям нещо твърдо о друго’ (РБЕ) → *т̀ра̀към* ’приказвам празни приказки, говоря много или глупости’ (Силистренско);

др̀нкам ’(за предмет, обикн. метален или стъклен) издавам звънливи или остри и отсечени звукове при удар, разклащане или при движение’ → *др̀нкам* разг. пренебр. ’приказвам, говоря много, и то празни приказки; дърдоря, бърборя, бръщолевя’ (РБЕ);

к̀ла̀нам ’(за камбана, клепало, клопотар) издавам звук при удряне, клепя’ (РБЕ) → *к̀ла̀нам* прен. ’говоря много, излишно и

неуместно' (РБЕ), разг. *к̀лапам* 'говоря много и неясно, бърборя' (Бобошево; Кюстендилско; ЮЗ);

к̀львам 'сека' (= 'удрям с остро сечиво, за да прорежа нещо или да направя нещо на части или на късове') (Габрово, Кръстополе, Ксантийско) → *к̀львам* 'дърдоря' (= 'говоря много за незначителни и излишни неща') (Габрово, Кръстополе, Ксантийско);

ломя̀ 'с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета; чупя, троша, разбивам' (РБЕ) → *лом̀тя* 'бърборя, бръщолевя', 'говоря глупости' (Дебърско), 'говоря лъжи и глупости' (Съчанли, Гюмюрджинско), говоря напразно' (Бобошево, Дупнишко);

пл̀ещя остар. и диал. 'кова, удрям' → *пл̀ещя* разг. пренебр. 'говоря, приказвам много и обикн. глупави, безсмислени, неверни или непристойни неща, дрънкам, дърдоря, пляскам, плескам' (РБЕ);

англ. *chatter* 'тракам, потраквам (за зъби, машина и пр.)' → англ. *chatter* 'бърбря, бръщолевя, дърдоря, дрънкам'.

18. 'Блестя, светя' → 'удрям (силно)'

блестя̀ 'излъчвам или отразявам ярка светлина, блясък; светя' → *бл̀скам* остар. и диал. 'бия, удрям жестоко; б̀хтя'; срхр. *б̀сати се* 'удрям се, бия се', *б̀снути се* 'бия се в гърдите';

св̀етя 'излъчвам, пръскам светлина' → *св̀етна го* 'удари го по главата', *излязоха му свитки (при удар по главата)*; *св̀етвам* 'светя веднъж или няколко пъти по веднъж; ставам светъл' → *св̀етвам* прен., разг. 'удрям някого силно' (*Я слушай, бъди мирен, че като ти светна един!*, РБЕ);

с̀в̀иткам 'святкам; (Кюстендилско), 'искря, светя' (Вердикал, Софийско), 'святкам, блещукам' (Трънско), *с̀в̀итка* 'святка се' (Брезнишко), *с̀в̀итка се* 'святка се' (Витановци, Пернишко), *с̀в̀итнем* 'блесна, засветя' (Бръложница, Софийско; Царибродско), *с̀в̀итка* 'светулка', диал. 'искра' (РБЕ) → *с̀в̀иткам* 'удрям силно' (Кюстендилско), 'удрям силно някого, та искри му изскачат' (Брезнишко);

ие. **leuk-* 'светя, блестя' > праслав. **ľьsknqti (se)*¹³⁵ > стчеш. *ľesknúti* 'почвам да блестя, да святкам', чеш. *ľesknouti (se)* 'лъщя, блестя, святкам'; словаш. *ľisknúť sa* 'блестя (за гладка повърхност)' → словаш. диал. *ľisknúť* 'да ударя (шамар); да шибна'.

19. 'Удрям, разбивам' → 'мълния' (= 'оръжие, инструмент за удряне, за разбиване, за поразяване')

ие. **kerh²-* 'разбивам, строшавам' → гр. *κερανός* 'мълния, светкавица';

ие. **mel-*, **mol-*, **ml-* 'удрям, сдробявам' → *м̀ълния* 'атмосферно явление, което представлява разряд на електричество между облак и земята или между два облака, съпроводено от краткотрайно ярко осветяване на небето, обикн. във вид на зигзагообразна огнена линия, светкавица'; прен. 'бърз, краткотраен блясък в очите, обикн. като израз на някакво силно чувство (гняв, възмущение и др.)' (РБЕ) (срв. *млат* 'голям железен чук', с първонач. знач. 'раздробяващ', БЕР 4: 162).

¹³⁵ Праслав. глагол **ľьsknqti (se)* е съотносим с **ľьskati* (> *ľьскам* 'излъчвам или отразявам ярка, обикновено със силен блясък, светлина; блестя, светя, лъщя, лъскам се', БЕР 3, 559-560) и с глаголната основа на *-i-* **ľьščiti (se)*, продължителна на ие. корен **leuk-* 'светя, блестя' (ЭССЯ 16, 250)

20. 'Тъпча, натъпквам' → 'ям лакомо, пия много'

тъпча 'пъхам, бутам нещо да влезе, да се събере някъде, гнета' → *тъпча* прен. 'карам някого насила да яде много', пренебр. 'ям' (Тръстеник, Плевенско; Ленково, Никополско);

натъпквам 'вкарвам нещо някъде (в някакъв съд, помещение и под.) на тясно място или в голямо количество, плътно и обикн. със сила, с натиск, напъхвам, наблъсквам, набутвам, намушквам; с натиск, със сила пълня, напълвам нещо (съд, помещение и под.) колкото може да поеме, до краен предел, догоре; наблъсквам, набумквам, набухвам' (РБЕ) → *натъпквам* разг. 'накарвам някого, правя някой да яде много, да погълне прекалено много храна или лекарства и др.' (РБЕ), *натъпквам се* 'наяждам се, нахранвам се до пресищане, надумквам се, напрасквам се, надънвам се' (РБЕ);

натл̀аскам, натл̀асквам и нар. *натл̀аскувам* 'натиквам, наблъсквам', *натл̀аскувам се* 'натиквам се' → *натл̀аскам се, натл̀асквам се* и нар. *натл̀аскувам се* прен. 'напивам се, наяждам се прекомерно, наплюсквам се' (Геров).

21. 'Пъхам, мушкам' → 'ям'

т̀икам разг. 'пъхам, мушкам нещо някъде' (РБЕ), *нат̀икам, нат̀икна, нат̀иквам* 'с тикане, грубо вкарвам нещо или някого някъде, обикн. в затворено или тясно пространство, помещение, съд и др.; напъхвам, набутвам, наблъсквам, намушквам, завирам, навирам, втиквам, въвирам' (РБЕ), нар. и *нат̀икувам, нат̀икнувам* 'вкарвам, напъхвам; натъпквам' → *нат̀икам се, нат̀икна се, нат̀иквам се* и нар.

и *натѝкувам се, натѝкнувам се* 'напивам се, натрясквам се' (БЕР 8, 31-32);

горлуж. *тука́с, тукам* 'пъхам, мушвам, въвирам, вкарвам' → *тука́с, тукам* 'пълня' → *тука́с, тукам* 'бързо ям';

тѝкам 'тикам, пъхам' (Сухо, Високо, Солунско), *тѝкнувам* 'втѝквам, въвирам; тикам, пъхам' (Чепино, кв. на Велинград; Сухо, Висока, Солунско) → *притѝкнувам* прен. 'поглъщам' (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско);

[*рѝгам* 'грубо, силно натискам някого или нещо с остър предмет или с лакът, обикн. за да причиня болка; мушкам, муша, рѝчкам' (РБЕ)] → *рѝгам* диал. 'пъхам, тикам, турям' (РБЕ), 'муша, бода, рѝчкам, пъхам' (БЕР) → *орѝгвам* 'излапвам, изяждам' (Странджа);

му̀ша 'слагам, поставям нещо някъде, обикн. в нещо тясно или между други неща, пъхам, въвирам, мушкам', *му̀ша се* 'вмѝквам се, влизам, обикн. с усилие в нещо тясно или между други неща, вра се, въвирам се, пъхам се' (РБЕ), *му̀хам* диал. и разг. 'мушкам, бода', *му̀хвам* 'мушвам, блѝсвам, втѝквам', *му̀хнат* 'пѝхнат, втѝкнат, боднат, мушнат' (БЕР 4: 354)¹³⁶, *му̀ам* 'мушкам' (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско; Ракитово, Велинградско), *му̀ам (се?)* 'мушкам' (Софийско; Трънско; Родопите; Монтанско; Родомирско) → *му̀ам* 'лапам, ям лакомо' (Трънско; Говедарци, Самоковско; Смолско, Пирдопско).

¹³⁶ За етимологичната връзка между глаголите *му̀ша* и *му̀хам* вж. Ст. Младенов (Младенов 1923) и Ж. Варбот, която възстановява значението 'бода; мушкам, пъхам' за изходното праслав. **mušiti* (и за **tъxnqti*, източник на някои западнославянски глаголи, представящи съвсем различна посока на развоя) (Варбот 1973: 11–12).

22. 'Беля, махам неядливата част от нещо' → 'ям'

грухам 'чукам жито, за да му паднат люспите; чрез удряне отделям зърната на царевица от кочана им' (РБЕ), 'чукам жито, царевица и пр., за да отдели зърната' (БЕР 1: 287) → 'ям шумно' (Родопско, Малкотърновско); срхр. *грукати, грухам* 'ям лакомо';

мѣна 'отделям влакната на лен или коноп от паздера, обикн. с удряне, чукане' (РБЕ) → *мѣнам* прен. 'ям бързо и много' (Хвойна, Павелско, Асеновградско);

олющвам 'лющя, наранявам повърхността, покритието, обвивката на нещо на едно или няколко места; излющвам, обелвам' (РБЕ) → *олющвам* диал. неодобр. 'изяждам, излапвам' (РБЕ);

жуля 'търкам, трия, обикн. за да изчистя нещо' (РБЕ)¹³⁷ → *жуля* диал. 'ям' (РБЕ); *жулявя* диал. 'дъвча, помляквам, прехвърлям нещо в устата си' (БЕР 1, 557);

(ие. **leu-p-* 'обелвам, отрязвам, наранявам' →) *лупя* диал. 'лющя, беля' → *лупам*³ 'лапам, ям много' (Радовене, Врачанско; Странджа; Дебърско), ирон. 'ям' (Кюстендилско), 'пия много' (Дебърско), *лупкам* 'лапам, ям лакомо' (Малко Търново).

¹³⁷ Тук трябва да имаме предвид и изходното значение на праслав. **žuliti* (> *жуля*), сродно и свързано чрез редуване на кореновите гласни (-*ou-* : -*eu-*) с праслав. **guliti* > *гуля* 'одирам, откъсвам кора, кожа' (Трънско), както и с праслав. **golъ* (степен -*џо-*) > гол 'за човешко тяло или части на тялото) който не е покрит с никаква дреха; който не е покрит, не обрасъл с косми, козина, перушина' (РБЕ) (ЭССЯ 7: 170–171).

23. 'Откъсвам, отделям със сила част от нещо' → 'ям'

дъргам 'дърпам, тегля' [с начално значение 'дърпам, скубя' и разг. 'с рязко, силно дърпане правя на части (платно, хартия и под.), късам, разкъсвам' (БЕР 1, 459)¹³⁸] → *дъргам* 'ям лакомо' (Врачанско);

дърлям 'тегля, дърпам' (Банско), '(за куче) хапя, дърпам, тегля някого или нещо' (РБЕ) → *дърлям* '(за куче) хапе, дърпа, премята нещо, като го яде' (Доброславци, Реброво, Софийско);

дрънкам диал. 'разбивам, разчепквам вълна или памук' (РБЕ) → *одрънкам* прен. '(за хищно животно) разкъсвам и изяждам животно, човек';

ие. **rep-* 'грабвам, изтръгвам' → *рѐпам* 'ям много, плюсковам' (Костурско);

(ие. **labh-* 'хващам, сграбчвам'? →) *л̀пам* 'хващам, грабвам', прен. неодобр. 'алчно присвоявам нещо' (РБЕ) → *л̀пам* разг. 'ям бързо и лакомо, на големи залци', разш. 'ям', *лапард̀свам* 'лапам бързо' (Калофер).

24. 'Правя на парчета' → 'ям'

късам 'правя нещо на късове, на парчета чрез дърпане, разкъсвам, накъсвам, дера' (РБЕ) → *къснам* 'хапна' (Охрид), *къснувам* 'хапвам малко' (Калайджидере, Манастир, Чадърли, Кушлани, Гюмюрджинско; Чобанкьой, Дедеагашко), 'ям набързо и малко' (Съчанли, Гюмюрджинско), *к̀скам* 'ям малко' (Проглед, Чепеларе, Асеновградско), *пок̀сна* диал. 'похапвам';

¹³⁸ Образувано от корена в *дера* (БЕР 1: 459-460, 463).

ломя̀ 'с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета, чупя, троша, разбивам' → *ломѝтя* 'ям шумно' (Банско) (оформено допълнително с експресивен суфикс от *ломя̀*)¹³⁹; срв. и девербатива *пролѝм* диал. 'лакомия, ненаситник';

ломя̀ 'с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета, чупя, троша, разбивам' (чсл. *лммити* 'чупя') → *ламам* 'дъвча без зъби, предъвквам' (Самоковско);

секѝ 'удрям с остро сечиво, за да прорежа нещо или да направя нещо на части или на късове' (РБЕ) → *секѝ* 'ям' (Прилеп);

кѝлцям 'дробя на много малки парчета, обикн. месо, зеленчуци и др., с удари на сечиво', разш. диал. 'с чукане разчупвам нещо на по-малки части, троша, дробя' (РБЕ) → диал. *кѝлцям* '(за птица или риба) кълва' (= 'вземам и погълцям с клюн храна, обикн. зърна или дребни частици') (РБЕ);

кѝртя 'чупя, ломя нещо твърдо (земя, скала и под.), като отделям парчета, късове от него' (РБЕ), *накѝртя*, *накѝртвам*, *накрѝщам* диал. 'кѝртя много' → *накрѝщам* 'става ми тежко и неприятно от много ядене на нещо', *накѝртям (са)* 'насищам се' (Кръвеник, Севлиево), *окѝртюва ма*, *окѝрти ма* 'сит съм' (Енина, Казанлъшко);

кѝрша остар. и диал. 'чупя, троша, ломя' (РБЕ), 'чупя, троша, ломя клонки от дърво или пръчки и под.' (РБЕ), *закѝршивам* 'започвам да кѝрша' (РБЕ) → *закѝршивам (си)* 'хапвам малко' (Казанлък);

[ие. **mer-* 'трия, стривам' → праслав. **mьrvā* 'нещо раздробено' > *мѝрва* 'къс, малко парче' (→ спец. 'парче месо, мръвка') →] *мѝрвя*

¹³⁹ Глаголът *ломѝтя* също е произведен (на праславянска почва) от *ломя̀* 'с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета, чупя, троша, разбивам' (*ломѝтя* < праслав. **lamatāti*, **lamatājq* и **lamatjq* < праслав. **lamiti*, **lamjq* > *ломя̀*) (БЕР 3: 466).

(*мървим*) 'взимам по малко' → *помрѣфкувам* 'вземам от нещо по малко (главно за ядене)' → *помрѣфкувам* 'ям по малко, подслаждам' (БЕР 4: 287, под *мрѣвка*).

25. 'Отхапвам, откъсвам със зъби (с клюн)' → 'ям'

рѣпам диал. 'отхапвам с шум' (ПРОДД), *рѣнна* диал. 'отхапя с шум' → *рѣпам* 'ям шумно и набързо' (Тръстеник, Плевенско);

рѣфам 'откъсвам със зъби, отхапвам парченца от нещо за ядене; (за животно) откъсвам със зъби парчета от някого или нещо, за да ям или да го нараня, увредя' (РБЕ), *рѣфъм* 'хапя, гриза' (Страхилово, Свищовско) → *урѣфъм* 'изям' (Войнягово, Карловско);

хàпя 'наранявам, като стискам със зъби; стискам със зъби' (РБЕ), *отхàпвам* 'с хапане откъсвам, отделям част от нещо' (РБЕ) → *хàпвам* 'ям малко или набързо; опитвам, като ям, вкусвам' (РБЕ);

кълвà 'откъсвам с клюн частици от нещо' (РБЕ) → *кълвà* '(за птица) вземам и поглъщам с клюн храна, обикн. зърна или дребни частици' (РБЕ)

**дълбам* 'дълбая' → *дѣбам* 'късам със зъби и дѣвча, хрупам' (Банско) (БЕР 3: 453).

26. 'Раздробявам, наситнявам, стривам' → 'ям'

мèля 'стривам зърнени храни или други зърна на прах или на по-дребни частици' → *мèля* 'храня се' (БЕР 3: 729);

ие. **mel-* 'смачкам, смилам, особено зърно' → ие. **mol-to* 'раздробяващ' → праслав. **maltъ* (> *млат* 'голям железен чук') →

мл̀атем прен. 'ям много бързо' (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско, Момчилградско), *мл̀ати* диал. 'яде', *мл̀атнувам* 'ям много бързо' (Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско);

ие. **mel-* 'смачкам, смилам, особено зърно' → *мл̀яскам* 'дъвча, превъртам нещо из устата си (обикн. за човек без зъби); жвакам, гвача, ям' (РБЕ), диал. 'дъвча бавно, с усилие', *мл̀аскат* 3 л. ед. ч. 'полека яде' (Болетин, Реканско), *измл̀яскам, измл̀ясквам, измл̀ащя̀* св. диал. 'сдъвча нещо', *омл̀ескам* 'изяждам всичко, което е сложено за ядене' (Кесарево, Горнооряховско), *омл̀ащя* св. диал. 'сдъвча', *смл̀яскам, смл̀ясквам* 'сдъвквам нещо с мляскане', *смл̀аскам* (и *смл̀ащя̀*), *смл̀аскам* (и *смл̀аскувам*) диал. 'сдъвквам нещо';

(ие. **gher* - 'трия, търкам') → ие. **g(h)reu-* 'разтрошавам, наситнявам, стривам' → *гр̀иза̀* 'като стържа със зъби нещо твърдо, отделям от него дребни частици, за да ги изям, гложда' (РБЕ) → *гр̀иза̀* 'ям нещо твърдо, като отхапвам по малко' (РБЕ), *гр̀изкам* жарг. 'ям' (РБЕ);

англ. *grind* 'меля (се), смилам (се), стривам, счуквам; дъвча, сдъвквам' → англ. *grind* жарг. 'ям'

27. 'Мачкам, смачквам, сгъвам' → 'ям (лакомо)'

м̀ачкам 'силно натискам, притискам или стискам нещо, като променям формата, вида му, смачквам; с натискане, притискане или бъркане правя някаква смес, вещество да стане еднородна гладка маса, размесвам, меся; с притискане, натискане, стискане изваждам течността, сока на нещо' (РБЕ) → *м̀ачкам* жарг. 'храня се, ям; кльопам' (РБЕ), 'ям много' (Славейно, Виево, Кутела, Смолянско), войнишки

говор 'ям, храня се' (Момчилградско), *намàчках се* 'нахраних се доволно' (Калофер);

(*гнетà* 'тъпча, натискам, притискам нещо; тласкам, тикам' (РБЕ)→) *гнетà* 'мачкам, гмечка, гмечкам' → *гнетà* 'много ям' (РБЕ), *гнетà се* диал. 'ям много, тъпча се с храна';

мотàя, мòтам 'навивам, намотавам конец, нишка, прежда на кълбо, на цев, на мотовилка и др.', *смòтам* 'свивам, смачквам' (Стамболово, Павликенско), *смотолàвям* 'свивам дреха или плат небрежно' → *мотàя, мòтам* 'лапам, ям, гълтам' (Тетевенско), *смотолàвям* 'търкалям и мачкам нещо в устата си, без да дъвча' (Тетевенско), *смутулàвем* 'налапвам нещо лакомо' (Странджанско);

гъ̀на 'дипля', *гъ̀на* диал. 'правя плат, дреха и под., ако е на един кат, да стане на два, три или повече катове и да заеме по-малко място, прегъвам, сгъвам, дипля' (РБЕ), *нагъ̀вам* 'правя нещо гъвкаво, меко да стане на два или повече ката, пласта, сгъвам, надиплям' (РБЕ) → *нагъ̀вам* разг. 'ям или пия нещо лакомо и в голямо количество' (РБЕ), разш. ирон. 'ям или пия; поглъщам' (РБЕ), диал. *угъ̀на, у̀вам* 'ям бързо, лакомо';

англ. *tuck* 'подвивам, подгъвам' → англ. *tuck away* разг. 'ям, нагъвам'.

28. 'Гълтам' → 'ям (лакомо)'

гълтам 'поемам храна, вода и под., като я прокарвам от устата в хранопровода чрез рефлексно движение на глътката' (РБЕ) → *гълтам* разш. 'ям или пия лакомо на едри, големи глътки, лапам' (РБЕ), разш. *поглъщам* 'изяждам, изпивам определено количество храна, течност и др., поемам' (РБЕ).

ие. *g^wer-1, *g^werə- 'погълщам; гърло (паст)' → праслав. *žerq, žbrati → стб. пожрѣти, пожрѣ, пожрѣши 'погълна, изям', чеш. žrāti, žeru 'плюскам, ям лакомо, без мярка, лапам', рус. пожрѣть 'изяждам, излапвам, изплюсквам; унищожавам';

ие. *g^wer-1, *g^werə- 'погълщам; гърло (паст)' → стфр. *devorer* 'гълтам, погълщам'¹⁴⁰ (XII в.) > англ. (XIV в.) *devouren* '(за животно или човек) изяждам изцяло, ям ненаситно, изразходвам за храна' > англ. *devour* 'погълщам; гълтам, ям / изяждам лакомо'.

29. 'Викам, крещя' / 'издавам някакъв звук' → 'бръщолевя, дърдоря, плещя' → 'говоря'

ие. *g^oǫi-, *g^ouǫə-, *g^oū (*g^oou-?) 'викам, крещя' → (праслав. *gavarь / *gavara →) праслав. *gavariti → (стб. говоръ 'недоволство, ропот, роптаене; шум, врява, метеж' →) стб. говорити, цсл. говорити (XI в.) 'шумя' → говоря 'служи си с устна реч като средство за общуване; изговарям, изричам нещо, казвам; изказвам с думи, чрез устна реч мислите си, изразявам се гласно в съответствие с особеностите на мисленето, характера, темперамента си и под., приказвам; изразявам устно нещо, изказвам някаква мисъл, съобщавам някакъв факт и под.' (РБЕ);

ие. *g^oǫi-, *g^ouǫə-, *g^oū (*g^oou-?) 'викам, крещя' → (праслав. *gavarь / *gavara →) праслав. *gavariti → горлуж. *howrić* 'шумя, издавам глух звук', 'боботя, тътна', пол. *gwarzyć* (диал. *gwórzyć*) 'дрънкам, приказвам много и ненужно, бръщолевя';

¹⁴⁰ С възможен допълнителен признак 'изцяло, напълно', свързан със семантиката на префикса *de-*, за която вж. Harper, D. Etymology of *de-*. Online Etymology Dictionary. Retrieved February 6, 2023, from <https://www.etymonline.com/word/de->

шумя 'издавам шум; вдигам шум' (РБЕ) → *шумя* прен. неодобр. 'говоря, приказвам много, разтръбявам' (РБЕ).

(звукотподражание) → *пльмпам* разг. грубо 'приказвам, говоря много и празни приказки; празнословя, дърдоря, бръщолевя, дрънкам, плещя' (РБЕ), *изпльмпвам* 'казвам изведнъж нещо неподходящо, изплещвам' (РБЕ), *напльмпвам* разг. грубо. 'наговорвам, наприказвам, надърдорвам, надрънквам' (РБЕ), *пльмпоря* и *пльмпорим* диал. 'бъбря', *пльмпора* 'говоря глупости' (Ихтиманско) → *пльмпам* разш. разг. 'говоря' (РБЕ), *изпльмпам се* разг. 'изкажа (се) изприкажа се' (БЕР 5: 388).

30. Редулициран звукотподражателен корен → 'говоря безсмислено' ('много' или 'неясно')

междум. *дър-дър* → *дърдоря* е 'говоря много за незначителни и излишни неща, бърборя, бъбря, брътвя', *дръдра* 'дърдоря, бърборя' (Ботевград), *дръдрем* (Банско);

междум. *бър-бър* → *бърборя* 'говоря много за незначителни и излишни неща, бъбря, дърдоря, брътвя' (РБЕ), *бърборя* диал. 'бърборя', *бърборя* 'бърборя' (Търново);

междум. *пър-пър* → *пърпоря* диал. 'говоря неразбрано; мрънкам, мърморя' (Геров), 'говоря отегчително и безсмислено' (Бракница, Поповско) и 'говоря неразбрано' (Самоков; Сливенско);

ие. **тормор-*, **тиртур-* → *мърморя* 'говоря тихо, неясно и обикн. на себе си поради някакво недоволство, яд, възбуда и др.', 'говоря или чета нещо на глас монотонно, обикн. тихо, неразбрано, неясно' и 'говоря натрапливо, досадливо, изразявайки недоволството си от някого или от нещо, несъгласието си с някого или с нещо' (РБЕ);

редуплицирано звукоподражание → *фѝфря* 'говоря неясно; говоря много', *фѝрфòря* 'говоря неясно' (БЕР 8: 878);

редуплицирано звукоподражание → *кѝкря* диал. 'бърборя, бѝбря, дърдоря' (РБЕ), *ка̀кра* 'бърборя' (Смолско, Пирдопско), *как̀рало* 'бѝбрица' (Смолско, Пирдопско);

31. Редуплициран звукоподражателен корен → 'говоря неясно, неразбрано, неправилно или тихо'

редуплицирано звукоподражание (за шум от вода) → *бѝлбòля* 'говоря слабо, неправилно (за някакъв чужд език)' (РБЕ), *бѝбля* 'говоря на тих глас, неясно, неразбрано' (РБЕ), 'говоря неясно; заеквам' (БЕР), *избѝбля*, *избѝблям* 'изведнѝж казвам нещо неясно, неразбрано или със запъване, заекване' (РБЕ); *бѝблѝв* 'който бѝбли, говори неясно или пелтечи; (за река, поток) който издава тих, равномерен и еднообразен шум, който тихо бѝлбука' (РБЕ), *бѝблѝвица*, *бѝблѝвец*, *бѝбльо* 'мѝж, който заеква, пелтечи, пелтек; бѝбривец' (РБЕ);

редуплицирано звукоподражание → *фѝфля* разг. 'говоря неясно, неразбрано', *фѝфла* 'говоря неразбрано, като да съм без зѝби' (Габрово), *фѝфла*, *фòфла* (Банат), *изфѝфля*, *изфѝфлям* 'изговарям нещо неясно', *пофѝфля*, *пофѝфлям* 'говоря неясно кратко време', *профѝфля*, *профѝфлям* 'изговарям нещо неясно, неразбрано', *разфѝфля се*, *разфѝфлям се* 'разприказвам се неясно, неразбрано. *фѝлфòля* разг. 'говоря неразбрано, неясно (поради говорен дефект или липса на зѝби)' (БЕР 8: 873).

32. 'Дѝвча' → 'говоря неясно, неразбрано', 'говоря едно и също'

дѣвча 'раздробявам, смачквам със зъби храна и под.' → *дѣвча* (разг.) 'говоря неразбрано, не изговарям ясно, мънкам', 'повтарям все едно и също, предъвквам' (РБЕ);

мѣля 'храня се' (БЕР 3: 729), 'ям' (Геров 3: 59), *премѣлям* 'дѣвча непрекъснато' (Софийско) → *мелѣвам* 'говоря неразбрано и несвързано' (Бърложница, Доброславци, Софийско);

лѣмам 'дѣвча без зъби, предъвквам' (Самоковско) → *ломѣтя* е 'говоря, изричам, изговарям неясно, неразбрано' (РБЕ); 'говоря несвързано; (за дете) уча се да говоря' (БЕР 3: 466);

гр. *μαουλίζω* 'предъвквам през (?) зъби' (БЕР 3: 634) → *мѣмулѣжа* 'ям бавно, като дѣвча много' (Казанлък), *мумолѣжа* 'хапвам си нещо отвреме навреме' (Скалско, Дряновско), *мумулижа* 'ям без да дѣвча' (Дряновско), 'дѣвча с челюсти по липса на зъби' (Кръвеник, Севлиевско), *момолижа* диал. '(за беззъб човек) дѣвча с венците си' (БЕР 4: 322) → *мѣмулѣжа* 'говоря бавно, през зъби, монотонно' (Казанлък);

[*мулям* 'дѣвча, ям (плодове)' (Смолско, Пирдопско) → *мулям* таен майсторски говор 'казвам'].

англ. *mouth* 'ям; дѣвча' → англ. *mouth* 'мънкам, измънкавам';

англ. *tumble* 'дѣвча с беззъба уста / с мъка' → англ. *tumble* 'мънкам, смутолевям'.

33. Ономатопея → 'викам, крещя' → 'говоря (със силен глас)'

ономатопея (o) → *òкам, òкна* 'викам, крещя' (Горна Любата, Босилиградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.), 'викам' (Самоков), *òкам, òкнемо* 'викам' (Гоз, Брезнишко; Софийско) → *òкам, òкна* 'говоря високо' (Самоков; Горна Любата, Босилиградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.);

ие. ономатопея **ũ-* → праслав. **ũkãti* 'викам у-у' > праслав. (юслав.?) **vykãti* → *в̀икам* 'издавам, надавам викове, крещя', разг. '(за птица или животно) издавам характерни звуци' (РБЕ) → *в̀икам* 'изразявам гласно недоволство, възмущение от някого или нещо, говоря някому високо и сърдито, ругая, карам се, хокам' (РБЕ), *в̀икам* разг. 'изразявам гласно това, което мисля, което ме вълнува', 'казвам, приказвам', разг. 'произнасям дума, израз, звук и под., казвам, изговарям', 'наричам, именувам, назовавам някого или нещо някак' (РБЕ);

ие. ономатопея **ũ-* → праслав. **ũkãti* 'викам у-у' → *̀икам* 'офкам; викам' (Дебърско) → *̀икам* 'викам, казвам' (Габрово, Кръстополе, Ксантийско);

праслав. звукоподражателен глагол **klikãti* → стб. *кликати, клнѹж* 'викам, крещя' (Симеонов сб. 1073), *клицати, клнѹж* 'крещя' (Зогр., Супр.), *в̀скликнѹжти* 'извиквам от радост, възликувам' (> *възкликвам*), *кнѹчь* 'вик, крясък' (Син. тр., Клоц.) → *к̀икам* диал. 'казвам, говоря нещо с висок глас; издавам, надавам кликове, викове; викам, крещя викам; назовавам по име, именувам, наричам' (РБЕ).

ие. ономатопея **rei-*, **rē(i)-* 'викам, рева' → праслав. **rekti* → *река̀* 'използвам думи, езикови изрази, за да предам на някого с глас, устно изказване с разнообразна цел или предназначение, кажа, изрека, издумам' (РБЕ);

ие. оноματοпея **reu-1*, **rēu-*, **rǐ-* 'рева, мрънкам' → *ревà* неодобр. 'викам, крещя нещо оглушително, обикн. като израз на много силно чувство, дера се; (за множество, тълпа) викам, крещя силно, продължително, като израз на някакви чувства, на одобрение или неодобрение' (РБЕ) → *ревà* прен. неодобр. 'моля, искам настойчиво някой да направи нещо, да даде нещо; оплаквам се, жалвам се на някого за нещо' (РБЕ), *нарèвам* 'думам, нареждам' (Сярско);

34. 'Викам' → 'карам се на някого'

òкам, *òкна* 'викам, крещя' (Горна Любата, Босилиградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.), 'викам' (Самоков), *òкам*, *òкнемо* 'викам' (Гоз, Брезнишко; Софийско) → *òкам*, *òкна* 'хокам, ругая' (Тръстеник, Плевенско), 'мъмря някого' (Кръвеник, Севлиево), 'карам се' (Копривщица; Челопеч, Пирдопско);

вìкам 'издавам, надавам викове, крещя' (РБЕ) → *вìкам* 'изразявам гласно недоволство, възмущение от някого или нещо, говоря някому високо и сърдито, ругая, карам се, хокам' (РБЕ), *навìквам* 'отправлям забележки, критики към някого; карам се, хокам' (РБЕ);

праслав. **īkāti* 'викам у-у' → *у̀кам* 'офкам; викам' (Дебърско) → *у̀кам* 'ругая, навиквам' (Корово, Велинградско), *у̀към* 'постоянно се карам на някого' (Бракница, Поповско);

[ие. оноματοпея **reu-1*, **rēu-*, **rǐ-* 'рева, мрънкам' →] *ру̀кам*, *ру̀кна* 'викам' (Скробатно, Гоцеделчевско; Разложко; Банско; Хасково; Дервент, Дедеагачко; Съчанли, Гюмюрджинско) → *нар̀у̀квам* (*са*), *нар̀ю̀квам* (*са*) 'скарвам се' (Смолянско; Ардинско; Асеновградско;

Маданско; Девинско; Нова надежда, Хасковско), *срѹквам са* 'скарвам се грубо на някого' (Хасковско);

ие. ономатопея **rei-*, **rē(i)-* 'викам, рева' → *пререкàвам се* диал. 'препирам се', *спорìчам се* 'поспречквам' (Самоков).

35. 'Лая (силно)' → 'карам се'

[ие. **lā-* ('вия, лая и др.) →] *лàя* '(за куче, вълче, лисица и някои други животни) издавам лай' (РБЕ) → *лàя* 'говоря с ожесточение против някого или нещо; нападам, ругая' (РБЕ).

джàфкам '(за куче) лая откъслечно и настървено, обикн. с тънък глас' (РБЕ) → *джàфкам* 'нападам някого, заяждам се с някого' (РБЕ).

36. 'Нацапвам, омърсявам' → 'карам се'

[перс. *murdär* 'разложен труп, мърша' → тур. *murdar* 'мръсен, нечист, гаден, нечистопълтен' → бълг. *мурдàр* 'мръсен, нечист, неспретнат (човек)']' → *мурдàрим* 'мърся' (Доброславци, Софийско) [→ *цапам* ' → 'петня (някого)' → 'отнасям се лошо (с някого)'] → *мурдàрим* 'хокам, мъмря' (Ново село, Видинско);

гр. *μουντζώνω* 'замърсявам, осквернявам' → *мундзòсам*, *мундзòсвам* 'мъмря, хокам, карам се някому' (Великотърновско) [*мъндзòсам* 'гълча, натяквам, мъморя, критикувам дребнаво, неоснователно' (Сливенско), 'мънкам, мъморя нещо натрапчиво' (Сливен), *мъндзòсам* 'говоря зад гърба на някого' (Любимец, Хасковско)];

бърлог 'смет, помия; нечистотия' (Острец, Троянско; Бериево, Севлиево), *бърлог* 'нечистоплътен, мръсен' → [*] *бърлям* (= срхр. *брълати* 'цапам, калям') → *бърлявим* 'карам се, дърля се' (Трънско);

дърлявим се 'цапам се', *раздърлявим се* 'изцапам се' (Брезнишко) → *дърля се* разг. неодобр. 'карам се с някого, заяждам се', 'отговарям сопнато' (Еленско).

37. 'Наранявам' → 'карам се'

кастрия 'подрязвам клони на дърво' (РБЕ) → *кастрия* прен. разг. 'мъмря строго някого, хокам, карам се' (РБЕ),

изкастриям 'кастрия много на брой, всички или нещо изцяло, окастриям, орязвам' (РБЕ) → *изкастриям* диал. 'скастриям, смъмрям, нахоквам някого' (Героу 2: 219);

накастриям 'кастрия известно количество от нещо, много или всичко' (РБЕ) → *накастриям* прен. разг. 'отправлям критика, обвинения някому, смъмрям остро някого, скастриям, нахоквам, надялвам, надирам';

окастриям 'режа, кастрия клоните на дърво или връх на растение, за да го оформя; подрязвам, орязвам' (РБЕ) → *окастриям* прен. разг. 'мъмря строго, хокам някого, кастрия' (РБЕ).

дялам 'режа, изглаждам с нож, брадва и под. нещо (дърво, камък и др.); правя, изработвам нещо от дърво, камък и др. чрез рязане, изглаждане, като му придавам необходимата форма' (РБЕ) → *одялвам* 'критикувам някого, кастрия' (РБЕ), *делякаме се* 'казваме си неприятни думи в препирня' (Търново);

надялвам 'дялам известно количество или много неща, надялквам; дялам нещо на много места или изцяло', разш. 'насихам нещо на много парчета или изцяло' (РБЕ) → *надялвам* прен. разг. 'разкритикувам, обругавам, нахоквам, накастриям, надирам' (РБЕ);

жуля 'трия, претривам, обикн. кожа' (РБЕ) → *жуля* прен. 'критикувам здраво' (РБЕ), 'изобличавам, карам се' (Доброславци, Софийско).

трия 'с търкане правя нещо на ситно, съситнявам; режа дърво с трион' (БЕР 8: 265), *триям* 'олющвам царевични зърна' (Слащен, Благоевградско), *трийъм* 'свалям люспите на житни растения' (Трънчовица, Никополско) → *Натривам / натрия носа (муцуната, мутрата) на някого* разг. грубо 'нахоквам, наругавам някого, поставям някого на мястото му' (РБЕ);

гриза 'като стържа със зъби нещо твърдо, отделям от него дребни частици, за да ги изям, гложда' (РБЕ) → *сгризвам* прен. разг. 'смъмрям или уязвявам някого остро, срязвам, сръфвам, сдъвквам' (РБЕ);

англ. *nibble* 'гриза, хапя; отхапвам си, захапвам по малко, хрупкам' → англ. *nibble* 'критикувам, заяждам се'.

38. 'Наранявам, накърнявам, поразявам' → 'обиждам, уязвявам'

[*ра̀на* 'нарушаване на целостта на кожа, лигавица, тъкан на човек или животно поради външно въздействие (удар, порязване, пробождане, изгаряне и под.) или при заболяване' (РБЕ) →] *ра̀на* 'поражение, щета, загуба, вреда', 'негативно преживяване (душевна болка, мъка, страдание, горчивина и под.) у някого като резултат, последица от нечия постъпка, действие, отношение или от някакво

нещастие, събитие и под., което дълго не може да се забрави, преодолее' (РБЕ) → *ранявам* 'засягам дълбоко, огорчавам, обиждам някого' (РБЕ), *наранявам* 'засягам дълбоко, огорчавам, обиждам някого, уязвявам' (РБЕ);

язва 'рана от кожна болест' (РБЕ) → *уязвявам* 'дълбоко засягам с думи или дела, оскърбявам' (РБЕ);

хàпя 'наранявам, като стискам със зъби' (РБЕ) → *хàпя* 'засягам с думи, уязвявам' (РБЕ);

захàпвам 'хващам, стисвам със зъби някого с цел да го ухапя, да го нараня с хапане' (РБЕ) → *захàпвам* прен. разг. 'засягам с думи; обиждам, уязвявам' (РБЕ);

ухàпвам 'наранявам с хапане' (РБЕ) → *ухàпвам* прен. 'силно обиждам, засягам с думи' (РБЕ).

нарàпвам, нарàпа 'хапвам, отхапвам малко плод' (Смолско, Пирдопско; Ботевградско) → *нарàпам* 'наговоря обидни думи без причина' (Брезнишко, Трънско);

кълвà 'откъсвам с клон частици от нещо' (РБЕ) → *кълвà* 'засягам, огорчавам или обиждам някого с остри, обидни думи и изрази' (РБЕ);

**(s)ker-* 'режа' → < ие. **(s)kerb(h)-, *(s)kreb(h)-* → праслав. **skъrbъ* (> *скръб* 'тежка душевна болка, тъга, мъка, печал'), **skъrběti, *skъrbiti* → *скръбjà* 'изпитвам, преживявам скръб, печал' (РБЕ) → *оскърбjàвам* 'причинявам, нанасям оскърбление, обида на някого с постъпките или с думите си, обиждам, огорчавам' (РБЕ);

кърнjà 'сека клони с листа за храна на добитък, кърша, кастря' → *кърнjà* 'накърнявам, засягам' (РБЕ) → *накърнjàвам* '(в съчет. със същ. за чувство като *гордост, чест, самочувствие* и под.) с постъпки или с

думи не зачитам, не се отнасям с необходимото внимание и уважение към чувството, назовано от същ. име и причинявам огорчение и обида у някого, засягам' (РБЕ).

бодà 'допирам, натискам някого или нещо с островр̀х предмет, като обикн. причинявам болка; правя бодове с вдяната игла; набождам' (РБЕ) → *бодà* прен. '(за думи, факти и под.) причинявам силно неприятно чувство на някого; засягам, дразня, огорчавам', прен. рядко 'обиждам, засягам някого с думи, факти и под.' (РБЕ).

[праслав. **viděti* (> *виждам*) → праслав. **ab-viděti* →] *овндѣти*, *овндѣж*, *овндѣши* 'нанасям вреда, правя пакост на някого или нещо' → *обѣждам* 'причинявам, нанасям обида, оскърбление на някого с постъпките или с думите си; огорчавам, оскърбявам, засягам; отправям оскърбителни, обидни думи към някого, отнасящи се до нещо, свързано с него, назовано от съществителното' (РБЕ).

39. 'Мърся, цапам' → 'опозорявам, злепоставям, оклеветявам'

калям 'покривам с кал, цапам с кал' → *калям* прен. разг. 'злепоставям съзнателно, хуля някого или нещо, позоря, петня' (РБЕ);

петня рядко 'изцапвам на петна нещо (дреха, покривка, мебел и др.), обикн. с нещо мазно, с боя, и под., измърсявам, лекъосвам, дамгосвам' (РБЕ) → *петня* 'с думи или постъпки злепоставям някого или нещо, уронвам престижа им, авторитета им, излагам, опетнявам, компрометирам, позоря, безчестя' (РБЕ);

мърся 'правя нещо да стане мръсно, нечисто; замърсявам, цапам' (РБЕ) → *мърся* 'позоря, петня, скверня някого или нещо с някаква постъпка или думи' (РБЕ);

чѐрня 'правя нещо да стане черно, почерням', *очѐрням* 'правя нещо или някого черен, като го покривам, изцапвам с чернилка или нечистотия; изчерням' (РБЕ) → *чѐрня* прен. 'говоря лошо за някого, безчестя, срамя, коря' (РБЕ), *очѐрням* прен. 'опетнявам, посрамям, опозорявам, зачерням' (РБЕ);

наплѐсквам 'изцапвам, нацапвам някого или нещо много, в голяма степен; оплесквам, изплесквам' (РБЕ) → *наплѐсквам* прен. неодобр. 'наговорвам или написвам за някого лоши думи, оклеветявам, очерням, нацапвам' (РБЕ);

ца̀пам 'замърсявам с нещо, мацам' (РБЕ) → *ца̀пам* прен. диал. 'говоря хулни, неприлични или необмислени думи' (РБЕ), *наца̀пвам* прен. разг. 'казвам, наговарям за някого недобри, лоши неща, наклеветявам, очерням, наклепвам' (РБЕ);

40. 'Пробождам, дупча' → 'наклеветявам'

пѝшкам 'бода' (Смолянско, Асеновградско, Ардинско, Девинско; Съчанли, Гюмюрджинско), *пѝшнат* 'продупчен' (Дервент, Дедеагачко), *напѝшквам се* 'набождам се' (Смолянско, Ардинско, Маданско, Асеновградско, Девинско) → *напѝшквам*, *напѝшкам*, *напѝшкувам* 'наклеветявам, орезиявам' (Смолянско, Девинско, Маданско), 'наклеветявам някого, донасям за него' (Съчанли, Гюмюрджинско);

ду̀пвам 'бода, муша, пробивам' (Момино, Варненско) → *оду̀пвам* 'клеветя, наклеветявам' (Шумен).

шѝло 'заострена метална или дървена пръчица с дръжка за пробиване на дупки' (РБЕ) → [**шѝля* 'бода, дупча' →] *нашѝлям* 'наклеветявам' (Зърнево, Драмско; Ляски, Гоцеделчевско);

41. 'Вдигам силен шум' → 'клеветя, клюкарствам'

клѐня 'бия, удрям църковно или манастирско клепало, за да издаде звук; (за клепало, камбана) издавам звук при удряне', диал. '(за щъркел) тракам с клюн, клокам, хлопам' (РБЕ), *клѐнам* 'бия клепало, тропам на врата' (БЕР 2: 434) → *клѐня* разг. 'клеветя някого, наклепвам' (РБЕ), *клѐнам* 'клеветя'.

кльокам, кльокнувам 'чукам, тропам' (Дебърско, Кичевско, Охридско, Битолско, Щипско, Кочанско) → *кльока* 'думи, приказки по адрес на някого, които обикн. го злепоставят, компрометират, сплетня' (РБЕ) → *кльокар* 'човек, който разпространява клюки, сплетник' (РБЕ) → *кльокам* 'клюкарствам' (РБЕ), *кльокарствам* 'разпространявам клюки, занимавам се с клюки' (РБЕ);

дрънкам '(за предмет, обикн. метален или стъклен) издавам звънливи или остри и отсечени звукове при удар, разклащане или при движение, звънтя, дрънча' (РБЕ) → *дрънкам* 'говоря обикн. неверни неща по адрес на някого или за нещо, одумвам някого или нещо, без да съм прав' (РБЕ);

раздрънкавам се 'започвам да дрънкам, да дрънча, раздрънчавам се' (РБЕ) → *раздрънкавам се* разг. пренебр. 'започвам да говоря, да разправам нещо, пазено в тайна, разприказвам се' (РБЕ);

тропам 'произвеждам шум с удряне по нещо, хлопам, чукам' (РБЕ), *тропòра* 'трополя' → *тропòра* 'одумвам някого, клюкарствам за някого' (Горна и Долна Василица, Ихтиманско);

**клев-* (.,успоредна форма на **клеп-* в *клѐнам* с вероятно значение 'удрям, чукам, кова', БЕР 2: 427–428) → *клеветя* 'говоря, разпространявам клевети срещу някого', разг. 'издавам нечия вина; съобщавам, че някой е извършил нещо лошо, за да му напакостя' (РБЕ).

42. 'Правя нещо да се види, показвам' → 'казвам, съобщавам'

ие. *k^weĕ-*, *k^wōĕ-*, *k^weĕ-s-* 'появявам се; виждам; показвам' (erscheinen; sehen; zeigen) → стб. *казѡватн* 'показвам' (Влахо-бълг. грам.), *оѡказатн* 'покажа, насоча' (Асем., Супр.), *указвам* 'посочвам, показвам', *показвам* 'правя да се види нещо, някой, обикн. от много хора или с определена цел, представям, предоставям за разглеждане' (РБЕ) → стб. *съказатн* 'съобщя, покажа' (Асем., Супр.), *казвам* 'изразявам гласно мислите си, говоря, изричам', 'произнасям дума, израз, звук и под., изговарям', 'съобщавам устно или писмено някакъв факт, събитие и др.', 'уведомявам, известявам' (РБЕ);

явявам се 'излизам да ме видят, показвам се, появявам се', *заявявам се* 'правя да ме забележат; проявявам се, изявявам се' → *явявам* (остар.) 'съобщавам', *заявявам* 'съобщавам, казвам нещо пред някого, обикновено категорично или тържествено' (РБЕ);

разкривам 'правя, давам възможност да се види нещо закрито, откривам', *разкривам се* 'показвам се пред някого, ставам видим за някого, откривам се' → *разкривам* 'правя известно, съобщавам нещо скрито, тайно', прен. 'казвам, доверявам някому нещо тайно, съкровено, лично, изповядвам, откривам' (РБЕ), *разкривам се* 'показвам, доверявам истинските си мисли и чувства, които дотогава съм прикривал, откривам се' (РБЕ).

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Абаев 1986: Абаев, В. Как можно улучшить этимологические словари. – В: Этимология, Москва, изд. „Наука“, 1984, 7 – 27.
2. АБР 1987: Английско-български речник, I том. София, изд. „Наука и изкуство“, 1987.
3. АБР 1988: Английско-български речник, II том. София, изд. „Наука и изкуство“, 1988.
4. Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София, изд. „Хемус“, 1944.
5. Антонова-Василева 2021: Антонова-Василева, Л. Семантични диалектизми в българските говори в Албания и в Косово. – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, том 1. София, Издателство на БАН, 2021 г., 106 – 118.
6. Апресян 1974: Апресян, Ю. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, изд. „Наука“, 1974.
7. Апресян 1995: Апресян, Ю. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва, Языки русской культуры, 1995.
8. Арутюнова 1976: Арутюнова, Н. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. Москва, изд. „Наука“, 1976.
9. Ахманова 1966: Ахманова, О. Словарь лингвистических терминов. Москва, Советская энциклопедия, 1966.
10. Бенвенист 1974: Бенвенист, Э. Общая лингвистика. Москва, изд. „Прогрес“, 1974.
11. Бенвенист 1993: Бенвенист, Е. Езикът и човекът. София, изд. „Наука и изкуство“, 1993 г.
12. БЕР 1–8–: Български етимологичен речник. Т. 1 – 8–. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1971 – 2017.
13. Березович 2014: Березович, Е. Русская лексика на общеславянском фоне: семантико-мотивационная реконструкция. Москва, изд. „Русский фонд содействия образованию и науке“, 2014.
14. Березович 2014а: Березович, Е. О семантико-мотивационной реконструкции лексики. – В: Известия Уральского федерального университета. Серия 2: Гуманитарные науки, 133(4), 199 – 214.
15. БЛ 2013: Българска лексикология. Крумова-Цветкова, Л., Д. Благоева, С. Колковска, Е. Пернишка, М. Божилова. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013.
16. Богданов 1977: Богданов, В. Семантико-синтаксическая организация предложения. Ленинград, Изд. Ленинградского университета, 1977.
17. Бояджиев 1995: Бояджиев, Ж. Увод в езиковнанието. Пловдив, изд. „Хр. Г. Данов“, 1995.

18. Варбот 1973: Варбот, Ж. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. I. – В: Этимология 1971. Москва, изд. „Наука“, 1973, стр. 3 – 19.
19. Варбот 1986: Варбот, Ж. О возможностях реконструкции этимологического гнезда на семантических основаниях. – В: Этимология. Москва, изд. „Наука“, 1984, 33 – 40.
20. Варбот 1997: Варбот, Ж. Этимология. – В: Русский язык. Энциклопедия. Москва, 1997, 643–647.
21. Варбот 2012а: Варбот, Ж. Из семантического опыта этимологии. – В: Исследования по русской и славянской этимологии. Москва – Санкт Петербург, изд. „Нестор – История“, 2012, 69 – 75.
22. Варбот 2012б: Варбот, Ж. Этимологические гнезда и лексико-семантические поля в диахронии и синхронии. В: Исследования по русской и славянской этимологии. Москва – Санкт Петербург, изд. „Нестор–История“, 2012, 145–153.
23. Варбот 2012в: Варбот, Ж. Индоевропейские и праславянские архаизмы в славянских нерегулярных преобразованиях. – В: Исследования по русской и славянской этимологии, Москва – Санкт Петербург, изд. „Нестор-История“, 2012, 165–170.
24. Виноградов 1986: Виноградов, В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). Москва, изд. „Высшая школа“, 1986.
25. Влайћ-Поповић 2002: Влайћ-Поповић, Ј., Историјска семантика глагола ударања у српском језику (преко етимологије до модела семасиолошког речника). Београд, Институт за српски језик САНУ, 2002.
26. Вучковић 2013: Вучковић, М. Континуанте прасловенских основа *gъb-, *gub- и *gub- у српском језику. Београд, 2013.
27. Вьгленов 1974: Вьгленов, М. Градиво за български етимологичен речник. – Български език, год. XXIV, 1974, кн. 2, 188-189.
28. Гамкрелидзе, Иванов 1984: Гамкрелидзе, Т., В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета, 1984 г.
29. Георгиев 1958: Георгиев, Вл. Въпроси на българската етимология. София, Издателство на БАН, 1958.
30. Георгиева 2013: Георгиева, Цв. Неологизми със суфикс - [a]джий(a) в българския език. – В: Slavia Meridionalis 13, Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, 2013.
31. Геров 1– 5: Геров, Н. Речник на българския език. София, изд. „Български писател“, Т. 1– 5 (1975 – 1978).
32. Гринберг 1970: Гринберг, Дж., Ч. Осгуд, Дж. Дженкинс, Меморандум о языковых универсалиях. – В: Новое в

- лингвистике 5 (Языковые универсалии). Москва, изд. „Прогресс“, 1970, 31 – 44.
33. Дейкова 2004: Дейкова, Хр. Проблеми при производните в етимологична статия от гнездови тип (върху материал от БЕР). – Български език 2004, 51/4, 74–78.
34. Дейкова 2010: Дейкова, Хр. За някои проблеми при разработване на етимологична статия от гнездови тип (върху материал от БЕР). – Български език 2010, 57/4, 62–67.
35. Дейкова 2020: Дейкова, Хр. Омонимите в „Българския етимологичен речник“. – В: Българският език – исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. Л. Антонова-Василева (отг. ред.). София, Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2020, 249 – 261.
36. Дзидзилис 1990: Дзидзилис, Хр. Фонетични проблеми при етимологизиране на гръцките заемки в българския език. София, 1990.
37. Добрев 1982: Добрев, И. Старобългарска граматика. Теория на основите. София, изд. „Наука и изкуство“, 1982.
38. Зализняк 2001: Зализняк, А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект „Каталога семантических переходов“. – Вопросы языкознания, 2001, 2, 13–25.
39. Зализняк 2006: Зализняк, А. „Многозначность в языке и способы ее представления“ (монография, дисертационен труд). Москва, изд. „Языки славянских культур“, 2006.
40. Зализняк 2013: Зализняк, А. Семантический переход как объект типологии. – Вопросы языкознания, 2013, 2, 32 – 51.
41. Зализняк 2013а: Зализняк, А. Русская семантика в типологической перспективе. К вопросу о термине „языковая картина мира“. – Russian Linguistics 37, 2013, 1, 5 – 20.
42. Иванов 1980: Иванов, В., В. Н. Топоров, Славянская мифология. – В: Мифы народов мира: Энциклопедия. Т. 2. Москва, 1980, 450 – 456.
43. Иванов 1981: Иванов, В. Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки. Москва, изд. „Наука“, 1981 г.
44. Иванова-Мирчева 1964: Иванова-Мирчева, Д. Стесняване на семантичната структура на думата като исторически процес. – Известия на ИБЕ, XI, 1964, 151-160.
45. Илчев 1974: Илчев, Ст, А. Иванова, А. Димова, М. Павлова. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX-XX век. София, Издателство на БАН, 1974 г.
46. Исаченко 1958: Исаченко, А. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. – В: Slavia XXVII (3), Praha, 1958, 334 – 352.

47. Карцевский 1965: Карцевский, С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. – В: История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, 2, Звегинцев В. (ред.), Москва, 1965, 85 – 93
<<http://project.phil.spbu.ru/lib/data/ru/karcevskiy/dualizm.html>>.
48. Касабов 2006: Касабов, И. Граматика на семантиката. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006.
49. Касабов 2013: Касабов, И. Българска лексикология и фразеология. Том 3. Проблеми на общата лексикология. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013 г.
50. Катц 1981: Катц, Дж. Семантическа теория. – Новое в зарубежной лингвистике, 10, Лингвистическая семантика. Москва, изд. „Прогресс“, 1981, 33 – 49.
51. Колева-Златева 1998: Колева-Златева, Ж. Семантична реконструкция. Методологични аспекти. Велико Търново, ИК „Знак ’94“, 1998.
52. Колева-Златева 2011: Колева-Златева, Ж. Теоретични ракурси в етимологията. Велико Търново, изд. „Фабер“, 2011.
53. Колковска 2011: Колковска, С. Семантични неологизми при прилагателните имена за цвет в съвременния български език. – В: Многообразие в единството, София, Издание на Съюза на учените в България, 2011, 1, 44 – 49.
54. Колковска 2012: Колковска, С. Нови метафорични значения в българския език, възникнали при съществителни имена. – Български език, 2012, 4, 17 – 27.
55. Колковска 2013: Семантични неологизми в българския език, възникнали чрез метонимичен пренос. – В: 70 години българска академична лексикография. Доклади от Шестата национална конференция с международно участие по лексикография и лексикология, София, 24 – 25 октомври 2012 г. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ 2013, 387 – 396.
56. Колковска 2013а: Колковска, С. Нови метафорични значения в българския език, възникнали при прилагателни имена и глаголи. – В: Проблеми на неологията в славянските езици. София, Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 2013, 185 – 207.
57. Косериу 1990: Косериу, Е. Лекции по общо езикознание. София, изд. „Наука и изкуство“, 1990.
58. Костова 2012: Н. Костова. Глаголи с нови значения в българския език. – В: Славистиката в глобалния свят – предизвикателства и перспективи. Сборник с доклади от конференцията, проведена на 5 – 6 ноември 2012 г. Благоевград, Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2012, 15 – 22.
59. Костова 2014: Костова, Н. Нови глаголи и глаголи с нови значения в българския език. – В: Трети международен конгрес по

- българистика, 23 – 26 май 2013 г. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2014, 115 – 133.
60. Костова 2015: Костова, Н. Глаголни неологизми и съответни имена за действия в българския език. – Български език, 2015, 2, 48 – 57.
61. Костова 2018: Глаголни неологизми в българския език. София, изд. „Авангард Прима“, 2018.
62. Куркина 1971: Куркина, Л. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. I – В: Этимология, Москва, изд. „Наука“, 1971, 3–19.
63. Куркина 1972: Куркина, Л. Славянские этимологии. – В: Этимология, Москва, изд. „Наука“ 1972, 60 – 80.
64. Куркина 2021: Куркина, Л. Славянское слово во времени и пространстве. Москва, изд. „Индрик“, 2021.
65. Кустова, Падучева, Розина 1993: Кустова, Г., Е. Падучева, Р. Розина и др. Словарь как лексическая база данных: об экспертной системе “Лексикограф”. – В: Научно-техническая информация, серия 2. Информационные процессы и системы, 1993, 11, 18 – 20.
66. Левкиевская 2002: Левкиевская, Е. „Сглаз, порча“ в Славянская мифология. – В: Энциклопедический словарь. А – Я. Москва, изд. „Международные отношения“, 2002, 429.
67. Легурска 1993: Легурска, П. Семантични процеси с редовна проява. – Съпоставително езиковедие, 1993, 1, 18–24.
68. Легурска 2005: Легурска, П. Сопоставително-типологически анализ предметной лексики (на материале болгарского, русского, сербского, чешского, английского и французского языков – представление научно-исследовательского проекта). – Opera Slavica 2005, 4, 1 – 17.
69. Легурска 2006: Легурска, П. Съпоставително-типологичен анализ на лексиката в родствени и неродствени езици: Каталогизиране на типологичните характеристики на вторичното назоваване. – Чуждоезиково обучение, 2006, 3 – 14.
70. Легурска 2007а: Легурска, П. За теоретичната основа на проекта „Съпоставително-типологичен анализ на вторичната номинация на предметните имена в български, руски, сръбски, чешки, френски и английски език“. – Български език 2007, 1, 77 – 89.
71. Легурска 2007б: Легурска, П. Преподреждане на матрицата при анализ на полисемията в многоезично съпоставително изследване. – Чуждоезиково обучение, 2007, 5, 3 – 15.
72. Легурска, Бечева 2007: Легурска П., Н. Бечева. Съпоставително-типологични аспекти на полисемията при названията за животни (в български, руски и сръбски език). – В: Славянски диалози, Пловдив, 2007, 7, 77 – 87.

73. Легурска 2008: Легурска, П. Ономасиологичен каталог на семантичните паралели (върху материал от руски и български език). – Чуждоезиково обучение, 2008, 3, 3 –13.
74. Легурска 2011: Легурска, П. Съпоставителни лексикални анализи и основа за съпоставка. София, изд. „ЕТО“, 2011.
75. Легурска 2013: Легурска, П. Лексикално-семантични системи на езиците и начини за тяхното каталогизиране (за съпоставителни цели) – В: 70 години българска академична лексикография. Доклади от Шестата национална конференция с международно участие по лексикография и лексикология, София, 24 – 25 октомври 2012 г. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013, 355 – 365.
76. Маковский 1989: Маковский, М. Удивительный мир слов и значений – иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. Москва, изд. „Высшая школа“, 1989.
77. Милетич 1905: Милетич, Л. Движение в областта на българските суфикси. – Училищен преглед 1905, 10, 6, 534 – 545.
78. Мирчев 1958: Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. София, изд. „Наука и изкуство“, 1958.
79. Михайлова 2014: Михайлова, Б. Очерк по индоевропейска фонетика. София, изд. „Фондация КОМ“, 2014.
80. Михайлова 2020: Михайлова, Б. От блясъка до яростта. Славянските основи *kaz- 'разрушавам' и *čez- 'изчезвам'. – В: „Българският език – исторически и съвременни аспекти“, сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. София, издание на ИБЕ, 2020 г., 289 – 294.
81. Младенов 1923: Младенов, Ст. Към изследването на т. н. хетероклизия в индоевропейските езици. В: ГСУ-ИФФ, том 19, София, 1923 г.
82. Младенов 1941: Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, изд. „Христо Г. Данов“, 1941.
83. Младенов 1951: Младенов, Ст. Български тълковен речник с оглед към народните говори. Том 1. София, изд. „Дечо Стефанов“, 1951.
84. Младенов 1979: Младенов, Ст. История на българския език. София, Издателство на Българската академия на науките, 1979.
85. Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
86. Новиков 1982: Новиков, Л. Семантика русского языка. Москва, изд. „Высшая школа“, 1982.
87. Падучева 1998: Падучева, Е. Парадигма регулярной многозначности глаголов звука. – Вопросы языкознания 1998, 5, 3 – 23.

88. Падучева 2004: Падучева, Е. Динамические модели в семантике лексики. Москва, изд. „Языки славянской культуры“, 2004.
89. Падучева 2007: Падучева, Е. Когнитивные идеи в теоретической семантике
<http://lexicograph.ruslang.ru/TextPdf2/cognit_2007_fin.pdf > [29.04.2023].
90. Пернишка 1993: Пернишка, Е. За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена. София, Издателство на БАН, 1993.
91. Пехливанова 2001: Пехливанова, П. Глаголната метонимия: Семантика и прагматика. Велико Търново, изд. „Фабер“, 2001.
92. Радева 1991: Радева, В. Словообразуването в българския книжовен език. София, 1991.
93. РБЕ: Речник на българския език (електронен ресурс)
<<http://ibl.bas.bg/rbe>> [29.04.2023].
94. Селимски 2016: Селимски, Л. Словообразуване и етимология. В: „Дзяло“, 2016, год. 4, бр. 7
<http://www.abcdar.com/magazine/VII/Selimski_1_1314-9067_VII.pdf> [23.04.2023]
95. Селимски 2017: Селимски, Л. Турски елементи в българското словообразуване. – „Дзяло“, год. 5, бр. 9
<https://www.abcdar.com/magazine/IX/Selimski_1314-9067_IX.pdf> [23.04.2023]
96. Семереньи 1980: Семериньи, О. Введение в сравнительное языкознание. Москва, изд. „Прогресс“, 1980.
97. Сосюр 1992: Сосюр, Ф. Курс по обща лингвистика. София, изд. „Наука и изкуство“, 1992.
98. Срезневский 1893: Срезневский, И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. Т. 1. Санктпетербург, Типографія Императорской академии наукъ, 1893.
99. СтБР 1: Старобългарски речник. Т. 1 (ред. Д. Иванова-Мирчева). София. Издателство на БАН 1999.
100. СтБР 2: Старобългарски речник. Т. 2 (ред. Д. Иванова-Мирчева). София. Издателство на БАН 2009.
101. Телия 1977: Телия, В. Вторичная номинация и ее виды. – В: Языковая номинация (Виды наименования), ред. Б. Серебренников, А. Уфимцева, Москва, изд. „Наука“ 1977, 129 – 221.
102. Тодоров 1994: Тодоров, Т. Етимологични етюди. Произход на български думи. София, изд. „Диос“, 1994.
103. Тодоров 1995: Диалектният български глагол хитам ’бързам’: произход, сродни думи, семантични паралели. – Български език, 45, 4, 1995, 321–325.

104. Тодоров 2002: Тодоров, Т. Ат. Старобългарското анафорично местоимение и неговите новобългарски застъпници. Произход на формите. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2002.
105. Тодоров 2003: Относно произхода на българските глаголи *отмалявам* (в св. *отмалея*), *премалявам* (в св. в. *премалея*) и на други форми. – *Studia etymologica Brunensia* 2, Praha, 2003, 127 – 136.
106. Толстая 2008: Толстая, Св. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. Москва, изд. „Индрик“, 2008.
107. Толстой 1968: Толстой, Н. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии. – В: Славянское языкознание. VI Международнойный съезд славистов. Москва, 1968.
108. Топоров 1988: Топоров В. Вокруг „лютого зверя“ (голос в дискуссии). – В: Балто-славянские исследования. Москва, изд. „Наука“ 1988, 249 – 258.
109. Тотоманова 1989: Тотоманова, А. Към историята на словообразователните модели при глаголите с оноματοпоетичен корен в българския език. – *Език и литература* 44, 1989, 5, 51 – 56.
110. Трубачев 1964: Трубачев, О. „Молчать“ и „таять“. О необходимости семасиологического словаря нового типа. – В: Проблемы индоевропейского языкознания. Этюды по сравнительно-исторической грамматике в индоевропейских языках. Москва, изд. „Наука“, 1964, 100 – 105.
111. Трубачев 1980: Трубачев, О. Реконструкция слов и их значений. – *Вопросы языкознания* 29, 3, 1980, 3 – 14.
112. Трубачев 1988: Трубачев, О. Приемы семантической реконструкции. – В: Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. Москва, 1988, 197 – 222
<<http://www.philology.ru/linguistics1/trubachev-88.htm#4>>
[29.04.2023]
113. Трубачев 2003: Трубачев, О. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва, изд. „Наука“, 2003 г.
114. Трубачев 2004: Трубачев, О. О семантической теории в этимологическом словаре. Проблема омонимов подлинных и ложных и семантическая типология. – В: Трубачев, О. – В: Труды по этимологии: Слово. История. Культура. Т. 1. Языки славянской культуры. Москва, 2004, 441 – 452.
115. Трубецкой 2000: Трубецкой, Н. Основы фонологии. Москва, изд. „Аспект прес“, 2000.

116. Ульман 1970: Ульман, С. Семантические универсалии – В: Новое в лингвистике 5 (Языковые универсалии). Москва, изд. „Прогресс“, 1970, 250 – 299.
117. Уфимцева 1986: Уфимцева, А. Лексическое значение (принцип семиологического описания лексики). Москва, изд. „Наука“, 1986.
118. Фасмер – Трубочев 1 – 4: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1 – 4, ред. О. Трубочев. Москва, изд. „Прогресс“, 1964 – 1973.
119. Фучеджиева 2020: Фучеджиева, К. „Експресивни глаголи със значение 'ям' и 'пия' в българския език“. – В сборник с доклади от Четиринадесетите национални славистични четения „Стереотипът в славянските езици, литература и култури. Том първи. Езикознание“ (26–28 април 2018 г.), София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ 2020 г.
120. Чейф 1975: Чейф, У. Значение и структура языка. Москва, изд. „Прогресс“, 1975.
121. Яворска 1992: Яворска, Г. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии. Киев, „Наукова думка“ 1992.
122. Якобсон 1963: Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. – Новое в лингвистике. Москва, 1963, 3, 95 – 105.
123. ЭССЯ 1 – 42–: Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд. Москва, изд. „Наука“ 1974 – 2021–.
124. Acaroğlu 2016: Acaroğlu, M. Türkçeden Bulgarcaya Geçen Kelimeler Sözlüğü. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2016.
125. Beekes 2010: Beekes, R. Etymological Dictionary of Greek. Leiden, Boston, 2010.
126. Berneker 1 – 3: Berneker, E. Slavisches etymologisches wörterbuch. I–III, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverslag 1908–1913.
127. Bezljaj 1 – 4: Bezljaj, F. Etimološki slovar slovenskega jezika, I – IV, Ljubljana, 1976 – 1982.
128. Blanár 1984: Blanár, V. Lexikálno-sémantická rekonstrukcia. Bratislava, 1984.
129. Bloomfield 1933: Bloomfield L. Language, New York, 1933.
130. Brückner SEJP: Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927.
131. Buck 1949: Buck, C. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A contribution to the history of ideas. Chicago, „University of Chicago Press“, 1949.
132. DSS: Database of Semantic Shifts in languages of the world <<https://datsemshift.ru>> [29.04.2023].

133. Deykova 2015: Deykova, Hr. Slavic continuants of the Proto-Slavic ablaut sequence **tur-*, **t̃r-*, **tyr-*. – In: *Studia etymologica Brunensia* 18, Etymological Research into Old Church Slavonic. Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2014, 9-11 September 2014. Brno. Praha, „Nakladatelství Lidové noviny“, 2015, 113 – 127.
134. Duridanov 1992: Duridanov, I. Wörterbuch der vergleichenden Bezeichnungslehre. Onomasiologie – begründet und herausgegeben von Johannes Schröpfer (notice). In: *Linguistique balkanique* XXXV, 1992, 1 – 2, 91 – 93.
135. Fillmore 1982: Fillmore, C. Frame Semantics. – In: *Linguistics in the morning calm*, ed. The Linguistic Society of Korea, Seoul: Hanshin 1982, 111 – 137.
136. Fodor 1966: Fodor, J., J. Katz, *The Structure of Language*. – In: *Readings in the Philosophy of Language*. Englewood Cliffs, 1964. *Journal of Linguistics*, Volume 2, Issue 2, October 1966, pp. 243 – 245.
137. Goodenough 1956: Goodenough, W. Componential Analysis and the Study of Meaning. – „*Language*“ (1) 32, Chicago, „Linguistic Society of America“ 1956, 195 – 216.
138. Grannes 2002: Grannes, A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu, *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo, „Novus“, 2002.
139. Greenberg 1963: Greenberg J. (ed.), *Universals of Language*. (Report of a conference held at Dobbs Ferry, N.Y., 1961.) Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1963.
140. Harper, D: Harper, D. Online Etymology Dictionary <<https://www.etymonline.com>>.
141. Havlová 1965: Havlová E. O potřebě slovníku sémantických změn. – *Jazykovědné Aktuality*, 1965, 4, 3 – 4.
142. Havlová 1979: Havlová. E. Zum Problem der Homonymie in der etymologischen Forschung. – *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 24, Heft 1, 51–54.
143. Havlová 1994: Havlová, E. Slovanská etymologie a homonymie. – *Slavia* 63, 1994, 141 – 148.
144. Havlová 1999: Havlová, E. Homonyma v etymologických slovnících. – In: *Zd. Hladká, P. Karlík (eds.). Čeština – univerzália a specifika. Sborník konference ve Šlapanicích u Brna 17–18. 11. 1998*. Brno, Masarykova univerzita, 107 – 116.
145. Havlová 2012: Havlová, E. K aktuálním otázkám etymologie. – In: *Methods of Etymological Practice*, red. Bohumil Vykypěl, Vít Boček, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2012, 13 – 15.
146. Jakobson 1980: Jakobson, R. *The Framework of Language*. Michigan, Slavic Publications, 1980.
147. Jakubowicz 2010: Jakubowicz, M., *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale*

- przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy (IS PAN), 2010.
148. Jespersen 1925: Jespersen, O. Mankind, nation, and individual from a linguistic point of view, Oslo, 1925.
149. Jokl 1934: Jokl, N. Slaven und Albaner. – *Slavia* 13, 1934, 2 – 3, 281 – 325.
150. Karlíková 1998: Karlíková, H. Typy a původ sémantických změn výrazů pro pojmenování citových stavů a jejich projevů ve slovanských jazycích. – In: *Česká slavistika 1998. České přednášky pro XII. mezinárodní sjezd slavistů Krakov 1998, Praha*, 49 – 56.
151. Kopečný 1957: Kopečný, F. Slavistický příspěvek k problému t. zv. elementární příbuznosti – In: *Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, ред. Вл. Георгиев. София, Издателство на БАН 1957*, 363–388.
152. Králik 2015: Králik, L., *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava, VEDA, 2015.
153. Lakoff 2003: Lakoff, G., M. Johnsen. *Metaphors we live by*. London, The university of Chicago press 2003.
154. Lamb 1964: Lamb, S. The sememic approach to structural semantics. – In: *American Anthropologist* 1964 (66), 57 – 78.
155. Leech 1981: Leech, G. *Semantics: The Study of Meaning*. Richard Clay (The Chaucer Press) Ltd, Bungay, Suffolk, 1981.
156. LIV 2001: *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primarstambildungen (Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von Martin Kümmel und Helmut Rix)*. Weisbaden 2001.
157. Lounsbury 1956: Lounsbury, F. A semantic analysis of the Pawnee kinship system. – In: *Language*, 1956 г. (32), 158 – 94.
158. Lyons 1977: Lyons, J. *Semantics*. Cambridge University Press, 1977.
159. Machek 1968: Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968.
160. Malkiel 1962: Malkiel, Y. Etymology and General Linguistics. *WORD*, 1962 (18) 1 – 3, 198 – 219.
161. Meyer 1891: Meyer, G. *Etymologisches wörterbuch der albanesischen sprache*, Strassburg 1891.
162. Miklosich EtWb: Miklosich, F. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien, 1886.
163. Němec 1980: Němec, I. *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha, 1980.
164. Öhman 1951: Öhman, S. *Wortinhat und Weltbild*. Stockholm, 1951.
165. Öhman 1953: Öhman, S. Theories of the 'Linguistic field'. – In: *Word IX*, New York, 1953.

166. Pokorny 1959: Pokorny, J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern 1959.
167. Reiter 1964: Reiter, N. Der dialekt von Titov Veles. Berlin, 1964.
168. Rejzek 2015: Rejzek, J. Český etymologický slovník. Praha, „Leda“ 2015.
169. Rusek 1997: Rusek, Z. Verba dicendi w języku bułgarskim. Warszawa, wydawnictwo „Energeia“ 1997.
170. Schröpfer 1956: Schröpfer, J. Wozu ein vergleichendes Wörterbuch des Sinnwandels? (Ein Wörterbuch semasiologischer Parallelen). – In Proceedings of the seventh International Congress of Linguists (London 1952). London: Clarendon Press, 1956.
171. Schröpfer 1979: Schröpfer, J. Wörterbuch der vergleichenden Bezeichnungslehre. Onomasiologie. Heidelberg, „Carl Winter Universitätsverlag“, 1979.
172. Skok 1–4: Skok, P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1–4, Zagreb, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1971–1974.
173. Sławski: Sławski, F. Słownik etymologiczny języka polskiego, T. 1 – 15, Kraków 1952–1982.
174. Sławski 1974: Słownik prasłowiański, red. F. Sławski, t. 1, Ossolineum, Wrocław 1974.
175. Szymański 1977: Szymański, T. Derywacja czasowników onomatopeicznych i ekspresywnych w języku bułgarskim. Wrocław Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.
176. Trier 1973: Trier, J. Aufsätze und Vorträge zur Wortfeldtheorie, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 1973.
177. Ullmann 1959: Ullmann, S. The Principles of Semantics. Oxford, Basil Blackwell 1959.
178. Vaillant 1974: Vaillant, A. La Grammaire comparée des langues slaves, T. 4 : La formation des noms, Paris 1974.
179. Wierzbicka 1980: Wierzbicka, A. Lingua Mentalis: The Semantics of Natural Language, Sydney, Academic Press, 1980.
180. Zalizniak 2018: Zalizniak, A., The Catalogue of Semantic Shifts: 20 Years Later“, в: „Russian Journal of Linguistics“ 2018 Vol. 22 No. 4, 770—787.

Справка за научните приноси в дисертацията

1. За първи път в българската етимология глаголна лексика, включена в „Българския етимологичен речник“, е обект на монографично изследване, с акцент върху семантичния аспект на етимологичния анализ.

2. В дисертацията се прилага системен подход на изследване на семантичната еволюция на разглежданите глаголи, при това и в двата възможни аспекта на анализа, предложени от Ж. Ж. Варбот. Семантична реконструкция на глаголите с възстановяване на първичното значение и изясняване на отделните етапи в семантичния развой се извършва, от една страна, в рамките на едно етимологичното гнездо, а от друга страна, в рамките на едно и също лексико-семантично поле, включващо глаголи от различни етимологични гнезда. В това отношение изследването е принос към етимологичното проучване на българска глаголна лексика в методологичен план.

3. Изхождайки от неоспоримата роля на диалектната лексика в етимологичните проучвания, при разкриване на възможни регулярни семантико-деривационни процеси в диахронен план се опираме на голямо количество диалектен езиков материал, включен в „Българския етимологичен речник“. По този начин прилагаме както вертикалния, така и хоризонталния подход на анализ, водени от разбирането, че диалектните данни са „разгърната в пространството диахрония“ (по Толстой). Анализът на диалектен материал дава възможност да се проследят различни етапи в семантичния развой на думите до тяхното първично значение, засвидетелствано често само на диалектно

равнище. От друга страна, установените семантични преходи на диалектно равнище служат като доказателствен материал на предполагаемите възможни посоки в семантичната еволюция на думите, в подкрепа на тяхната регулярност.

4. В дисертацията се прилагат едновременно диахронен и синхронен подход на изследване, като сравнително-историческият метод се съчетава с метода на семантичните паралели като един от основните типологични критерии при изучаване на диахронните семантични изменения.

Отчитат се и по-обща типологични критерии, свързани с механизмите и начините на семантичната деривация като стесняване на значението, разширяване на значението, метафора, метонимия. При установяването на определена регулярност в семантичните диахронни изменения изхождаме и от наблюдаващите се семантични отношения на синхронно ниво, както с оглед на полисемията (и по-конкретно на семантичната структура на многозначната дума), така и с оглед на т. нар. семантична омонимия. При изясняването на механизмите на семантичните промени изхождаме от системността в лексикалната многозначност на синхронно равнище.

Водени от убеждението, че синхронният подход на изследване на значението може да разшири възможностите и на диахронните семантични изследвания, в работата прилагаме и метода на компонентния анализ като един от основните похвати в дескриптивната семантика. Обособяването на съществуващите в значенията на разглежданите глаголи ядрени и периферни семантични признаци, които пораждат различни семантични полета в рамките на едно етимологичното гнездо, води до установяване на механизмите на семантичните изменения, а това от своя страна е принос към

диахронната семантична типология, а също и към методологията на семантичната реконструкция в етимологичните изследвания.

5. Установените в процеса на анализа семантични преходи са подкрепени със семантични паралели както от българския език, така и от различни други славянски и индоевропейски езици, като по този начин предполагащите логически отношения на производност в синхронен и в диахронен план се верифицират и потвърждават. В този смисъл изследването е принос към семантичната типология както по отношение на синхронните лексикални изследвания, така и по отношение на диахронните проучвания в областта историческата лексикология и етимологията.

6. Резултатите от семантичния аспект на анализа, приложен съвместно с фонетичния и словообразователния аспект при етимологичното тълкуване на разглежданите глаголи, позволяват да се допълнят и коригират някои от съществуващите обяснения в „Българския етимологичен речник“ и в други източници, както и да се предложат нови етимологични обяснения на някои от глаголите и свързани с тях думи. С това изследването е принос към българската и славянската етимология.

7. Систематизирането на установените семантични преходи, подкрепени от различни семантични паралели, в Каталога на семантичните преходи, установени в изследването, би имал конкретно приложно значение при изработването на „Българския етимологичен речник“. Установените преходи и паралели към тях могат да служат като доказателствен материал в подкрепа на една или друга етимологична хипотеза при неясни по произход думи, могат да помогнат за правилното отнасяне на разнородния диалектен материал към съответно етимологично гнездо, респ. речникова статия, а така също и за идентифицирането и речниковото представяне на

етимологичните и неетимологични омоними. В този смисъл работата е принос към лексикографска практика в „Българския етимологичен речник“.

ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ОРИГИНАЛНОСТ И ДОСТОВЕРНОСТ НА ДАНИТЕ

от Красимира Георгиева Фучеджиева

Във връзка с провеждането на процедура за получаване на образователната и научна степен „доктор“ към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките

декларирам, че:

1. Дисертацията ми на тема „Семантични аспекти на етимологичния анализ на българска глаголна лексика (върху материал от „Българския етимологичен речник“)“ е мой собствен труд, а посочените резултати и приноси в нея са оригинални.

2. Всички използвани чужди източници и литература, на които се позовавам, са надлежно цитирани и описани в библиографията към труда.

3. Научната разработка в цялост, както и нейните отделни части, не са представяни при друга процедура за придобиване на образователната и/или научна степен в образователна и научна институция в България и в чужбина.

4. Представената от мен информация във вид на документи и публикации, лично съставени справки и други съответства на обективната истина.

31.05.2023 г.
гр. София

Декларатор:
(Красимира Георгиева Фучеджиева)